

T.C

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI

GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

**ZEKİ VELİDİ TOGAN'IN RUSYA'DA *İDİL* ve *İL* GAZETELERİ İLE *MEKTEB*
DERGİSİNDE YAYINLANAN MAKALELERİ: İNCELEME VE METİN**

(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan

Elif Esra Koçak

İstanbul 2024

T.C

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI

GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

ZEKİ VELİDİ TOGAN'IN RUSYA'DA *İDİL* ve *İL* GAZETELERİ İLE MEKTEB
DERGİSİNDE YAYINLANAN MAKALELERİ: İNCELEME VE METİN

(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan

Elif Esra Koçak

Tez Danışmanı

PROF. DR. AHMET KANLIDERE

İstanbul 2024

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖNSÖZ.....	III
ÖZET.....	V
ABSTRACT.....	VI
GİRİŞ.....	1

1. BÖLÜM

ZEKİ VELİDİ’NİN *İDİL, İL* VE *MEKTEB*’DEKİ MAKALELERİNİN ANALİZİ

2. BÖLÜM

ZEKİ VELİDİ’NİN *İDİL, İL* VE *MEKTEB*’TEKİ YAZILARI

2.1. <i>İdil</i> Gazetesinde Yayımlanan Makaleleri	20
2.1.1. Teâvün.....	20
2.1.2. Murad Efendi Tarihi ve Allâme Mercani	24
2.1.3. Kış Küni Urmanda.....	28
2.1.4. Şâkirdler Liva-i İslam’ı Kullarına Tuttular	30
2.1.5. Kazan’da Tashih-i Kur’an Meclisi	34
2.1.6. Biz Bize.....	39
2.1.7. İmam Ni Demekdir?	42
2.1.8. Tarihde İmam	45
2.1.9. İmamların Cemiyete Tesiri.....	49
2.1.10. Bir Karçık Agzından.....	52
2.1.11. Mülahaza	54
2.1.12. İmamet hem Şâkirdler.....	58
2.1.13. Mektub	61

2.1.14. Ukuyalım, Yazmadan Daha Artuk Ukuyalım	64
2.1.15. Türk Hanımları	70
2.1.16. İslam Dünyası'nda	73
2.1.17. İlm-i Kelam Dersleri.....	85
2. <i>Mekteb</i> Dergisinde Yayınlanan Makaleleri	89
2.2.1. Ramanof Sülalesi Padişahlık İtken Devirde Rusya Devleti hem Müslümanlar ...	89
2.2.2. Medreseleribiz Hakkında	92
2.2.3. Medreseleribiznin Tarihine Bir Nazar	96
2.2.4. Tukayef'niñ Eserlerinden “Şürelı”ge aid Centeklev	101
2.2.5. Kayu Milletdensiñ?.....	107
2.2.6. Vambery.....	112
3. <i>İl</i> Gazetesinde Yayınlanan Makaleleri	129
2.3.1. Kazan'ın Hazırgı Mevkii	129
2.3.2. Türkistan Mektubları	131
SONUÇ.....	153
BİBLİYOGRAFYA	158

ÖNSÖZ

Ahmet Zeki Velidi Togan, sadece bir tarihçi değil, aynı zamanda bir dilbilimci, etnograf, siyasetçi ve fikir adamı olarak da öne çıkan, Türk tarihinin en önemli şahsiyetlerinden biridir. Togan, 20. yüzyılın ilk yarısında Türk milletinin bağımsızlık mücadelesine ve kimlik arayışına da önemli katkılar sağlamıştır. Hayatı boyunca fikri gelişiminde ailesinin sağlamış olduğu çevre ve daha sonrasında tanıştığı Rus Şarkiyatçılarının etkisi görülür. Togan'ın hayatı ve çalışmaları, Türk tarihi ve Türkoloji alanlarında dönüm noktalarıyla doludur. Ancak onun kendi yazmış olduğu hatıraları dışında ilk yazılarıyla ilgili bilimsel çalışmanın pek yapılmadığını ve henüz layıkıyla da incelenmediğini görüyoruz. Bu konuyla ilgili ilk olarak araştırma yapma bilinci duyan Başkurt asıllı Ahat Salikov, Velidi'nin tüm eserlerini kullanamadığını da özellikle belirterek ilk dönemde yazdığı yazıların bir kısmını hazırladığı tezle Latine aktarmıştır. Ancak Salikov'un *Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın Hayatı ve Muhaceretten Evvel Rusya'da Yayınlanmış Eserleri* adlı yüksek lisans tezini incelediğimizde *İdil* ve *Mekteb*'deki yazıları hakkında ayrıntılı malumat vermediğini sadece künye bilgilerini paylaştığını görüyoruz. Bazı makalelerin çevirisinde ve künye bilgilerinde hatalar olduğunu da fark ettik. Bu durumda bize birçok makalenin aslını görmediğini düşündürdü. Buna rağmen öncü olması nedeniyle hakkı teslim edilmesi gereken bir çalışmadır. Mahamadcan Abdurahmanov'un *Nauçnaya Deyatelnost A. E. Validova v Turkistane* adlı çalışması da bazı makalelerin künyesine ulaşmamızda yardımcı oldu ancak onda da ufakta olsa hatalar olduğunu tespit ettik. Bunun dışında Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere'nin tez danışmanlığını yaptığı ve Sueda Kapusuz tarafından hazırlanan *Zeki Velidi Togan'ın Rusya'da (Şûrâ, Vakıt ve Süyüm Bike'de) Yayınlanan Makaleleri: İnceleme ve Metin* adlı tez çalışmasında son zamanda yapılmış önemli bir çalışmadır. İki kısımdan oluşan çalışmada Zeki Velidi'nin Rusya'daki bilimsel hayatı ve sözü geçen üç süreli yayında çıkan yazılarının toplamda 18 makalenin incelenmesi yapılmıştır. Metin kısmında da bu makalelerin Latin harflerine aktarımı verilmiştir.

Tez danışmanın Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere'nin teşviki ve yardımlarıyla tez konumu belirleyip Araştırma Görevlisi Ozan Karabulak'ın da desteğiyle Togan'ın çalışacağım *İdil* gazetesi ve *Mekteb* dergisindeki makalelerinin dijital kopyalarına ulaştım. Çalışmamı sürdürürken beni en zorlayan konu makalelerin dili oldu. Ancak zamanla okudukça aşinalık kazanıp belli seviye hız kazandım. Arap harfleriyle ve

Kazan Tatar yazı dilinde kaleme alınan bu makalelerin doğru bir şekilde metin çevirisini yapmak hiç kolay değildi. Özellikle Arapça, Farsça ve Rusça ibarelerin mümkün olduğu kadarıyla hatasız okunması ile bazı yer ve şahıs isimlerini doğru olarak tespit etmek noktasında danışmanımdan büyük destek aldım. Doğruluğundan şüphe duyduğum kelimeleri de metin içinde gösterdim. Tespit ettiğim makalelerin incelemesini yaptım. “Giriş” kısmında ayrıca Zeki Velidî’nin kısaca hayatına ve Rusya’daki ilk bilimsel çalışmalarına da yer vermeye çalıştım. Bunu yaparken de yaptığım çalışmada elde ettiğim verileri de kullanmaya çalıştım.

İl gazetesinin dijital kopyalarına Kazan Üniversitesi’nin kataloğundan ulaştık. Burada Zeki Velidi’nin yedi yazısı bulunmaktadır. Sadece “Türkistan Mektupları V” yazısına katalogda yer almadığı için ulaşamadık. “Türkistan Mektupları VII” yazısının “Türkistan Mektuplar VI”dan önce yayımlandığını farkettilik.

Öncelikle tez sürecimin her aşamasında bana inanan ve her türlü desteğini esirgemeyen, öğrencisi olmaktan her zaman gurur duyacağım değerli hocam Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere’ye sonsuz teşekkür ederim. Metin çevirisi ve Tatar Türkçesi konusunda eksik kaldığım ve zorlandığım noktalarda yardımını hiç eksik etmeyen sevgili kuzenim Kâmil Akbaş’a, Arapça metinleri okuyup açıklamamda yardımcı olan sevgili kuzenim Zeynep Akman’a, dijital kaynaklara ulaşmamda destek olan Araş. Gör. Ozan Karabulak’a, yetişmemde ve bugünlere gelmemde en büyük destekçim olan aileme ve son olarak bu meşakatli süreçte sevgisiyle beni saran ve başaracağıma hep inanan biricik eşim Gürbay Koçak’a çok teşekkür ederim.

Elif Esra KOÇAK

ÖZET

Zeki Velidî Togan, 1969'da yayınladığı hatıralarında fikrî gelişimine etki eden unsurları ayrıntılı bir şekilde analiz edip bizlere sunmuştur. Küçüklüğünden itibaren büyüklerinden duyduklarını yazma alışkanlığı ile yazın hayatına başlayan Togan, ailesi sayesinde iyi bir eğitim almıştır. Ama onun asıl fikri dönüşümü Kazan'a gelişi ve Rus şarkiyatçılarıyla karşılaşmasıyla başlamıştır. Zeki Velidî'nin ilk ilmi çalışmaları ise 1907-1914 yılları arasında Astrahan'da çıkan *İdil* gazetesinde yayınlanmıştır. Ancak Zeki Velidî'nin gençlik yıllarında Rusya'da kaleme aldığı yazılar daha önce çalışılmamıştır. Bu yazılar ne yazık ki Türkiye'de pek bilinmemektedir. İşte bu çalışmanın amacı da *İdil* (Astrahan), *İl* (St. Petersburg ve Moskova) gazeteleri ile *Mekteb* (Kazan) dergisinde yayımladığı yazıların tam metnini ve transkripsiyonunu vererek analiz etmektir. Bu yazıların bilinmesi Zeki Velidî'nin Rusya'daki ilmî faaliyetlerinin anlaşılması bakımından oldukça önemlidir. Bu çalışmanın bir diğer amacı ise Zekî Velîdî'nin Rusya'daki fikrî şekillenmesi ve bilimsel katkılarını aydınlatmaktır. Bu çalışmanın aynı zamanda kaynak olarak da mevcut litaretüre hizmet edeceği düşüncesindeyiz.

Anahtar Kelimeler: Zekî Velîdî Togan, *İdil* gazetesi, *Mekteb* dergisi, *İl* gazetesi, Ceditçilik, Rusya Müslümanları.

ABSTRACT

Zeki Velidî Togan, in his *Hatıralar*, has provided us with a detailed analysis of the factors that influenced his intellectual development. Starting his literary life from an early age by writing down what he heard from his elders, Togan received a good education thanks to his family. However, his real intellectual transformation began with his arrival in Kazan and his encounters with Russian Orientalists. Zeki Velidî's first scholarly works were published between 1907 and 1914 in the *İdil* newspaper in Astrakhan. However, the writings that Zeki Velidî penned during his youth in Russia have not been studied before. Unfortunately, these writings are very little known. Therefore, the purpose of this study is to analyze the full text and transcription of the unpublished writings in the *İdil* (Astrakhan), *İl* (St. Petersburg and Moscow) newspaper and the *Mekteb* (Kazan) journal. Recognizing these writings is quite important for understanding Zeki Velidî's scientific activities in Russia. Another aim of this study is to illuminate Zeki Velidî's intellectual formation and scientific contributions in Russia.

Keywords: Zekî Velîdî Togan, *İdil* newspaper, *Mekteb* journal, *İl* newspaper, Jadidism, the Muslims of Russia.

GİRİŞ

Ahmet Zeki Velidî, 10 Aralık 1890'da şimdiki Rusya'ya bağlı Başkurdistan Cumhuriyeti topraklarında İşimbay kazasının Küzen köyünde doğdu. Babası Ahmedşah, annesi Ümmülhayat Hanım'dır. Hem baba hem anne tarafı eğitilmiş ve kültürlü bir aileden gelmekte olup kendi ifadesine göre Arapçayı babasından, Farsçayı annesinden öğrenmişti. Daha sonra dayısı Habib Neccar'ın komşu köydeki medresesine giderek Arap edebiyatı dersleri aldı; bu arada Rusça'ya başladı. Babasının kendisini evlendirip köyünde imam (molla) yapma arzusunu öğrenince Kazan'a kaçtı ve Kasımiye Medresesi'nde eğitimini tamamladı.¹ Onu, "Rus Olmayanlar Muallim Mektebi"ne hazırlayan hocası Yemilyanov, Kazan'daki Rus müsteşrikleri Nikolay Aşmarin² ve N.F. Katanov³ ile tanıştırdı. Z. Velidî, onlardan çok şey öğrenir ve Aşmarin'in Tatar edebiyatı hakkındaki makalesini Rusça'dan Türkçe'ye çevirdi. Kazan'da yoğun bir okuma ve öğrenme dönemine giren Togan'ın burada tanıştığı şarkiyatçılardan çok etkilendiği ve onun asıl fikri değişiminin buradan gerçekleştiğini söyleyebiliriz.⁴

1908 yılından itibaren çeşitli Türk dergi ve gazetelerinde makaleler yayımlamaya başlayan Zeki Velidî Togan, Türkistan tarihine dair en fazla eser veren tarihçilerimizden birisidir. 1912 yılında yayınladığı ilk kitabı olan *Türk ve Tatar Tarihi* adlı eseri döneminde büyük yankılar uyandırdı. 1913-1914 yıllarında eski el yazmalarını araştırmak amacıyla Fergana, Semerkand ve Buhara vilayetine yaptığı seyahatler başarılı olmuştu. Burada Fergana Özbek aşiretlerine dair etnografik materyaller toplamıştır. 1914 yılında Rusya ilimler Akademisi tarafından ilmi araştırmalar yapmak üzere Türkistan'a gönderilmişti.⁵

¹ Togan'ın Hayatı için bkz: Zeki Velidî Togan, *Hatıralar*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları (1999); Tuncer Baykara, *Zeki Velidî Togan*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1989.

² Nikolay Aşmarin (1870-1933): Çuvaş kökenli dilbilimci ve Türkolog.

³ Nikolay Fyodoroviç Katanov (1862-1922): Hakas Türkleri'nden Rusyalı Türkolog.

⁴ Ahmet Kanlıdere, "Zeki Velidî Togan'ın Fikri İnkişafı", ed. Serkan Acar, *Zeki Velidî Togan, İlmi Hayatı, Eserleri, Siyasi Faaliyetleri, Hatıralar*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2017, s. 31.

Zeki Velidî'nin Türkiye'deki ilmî faaliyetleri hakkında bazı bibliyografik çalışmalar yapılmıştır. Bu konudaki kapsamlı bilgiye Akhat Salikov'un tezinden⁶ ulaşabiliyoruz. Kitaplarının büyük çoğunluğunu Türkiye'de yazılmış olduğunu ve makalelerinin önemli bir kısmını da İstanbul'da kaleme alınmış olduğunu görüyoruz.

Bu tezin amacı ise, Togan'ın Rusya'daki ilmi çalışmalarını bir şekilde incelemek ve bu çalışmaların onun entelektüel gelişimine ve Türkistan Tarihi'ne nasıl katkıda bulunduğunu analiz etmektir. Tez araştırması kapsamında Zekî Velîdî'nin Rusya'da İdil Boyu ve Türkistan'da yayımlanan *İdil, Kazan, Yıldız, Mekteb, İl, Keleş, Yeni Turmuş* gibi birçok gazete ve dergide makaleler yazdığı bilinmektedir. Bu çalışmadaki ana amaç, *İdil, İl ve Mekteb*'deki makalelerinin metnini sunmak ve değerlendirmesini yapmaktır. Onun "Başkurtlara Ait Yeni Bir Eser", "Hangi Millettensin?", "Muharririn Kendi Adına Yazılmış Bir Mektub", "Mercanî Hakkında Küçükken Yazdığım Bazı Şeyler Münasebeti İle" adlı dört yazısı Akhat Salihov tarafından sadeleştirerek neşredilmiştir.⁷ Ben bu makalelerden sadece "Hangi Millettensin?" adlı makaleyi *Mekteb* dergisi içerisinde bulunduğu için tekrar ele aldım. Bu yazıların gün yüzüne çıkarılmasıyla Zeki Velidî Togan'ın entelektüel portresini daha iyi anlaşılmasına Türk Tarihi ve Türkoloji alanlarına katkılarını daha derinlemesine değerlendirmemize yardımcı olacağına inanıyorum.

⁶ Akhat Salikov, *Prof. Dr. Zeki Velidî Togan'ın Hayatı ve Muhaceretten Önce Rusya'da Yayınlanmış Eserleri*, Mimar Sinan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997, s. 10.

⁷ Akhat Salikov, "Zekî Velîdî Togan'ın Rusya'daki İlmî Faaliyetleri" Zekî Velîdî Togan, *Başkurtların Tarihi*, Ankara, 2003 adlı eser içinde, s. 418-429.

1. BÖLÜM

ZEKİ VELİDİ'NİN *İDİL*, *İL* VE *MEKTEB*'DEKİ MAKALELERİNİN ANALİZİ

Tezimize konu olan gazete ve dergi hakkında da bilgi vermek özellikle dönemin fikri şeklini yakından tanımak ve Zeki Velidî'nin yaşadığı siyasal ve sosyal ortamı anlayabilmek adına yerinde olacaktır. 1906 yılında Astrahan'ın ilk liberal Tatar dergisi *İslah*, Ebubekir Daşkin tarafından başlatıldı. Bu dergi, İslam birliği yanlısıydı; ekonomik ve sosyal politika konularında inkılapçı fikirlere sahipti. Sadece iki sayı yayımlanan bu dergiden bir yıl sonra, haftalık siyasi, edebi ve ticari gazete *İdil* gazetesi çıkmaya başladı.⁸

İdil gazetesi, 7 Eylül 1907'den 24 Ocak 1914'e kadar Tatarca olarak haftada iki-üç kez olacak şekilde toplamda 623 sayı olarak yayımlandı. Gazetenin sahibi Molla Abdurrahman Ömerov (1867-1933), baş editörü ise Zahidullah Şerifullin'di. Gazetenin hedefleri arasında aydınlatıcı fikirlerin yayılması, Tatar milli hareketinde ulusal bölünmelerin önlenmesi, Rusya'daki ve dış dünyadaki gelişmelerden haberler verilmesi yer alıyordu. Gazetede ele alınan konular arasında şakirdlerin durumu, medreselerde eğitim sisteminin reformu, kadın hakları, köy ekonomisi, ticaret ve sağlık mevzuları bulunmaktaydı. Tatar kültür yaşamının aydınlatılmasına önemli bir yer verilirken, edebiyat bölümünde ünlü Tatar yazarlarının ve şairlerinin eserleri yayımlanmıştır. Gazete 1910'da "Kur'an Hakkında Fikirler" (sayı 606), "Türkiye ve Avrupa" (sayı 607) ve "Türkiye'deki Hristiyan Eylemleri" (sayı 609) başlıklı makaleler nedeniyle kapatıldı.

Gazetenin sansürcüsü Astrahan valisi İ. İskenderov'du ve Abdurrahman Ömerov ile dostane ilişkileri vardı. 27 Nisan 1910'dan itibaren, Z. Şarifullin'in Kazan'a gitmesinin ardından, editör Abdurrahman Ömerov oldu ve gazete yeniden yayımlanmaya başladı. Ömerov, 1881'de Mercanî Medresesine girdi ve Şehabeddin Mercanî'nin öğrencisi ve takipçisi oldu. 1889-92 yılları arasında aynı medresede Arapça öğretmeni olarak görev yaptı. 1892'de Astrahan'a döndü, Nizamiye okulunu (daha

⁸ Alexander Bennigsen - Chantal Lemerrier Quelquejay, *La Presse et le Mouvement National Chez Les Musulmans De Russie Avant 1920*, Paris: Mouton & Co, 1964, s. 80.

sonra medrese) (1893) açtı ve bu okul, Tatar Müslümanları için eğitim ve pedagojik bir merkez haline geldi. Ağustos 1906'da Rusya Müslümanlarının III. Kongresi'ne katıldı. 1907'de Astrahan'da bir matbaa açtı ve *Maarif* dergisini, *İdil* gazetesini yayımladı. 1914 başlarında *İdil* gazetesi hükümet karşıtı olarak kabul edildi ve kapatıldı.⁹

Zeki Velidî *Hatıralar*'ında Astrahan'a gelerek bu şehre gelmesinin tek sebebinin *İdil* isminde gazete neşrine başlamış olan Abdurrahman Ömerov ile görüşmek olduğunu söyler.¹⁰ Zeki Velidî'nin ilk makaleleri 1908-1910 yılları arasında çıkan *İdil*'de yayınlanmıştır. Yine hatıralarında bahsettiği üzere, Ömerov'un onu Eski-Saray şehrini gezdirmeye vakti olmadığını, bu geziden vazgeçerek *İdil* gazetesinde yazılar yazdığını bu yazıların onun ilk ilmi eserleri olduğunun altını çizdiğini görürüz. Tespit ettiğimiz kadarıyla *İdil* gazetesinde on sekiz kadar makalesi bulunan Togan, yazılarında genel hatlarıyla tarihçi Murad Remzi'nin Mercanî hakkındaki tenkidinden, medreselerimizden, imamlarımızdan, Türk hanımlarından, Türk kavimlerinin tarihi ve İslam dünyası gibi konulardan bahsetmiştir.

Mekteb dergisi, telim ve terbiyeye ait Kazan'da Sabah Kütüphanesi tarafından neşrine başlanmış, ilk nüshası Romanof hanedanının 300. yıldönümü şerefine çıkarılmıştır. Derginin dili eski Kazan Tatar Türkçesidir.¹¹ Kazan'da 21 Şubat 1913'ten 17 Ekim 1914'e kadar toplamda 25 sayı olarak yayımlanır. Yayıncı ve editörü Şihabeddin Ahmerov,¹² Kazan ve Petersburg üniversitelerinin mezunları olan önde gelen Tatar entelektüellerini, eğitimcileri, yazarları, bilim adamlarını, gazetecileri etrafında bir araya getirdi. Derginin ilk sayısı Tukay'ın şiiriyle açıldı, üçüncüsü şairin ölümüne adandı. *Mekteb*, eğitim sorunlarını en yüksek toplumsal öneme taşıdı, Tatar okul sisteminin geçmişini, şimdisini ve geleceğini kapsamlı bir şekilde ele aldı. Derginin sayfalarında eğitim programları, eğitim süreci ile ilgili konular, pedagojik tartışmalar, Tatar ulusunun aydınlanması gibi konular ele alındı. Milli eğitimin önemine

⁹ F.H. Zagfarova, "İdel", *Tatarskaya Entsiklopediya*, II, Kazan: Institut Tatarskoy Ensiklopediy An RT, 2005, s. 530.

¹⁰ Zeki Velidî Togan, *Hatıralar*, 2. baskı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, s.50.

¹¹ "Üç Yüz Senelik Romanoflar Yübileyi", *Tercüman* (Bahçesaray), sayı 1831 (56) (9 Mart 1913), s. 2-3.

¹² Şihabeddin Ahmerov (1882-1966): Eğitimci ve gazeteci. Eğitimini Buyinsk Medresesinde aldı. 1901-1907 yılları arasında Kazan guberniyasındaki köy okullarında Tatarca öğretmenliği yaptı. 1908-1918 yıllarında Sabah yayınevinin baş editörü olarak görev yaptı. Aynı zamanda 1913-14 yıllarında *Mekteb* dergisinin yayıncısı ve editörüydü. 1918-1919 yıllarında Âlimcan İbrahimov ile *Maarif* dergisini yayınladı.

vurgu yapıldı, ana dilin geliştirilme yolları tartışıldı. *Mekteb*, yabancı ülkelerdeki eğitim sistemini de tanıttı. Kazan'ın öncü okullarına dair makalelerin yer aldığı bir seri, okul pedagoglarının deneyimlerini paylaşımlarına, eğitim ve öğretim konularında tartışmalar yapmalarına olanak sağladı.¹³

İl Gazetesi ise, sosyal-politik bir gazete olarak 22 Ekim 1913'ten itibaren Petersburg'da yayımlanmaya başlar. Toplamda 292 sayı olarak Kasım 1914'ten Nisan 1918'e kadar Moskova'da Tatar dilinde haftada üç kez yayımlanır. Yayıncısı Ayaz İshaki idi. Daha sonra adı değişti ve Aralık'ta *Süz*, 10 Kasım 1915'ten Haziran 1916'ya kadar *Biznin İl* olarak yayımlanır. Hedefleri arasında Türk-Tatar halkının kültürel seviyesini yükseltmek ve ulusal bilincini artırmak, Rus Müslümanları arasında manevi birliği sağlamak, İslam dünyasında ve Rusya'nın dış politikasında meydana gelen olayları doğru ve ayrıntılı bir şekilde yansıtmak vardır. Gazete, Finlandiya ve Türkiye gibi yurtdışından da geri bildirimler alarak tüm bölgelerdeki okuyucularıyla yakın temas kurmayı başardı. *İl*, eğitimin dini ve seküler olarak ayrılmasını, yeni yöntem okullarının yaygınlaşmasını, genel tarih, Rus edebiyatı, coğrafya, İslam ilimleri, Rusya tarihi, hukuk, kimya, tıp, ekonomi gibi zorunlu derslerin eğitim programına dahil edilmesini savundu. Müslüman kongrelerin çalışmaları hakkında programlar yayımlandı. Rus hükümetinin bazı politikalarını (Rus olmayan halkların milli, kültürel ve dini özelliklerinin göz ardı edilmesi, kendi kaderini tayin haklarının tanınmaması) eleştirdi. Editörler defalarca mahkemeye çağrıldı, gazetenin bazı sayılarına el konuldu. Sonunda, Nisan 1918'de tamamen kapatıldı.¹⁴

İl gazetesi de Zeki Velidi'nin gençlik yıllarında yazdığı ilk çalışmalarını içermektedir. Gazetede, 1913-1914 yılları arasında Türkistan'a iki kez ilmi seyahat eden Zeki Velidi'ye ait oniki adet yazı bulunmaktadır. Velidi, Kazan Üniversitesi tarafından Türkistan'a gönderilir. Fergana seyahati sırasında el yazması eserler toplayacak, araştırmalarda bulunacaktır.¹⁵ Dört ay kalıp döndükten sonra¹⁶ bu seyahati boyunca gözlemlediklerini aktardığı "Türkistan Mektupları" adlı bir yazı dizisi kaleme alır.

¹³ A.A. Hasavneh, "Mekteb", *Tatarskaya Entsiklopediya*, IV, Kazan: Institut Tatarskoy Entsiklopediy An RT, 2005, s. 122.

¹⁴ A. A. Hasavneh, "İl", *Tatarskaya Entsiklopediya*, II, Kazan: Institut Tatarskoy Entsiklopediy An RT, 2005, s. 554.

¹⁵ "Genç Tatar Müverrihi", *Tercüman* (Bahçesaray), 2033 (258), (23 Noyabr 1913), s. 3.

¹⁶ "Milli Maişet", *Tercüman* (Bahçesaray), 2137 (75), (3 April 1914), s. 2

Togan *Hatıralar*'ında "1914 senesi Mart'ına kadar devam eden bu seyahatte ben Fergana, Semerkand ve Buhara vilayetlerinde yazma eserleri, hususi ellerdeki vesikaları, memleketin iktisadi, tarihi coğrafyası bakımından mühim olan vakıf vesikalarında bazı dinî müesseselerin varidat listelerinde kıymet dalgalarını belirten kayıtları, Fergana Özbek aşiretlerine dair etnografik meteryali topladım."¹⁷ der.

Zeli Velidî, "Teâvün"¹⁸ adlı makalesinde, insanların yardımlaşması ile tabiat karşısındaki engelleri aşacağını düşünmektedir. Türkler birlik içinde değilken Rusların fabrikalaşarak demir yolları yaparak, trenler, gemiler inşa ederek teknoloji ve medeniyette gelişmekte olduğunu söyler. Türklerin de birlik olup Avrupa ve Rusya'nın yaptığı teknoloji ve medeniyet atılımlarını gerçekleştirebileceğini ifade eder. Bunun için de zenginlerin yardımıyla fabrikalar kurmak, teknoloji, sanayi ve ekonomide diğer uygar milletlere yetişmek ve onlar gibi ilerlemek gerekmektedir. Türk milletindeki köhneliğin geri kalmışlığın temel sebebini birlik olup çalışmamasına bağlar.

"Murad Remzi Efendi Tarihi"¹⁹ adlı makalesi son derece önemlidir. Burada tarihçi Murad Remzi'nin *Telfiku'l-Ahbar* adlı eserini tenkit etmektedir. Murad Remzi, bu kitabında meşhur tarihçi Şihabeddin Mercanî'nin biyografisini de yazmıştır. Z. Velidî, onun yazdıklarına itiraz eder. Bunları "tarih sayfalarına koyu, kara ile yazılacak büyük günahlar" olarak niteler. Dergi idaresi de makalenin sonuna bir not düşerek Z. Velidî'nin tenkidine katılır: "Hac simsarı" diye küçümsedikleri Murad Remzi'nin zayıf karakterli biri olduğunu ileri sürer: "Alimcan Barudî Hazretin önüne attığı kemiği yaladığı zamanlar" onun medresesini göklere çıkardığını, daha sonra ise Muhammediye Medresesini kötüleyip durduğunu belirtir.

Zeki Velidi, bu makalenin devamı niteliğinde olan "Allâme Mercanî"²⁰ adlı makalesinde Teftazânî'yi eleştirir; Onun İslam itikatını bozduğunu söyler. Mercanî'nin Teftazânî'ye karşı tavrını destekleyen fikirlerini ortaya koyar. Ayrıca Murat Remzi'nin sanat anlayışı hakkında da kısaca bilgi verir.

¹⁷ Zeki Velidî Togan, *Hatıralar*, 2. baskı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, s.99.

¹⁸ A. Velidî, "Teâvün", *İdil* (Astrahan), 107 (21 Noyabr 1908), s. 2-3.

¹⁹ A. Velidî, "Murat Efendi Tarihi", *İdil* (Astrahan), 124 (30 Yanvar 1909), s.2.

²⁰ A. Velidî, "Allâme Mercanî", *İdil* (Astrahan), 125 (3 Fivral 1909), s. 3-4.

“Kış Künü Urmanda”²¹ adıyla yayımladığı kısa ve serbest tarzda kaleme aldığı yazısında kış günü bir ağaca seslenir. Bunu yazdığında 19 yaşında olduğu düşünülürse, Z. Velidî’nin romantik yönü de yansımaktadır.

“Şakirdler Liva-i İslam’ı Kullarına Tuttular”²² adlı makalesi onun reformist İslamcı yönünü açığa çıkarmaktadır. Makalede önce İslam dünyasındaki çöküşün sebeplerini sorguluyor, arkasından Müslümanlar arasında son zamanlarda ortaya çıkan uyanıştan haber verir. En çok uyanan Müslümanların da Mısır’da olduğunu söyler, özellikle el-Ezher medresesindeki uyanışı över. Mısır gazetelerinin İslamî canlanışta büyük payı bulunduğunu ifade ettikten sonra Mısırlı Reformist İslamcı (Mehmet Akif’in de hayran olduğu) Ferid Vecdi’nin bu konularda önemli yazılar kaleme aldığını ifade eder. Makalenin son kısmında *İdil* okuyucuları için ondan yaptığı bir makalenin tercümesini sunar.

“Kazan’da Tashih-i Kur’an Meclisi”²³ adlı makalesinde Kazan’da cerayan eden bir tartışmayı ayrıntılı bir şekilde verir. İslahçı din âlimi Musa Carullah’ın Kazan baskısı Kur’anlardaki baskı hatalarını gayet ustalıkla anlattığını, itirazlara güzelce cevap verdiğini yazar. Ayrıca toplantıya katılanlardan bazılarının (mesela Şehir Şeref, tarihçi Ayneddin Ahmerov, Hadi Maksudi, Muhammedcan Seydaşev) tartışma âdâbına uymayan tavırlarını eleştirir.²⁴

“Biz Bize”²⁵ adlı makalesinde İslam medeniyetinin özellikle Türk milletinin bir zamanlar çok zengin ve uygar olduğuna değinerek son zamanlarda geri kalmışlığın sebeplerini ele alır. İslam dünyasının perişan hâlini dile getirirken, İslam’ın talimatını unutmanın zararlı olduğunu dile getirir. Rusya Müslümanları arasındaki yenileşmeden, Gaspıralı, Abdürreşid İbrahim ve Ziyaeddin Kemali’den bahseder, Ziya Kemali’nin *Felsefe-i İslamiye* adlı eserini incelemek istediğini söyler.

²¹ A. Velidî, “Kış Künü Urmanda”, *İdil* (Astrahan), 131 (24 Fivral 1909), s. 2.

²² A. Velidî, “Şakirdler Liva-i İslam’ı Kullarına Tuttular”, *İdil* (Astrahan), 133 (3 Mart 1909), s.2-3.

²³ A. Velidî, “Kazan’da Tashih-i Kur’an Meclisi”, *İdil* (Astrahan), 135 (10 Mart 1909), s. 2-3.

²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah: Hayatı, Eserleri, Fikirleri*, Dergah Yayınları, İstanbul, s. 53-55.

²⁵ A. Velidî, “Biz Bize”, *İdil* (Astrahan), 153 (15 May 1909), s. 2.

“İmam Ni Demekdir?”²⁶ adlı makalesinde, imamlık mevkinin önemine değiniyor. Bu makamın gerçek anlamı ne olmalıdır meselesini açıklamaya çalışır.

“Tarih’de İmam”²⁷ adlı makalesi, önceki makalenin devamı niteliğindedir. İmamın aslında nasıl olması gerektiğini anlattıktan sonra imamlardaki bozulmaları ortaya koyar. Bol bol yemeklere, ziyafetlere gidip sadaka alıp para biriktirmeye çalıştıklarını anlatır.

“İmamların Cemiyete Tesiri”²⁸ adlı makalede de imamlardan ve özellikle de onların halk üzerindeki olumlu/olumsuz etkilerinden söz eder. Bir ara sözü Türkiye’nin (Osmanlı Devleti’nin) Hristiyan tebaasının hareketlerine getirir. Balkanlardaki isyanlarda Hristiyan din adamlarının başı çektiğini halkı ayaklanmaya teşvik ettiklerini söyler.

“Bir Karçık [Yaşlı Kadının] Agzından”²⁹ adlı makalesinde, yaşlı bir kadının ağzından elma ağacını anlatır.

“Mülahaza”³⁰ adlı makalesinde Allah’ın yasak kıldığı halleri içki örneği üzerinden açıklar. Sevap ümidiyle yapılan ibadetlerin gerçek ibadet olmadığını, sırf Allah rızası için Müslüman olmaya çalışılması gerektiğini, İmam Gazali’nin *İhya-i Ulumu* adlı kitabını bu hastalıkla mücadele etmek için yazıldığını savunur. Makalenin ikinci kısmında ise reformist ulemeden Ziya Kemalî’nin *Felsefe-i İbadat* adlı eserini değerlendirir.

“İmamet hem Şâkirdler”³¹ adlı makalesinde imamlık yapmak istemeyen talebelerden söz eder. Bunun sebebi imamlığın geliri az olmasından mı yoksa vatan millet sevgisi noksanlığından mı? sorusunu tartışır.

²⁶ A. Velidî, “İmam Ni Demekdir?”, *İdil* (Astrahan), 155 (22 May 1909), s. 2.

²⁷ A. Velidî, “Tarihde İmam”, *İdil* (Astrahan), 156 (26 May 1909), s.1-2.

²⁸ A. Velidî, “İmamların Cemiyete Tesiri”, *İdil* (Astrahan), 159 (5 İyun 1909), s.2-3.

²⁹ A. Velidî, “Bir Karçık Agzından”, *İdil* (Astrahan), 161 (12 İyun 1909), s. 2.

³⁰ A. Velidî, “Mülahaza”, *İdil* (Astrahan) 163 (19 İyun 1909), s. 2.

³¹ A. Velidî, “İmamet ve Şâkirdler”, *İdil* (Astrahan) 175 (31 İyul 1909), s. 2.

“Mektub”³² adlı makalesinde ise, Rızaeddin b. Fahreddin’e yazdığı mektuptan bahseder. Ayrıca “Tarihte İmam” adlı makalesinin yazılış serüvenini anlatır. Bu makalede, İmam Sabag’ın *el-Fusûlu’l-Mühimme fi Marifetü’l-ümme* adlı kitabına bakarak konu hakkında gerekli bilgileri alabildiğini ve *Keşfü’z-Zünun*’da bu kitap hakkında yazılan ifadelerin araştırılmadan yazıldığını belirtir. Rızaeddin b. Fahreddin, onun bu makalesine dayanarak İmam Sabag’ın çağdaşlarından bazılarının bu kitabın hilafetle ilgili olduğunu beyan ettiği halde, bunu teyit ederek *Keşfü’z-Zünun* ifadelerinin araştırılmadan yazıldığını ve kitabın mahalle imamları hakkında yazıldığını söylediğini fakat o, kendisinin ifade kusurundan kaynaklanmış olabileceğini, bazen mükemmel ifadelerden eksik anlamlar çıkabileceğini söyler. Elbette kitabın böyle olduğunu iddia etmediğini ve Katib Çelebi’nin bu yüzden eleştirmedeğinin altını çizer. Bu durumu ilk yazdığı “İmam Ni Demektir?” makalesinde de doğrular.

“Ukuyalım, Yazmadan Daha Artık Ukuyalım”³³ adlı makalesi, doğru dürüst tahsil olmaksızın, şiirle, edebiyatla meşgul olmaksızın, makale yazan, şiir yazan gençlere yönelik bir eleştiridir. Bir şey kaleme almak için önce iyice okumak gerekir, demektedir. Bu tür yazma modasına kapılanları uyarmaktadır. Makalede, kendinden de söz eder. Kendisinin Kazan’da bulunduğu sırada bazı arkadaşları gelip yazdıklarını tashih etmesini isterler. Z. Velidî bunun üzerine: “Ben tashih edersem eser benim olur, kendi yazınız olmasını istiyorsanız kendiniz oturup yazmalısınız.” der.

“Türk Hanımları”³⁴ adlı makalesi Akhat Salikov’un çalışmasında³⁵ “Türk Hanları” şeklinde verilmişti. Makaleyi tespit edip incelediğimizde başlığın “Türk Hanımları” şeklinde olduğunu gördük ve bu yanlış düzelttik. Z. Velidî bu yazısında İstanbul’da yaşayan Odsid adlı bir Fransızın Paris’te yayımlanan *di Lozan* adlı gazetedeki makalesini alıntılamaştır. Türkiye kadınları hakkında yazılan övücü ifadeleri naklettikten sonra kendi değerlendirmesini yapar: “O böyle diyerek kadının yüzünden çamuru yıkayıp, ayaklarındaki prangaları açtı. Kadına toplumsal olarak gerekli olan hakları verdi ve bu haklar bugüne kadar erkekler tarafından kapalı tutulan toplumlarda

³² Ahmed Zeki Velidî, “Mektub”, *İdil* (Astrahan), 189 (18 Sintabır 1909), s. 2-3.

³³ A. Velidî, “Ukuyalım, Yazmadan Daha Artık Ukuyalım”, *İdil* (Astrahan), 190 (22 Sintabır 1909), s. 3.

³⁴ Ahmed Zeki Velidî, “Türk Hanımları”, *İdil* (Astrahan), 213, (19 Dikabır 1909), s. 2.

³⁵ Akhat Salikov, *Prof. Dr. Zeki Velidî Togan’ın Hayatı ve Muhaceretten Önce Rusya’da Yayınlanmış Eserleri*, Mimar Sinan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997, s. 15.

kapıları açtı. Mülk edinme, emanet tutma, miras alma gibi haklar verdi. İslam'da kadın, ev işlerine bakmak zorunda olsun ya da olmasın, ekonomik işleri kendi başına yürütebilir. Kadın İslam'da hem şahitlik yapabilir hem de kadı olabilir. Bu kadar hakları Avrupalı kadınlar bile görmemiştir. Müslüman kadınlar bu kadar haklara sahipken, Avrupalı kadınlardan daha fazla olmalarına rağmen, ahlaki açıdan hala daha azdırlar. Eskiden yapılan bu eksiklik, elbette Muhammed aleyhisselamın talimatlarında bir kusur olduğundan değil, Müslümanların kendilerinin peygamberlerince konulan kanunları uygun şekilde uygulamamalarından kaynaklanmıştır. Haklarını koruyarak ilerleyen kadınlar arasında Türk kadınları vardır. Türkler, kız çocuklarını hiçbir zaman çocuk eğitimi gibi işlere alıştırmadan evlendirmiyorlar. Türk kadınları çok eskiden beri zeka konusunda ünlüdürler. Bu zekalarıyla Hristiyan kadınlarından geri kalmazlardı. Ancak medresede zekalarını yeterince kullanıp bilgilerini genişletmek için dersler alamadılar. Medresede Kur'an'dan bazı sureler ve dualar ezberlemek gibi insanlığa fazla fayda vermeyen derslerle meşgul kaldılar. Ona görkemli yaşam tarzları, ev işleri yönetimi, okulda değil çok zayıf bir şekilde sadece anne babalarından öğretildi. Şimdi Türk kadını hayatını tamamlamak için, bu kadar hak ve hukukların uygun şekilde kullanılması için Hristiyan kardeşlerinden daha fazla okumaya, öğrenmeye ihtiyaç duymaktadır. Ancak bu kadar eksik eğitimle bile Türkler arasında büyük yetenekler çıkmıştır.”

“İslam Dünyası'nda”³⁶ adlı makalesi çok önemlidir. Zeki Velidî'nin bu yıllarda İslam reformunun ateşli bir savunucusu olduğunu, Mısırlı reformculardan, Abdullah Magribi ve Cemaleddin Efganîlerden çok fazla etkilendiğini ortaya koymaktadır. Arapça'nın bütün İslam dünyası için önemli ve ortak bir dil olduğundan söz eder. Arapça'yı bir dil olarak öne çıkarır ve över. Mısır'daki yenileşme hareketlerine de değinir. Arapça olarak çıkartılan gazete ve dergilerden okuyucuları haberdar eder. İkinci kısımda ise, İslam medeniyeti sayesinde Osmanlı, İran, Afgan ve Marakeş Devletleri'nin kurulduğunu anlatarak yazıya başlar. Daha sonra da dinin ıslah edilmesi hakkındaki düşüncelerini söyler. Üçüncü kısımda da bütün Müslümanların Müslüman olduğuna şüphesi olmadığını ancak Müslümanların Müslümanca yaşayıp yaşamadığını sorgulamaktadır. Maarî'den alıntılara yaparak derdini anlatmaya çalışır. Son kısımda ise, İslam dini içerisinde kendisine göre olan tutarsızlıkları sorgular. İslam medeniyetinin ıslah olması gerektiğini örneklerle açıklar.

³⁶ Ahmed Zeki Velidî, “İslam Dünyasında” *İdil* (Astrahan), 215 (25 Dikabır 1909), s. 2-5.

“İlm-i Kelam Dersleri”³⁷ adlı makalesinde önce kelam ilminin ortaya çıkışını ele alır. İlk ortaya çıktığında bunun gerekli olduğunu, fakat sonradan Yunan felsefesi ile karışarak anlamsız, vakti geçmiş, hatta zararlı bir ilme dönüştüğünü ileri sürer. Bu fikir bütün reformist İslamcılarda (Mercanî’de, Rızaeddin b. Fahreddin’de, Musa Carullah’ta da) da bulunmaktadır.

“Kazan’ın Hazırgi Mevki”³⁸ adlı makalesinde Kazan’ın Rusya Türklerinin merkezi olarak bilinse de bu düşüncenin hatalı olduğunu, Kazan’ın ne medeni ne de edebi bir merkezi olamayacağını açıklamaya çalışır. Kazan şehrinin geçmişi ve o günkü durumunu tartışarak Kazan şehrinin tamamen değiştiğinin, eski maddi manevi önemini kaybetme sebebini ise Kazan’ın siyasi, eğitim ve ekonomik merkezliğini kaybetmesine bağlar. Artık Rusya Türklerinin arasında genel bir milli hayat başlayacaksa yeni bir milli, kültürel ve edebi merkez bulunmasıyla olacağını söyler.

“Türkistan Mektupları”³⁹ onun Orta Asya seyahatleri sırasında gözlemlediklerini bir araştırmacı kimliğiyle aktardığı yazı dizisidir. Orta Asya tarihi ve kültüründen genel olarak bahseder. Hokand Hanlığı ile ilgili ayrıntılı malumatlar verir. 18. yüzyılda Fergana vadisinde yaşanan olayları aktarmaya çalışır. Taşkent seyahati sırasında Sart Türklerinin değişmeyen eski yaşam tarzları dikkatini çeker. Togan’a göre Taşkent hanlıklar dönemine ait eserlerini korumakla birlikte aynı zamanda zamanın şartlarına da uyum sağlayamamıştır. Buna rağmen Taşkent, çok eski oluşu ve tarihinin büyük ve iyi bilinmesi ile Volga kıyısındaki Kazan’la kıyas edilemezdir. Bu şehir, bugün üç oblastın hâkimi olan Türkistan General Valiliği’nin bulunduğu yer olması itibarı ile Orta Asya’nın siyasi merkezidir. Etrafında eğitim, medeniyet ve ticaret işlerinde de merkezlik yapar. Taşkent’in içinde yüz elli bin Müslüman Türk vardır. Orta Asya’da Doğu ve Batı Türkistan’daki Türklerin sayısı on milyonlara ulaşır. Bunun kuzeyinde milyonlarca Kazak var. Bir gün hükümet bu şehirde orta ve yüksek okullarını artırsa, buradaki pamuk işleri Moskova topraklarına gitmeden burada fabrikalar açılıp burada işlenip ticaret işleri yine canlansa, Taşkent yine yükselecek, ehemmiyeti yine artacaktır, der.

³⁷ Ahmed Zeki Velidî, “İlm-i Kelam Dersleri”, *İdil* (Astrahan), 303 (12 Noyabır 1910), s. 2-3.

³⁸ Zeki Velidî, “Kazan’ın Hazırgi Mevki”, *İl* (St. Petersburg), 1 (22 Oktabır 1913), s.1-2.

³⁹ Zeki Velidî, “Türkistan Mektupları”, *İl* (St. Petersburg), 6 (1913), s.3.

Şehirdeki Çağatay caddesinde İran etkisinde kalarak yapılmış binalara, camilere ve medreselere rastlar. Medreselerde kitapların, yazıların bile İranî tarzda olduğunu eğitimin, öğretmen ve öğrenci ilişkisinin de İranî tarzda olduğunu bu durumun burada ayrı bir medeniyet oluşturduğunu aktarır. “Burada elli yıl öğrenmek ve seyretmek için birçok şey bulursunuz. Ancak bu medeniyet sahte bir şeydir. Bunu öğrenmek için tüm hayatınızı feda etseniz de bundan bir şey çıkmaz.” diyerek güneyden gelen bu medeniyeti hiç sevmediğini açıkça ifade eder.⁴⁰ Zeki Velidî bu seyahati ile İran kültürünün etkisinden dolayı bölgedeki Türk haklarının geçmiş ve var olan kültürlerini kaybetme tehlikesini görmüştür. Bundan dolayıdır belkide bölgedeki Türk nüfusunu da ilerisi için yetersiz görerek bir önlem almak adına “On beş milyon Müslüman Türk bu çevrede yoğun ve güçlü bir şekilde oturuyor ve yabancı kavimler onları yutacak derecede güçlü ve çok değil. Taşkentlerde ölü durumda yatan yüz binlerce halk, sarıklarını, cübbelerini ve haşhaşlarını bırakıp iyi hesap yapabilir, insan olmaya başlayabilirlerse, kuzeylerinde yaşayan ve onlara dil açısından çok yakın olan büyük Kazak halkını kendilerine katabilirlerse, burada hiç yenilmez bir milli güç oluşacağında şüphe yoktur”⁴¹ diyerek bir öneri sunar.

Zeki Velidî, Taşkent’ten sonra Türkistan’ın bir diğer önemli şehri olan Hokand’a geçmiştir. Bu şehirde han dönemine ait eserlerin hâlâ oldukça yeni olduğunu Hanların saraylarının hâlâ sağlam durduğu söyler. Hanlar döneminde onarılan medreseler, o zaman tahsis edilen vakıflardan yararlanarak varlıkları sürdürmüşler. Kadıların, müftülerin ve katipler kendilerini han dönemindeymiş gibi hissederek halkı yönettiklerinden bahseder. Yeni hükümetin etkisinin burada henüz çok güçlü olmadığını, hükümetin bu topraklarda etkisini yerli halktan tamamen farklı bir şekilde göstermiş olduğunu, Rus kısmının, demiryolu ve çeşitli kurumları eski şehirlerden tamamen ayrı bir yere koyduğunu, hatta bir Sart şehri yanına bir istasyon yapıp onu Rus ismiyle adlandırmış olduklarını aktarır. Bu gibi durumların, yerli halkın tamamen kendi başına eskisi gibi devam etmesine, eski yaşam tarzını bugüne kadar değiştirmeden korumasına neden olduğunu gözlemler. “Burada Rus halkının medeniyet ve kuvvetinin yerli halktan bu kadar farklı olması, yerli halkın tamamen eski düzenine devam etmesi,

⁴⁰ Zeki Velidî, “Türkistan Mektupları”, *İl* (St. Petersburg), 7 (6 Dikabır 1913), s.1-2.

⁴¹ Zeki Velidî, “Türkistan Mektupları”, *İl* (St. Petersburg), 8 (13 Dikabır 1913), s.2-3.

bu halk arasına bu kırk yıl içinde medeniyetin çok yavaş girmesine ya da hiç girmemesine sebep olmuştur, der. Hükümetin bu yerli halkın özelliğine hiç dokunmaması, onların kadılarına, müftülerine, katiplerine eskisi gibi yer vermesi, bugün Türkistan'ın sayısız medreselerinde sayısız olmayan talebelerinin “kadı olacağım, müftü olacağım” diyerek bir mevkiye girmek için dolup taşmaları, eski idare tarzını uzun süre korumalarına neden olmaktadır. Bu durum nedeniyle Türkistan Müslümanları çok uzun süre boyunca tarihi anıtlar olarak kalacaklar, ancak cahil, medeniyetten uzak, karanlık bir halde diğer medeni milletler arasında ezilecekler. Bu durum hem hükümet hem de halk için faydalı değildir. Artık Rus kontrolüne girince, medeni halk ile bu şekilde birleşme sağlanınca, o “han dönemindeki yaşam” sona erecek, Rusya'daki genel büyük medeniyet, genel medeni yaşam yerini alacaktır.”⁴² diyerek Hokand Müslümanlarının izin vermesi halinde, on, on beş yıl içinde Hokand şehrinde Hüdayar Han sarayı ve birkaç tarihi medrese ve cami dışında tüm sokaklar ve binaların Rusya'daki genel tamirat ile değiştirilmesini, han döneminden hiçbir şeyin kalmamasını, han dönemindeki yaşlıların yerine Rus kontrolünde doğmuş genç neslin yer almasını diler.

Gezisine trenle devam ederek Pap istasyonundan geçerken pencereden Sırderya kıyısındaki tuzlu düzlüklerini izlerken trende şahit olduğu durumdan bahseder. Yaşlı bir Kırgız ile Nemengan'a giden bir avukat ve yanında bulunan bir firmanın temsilcisi ile aralarında geçen sohbetten bahseder. Çukungan Kırgızları ile Nemengen Sartları arasındaki farklılıklardan bahseder. Sohbet sırasında gözlemlediği durumlardan yola çıkarak onlar hakkında bilgi verir.

Seyahat notlarının bir diğer konusu da Babür ve eseri *Babürname*'dir. Zeki Velidi, Babür Şah'ın biyografisini vererek onun edebi yönüne de değinir. Onun tahta geçişini, kardeşleri ve devlet adamlarıyla mücadelesini Hindistan Moğol devletini nasıl kurduğunu da ele alır.

“Ramanof Sülalesi Padişahlık İtken Devirde Rusya Devleti Hem Müslümanlar”⁴³ adlı makalesinde Rus hanedanından övgüyle söz eder. Rus tarihinin başlangıcından

⁴² Zeki Velidi, “Türkistan Mektupları”, *İl* (St. Petersburg), 11 (10 Gınvar 1913), s.2-3.

⁴³ Ahmed Zeki Velidi, “Ramanof Sülalesi Padişahlık İtken Devirde Rusya Devleti Hem Müslümanlar”, *Mektep* (Kazan), 1 (21 Fivral 1913) s. 8-11.

itibaren bir özetleme yaparken hanedanın karşılaştığı zorlukları da anlatır. Sonunda Rusya'nın medeni milletler seviyesine eriştiğini, Rusya Müslümanlarının da bundan nasiplendiğini söyler.

“Medreselerimiz Hakkında”⁴⁴ adlı makalesinde medrese ile Batı'nın ilim kurumları arasında büyük farklar olduğundan bahseder. Mektep ve medrese tarihinin el değmemiş bir konu olduğunu söyler. Makalesini hazırlarken, Müslümanların eğitim literatürünü iyi bilen Rızaeddin b. Fahreddin ve Alimcan Barudî'ye müracat ettiğini, Avrupa'da her türlü eğitim kurumlarının tarihlerinin yazıldığını, fakat Müslüman eğitim kurumları hakkında yazılanların yok denecek kadar az olduğunu belirtir.

“Medreselerimizin Tarihine Bir Nazar”⁴⁵ adlı makalesinde ise mektep ve medreseler üzerinden İslam dünyasında eğitim tarihinden söz eder. Bu konuda Avrupalı aydınların daha çok çalışması bulunduğunu, İslam dünyasındaki eğitim tarihi çalışmalarının ise yetersiz olduğunu ileri sürer. Birinci kısımda ayrıca kaynak olarak kullandığı eserlerin bibliyografyasını verir, ikinci kısımda ise, Kur'an öğrenilmesi ve öğretilmesine değinir.

“Tukayef'nin Eserlerinden Şürelige aid Centeklev”⁴⁶ adlı makalesinde Abdullah Tukay'ın Tatar edebiyatındaki önemine değinir. Şürelige adındaki halk hikayesini anlattığı şiirini tahlil eder. Şiir ve edebiyat hakkında düşüncelerini paylaşır.

“Kayu Milletdensin?”⁴⁷ adlı makalesi Abdullah Battal'ın “Milliyetini Bilgilev”⁴⁸ yazısına cevap niteliğindedir. Milli dil, milli okul, milli edebiyat, milli basın, milli eğitim meselelerini ortaya atan ve “biz hangi milletiz, o halde?” sorusunu sorarak bir tartışma başlatan A. Battal, bir halkın tarihini araştırırken hangi kökene, tarihi milletlere mensup olduğunu, dilini araştırırken o dilin hangi kökten geldiğini ve onun özelliklerini bilmesi gerektiğini söyler. Kazan'da bir kitap yazıldığında “Kitabü'l fakirü'l-hakir Kutbuddin bin İsamedddin el-Bulgari” diye yazılmasının ve atalarının “biz Bulgar

⁴⁴ Ahmed Zeki, “Medreselerimiz Hakkında”, *Mektep* (Kazan), 2 (8 Mart 1913) s. 35-38.

⁴⁵ Ahmed Zeki, “Medreselerimizin Tarihine Bir Nazar”, *Mektep* (Kazan), 3 (24 Mart 1913), s. 78-81.

⁴⁶ Ahmed Zeki, “Tukayef'nin Eserlerinden Şürelige aid Centeklev”, *Mekteb* (Kazan), 4 (20 April 1913), s. 116-120.

⁴⁷ Ahmed Zeki, “Kayu Milletdensin”, *Mekteb* (Kazan), 7 (22 İyun 1913), s. 169-173.

⁴⁸ Abdullah Battal, “Millietini Bilgilev”, *Mekteb* (Kazan), 6 (29 May 1913), s. 149-153.

soyundanız” diyerek övünmesine neden olduğu bu durumun, 15. yüzyıla kadar devam ettiğini dile getirir. 16. yüzyılın son yarısında IV. İvan’ın, Tatarları Rusya’ya boyun eğdirmek için uğraşmasıyla üç Tatar hanlığının yıkıldığını ve böylece “Bulgar” isminin unutulduğunu, “Tatar” isminin ise savaş ve hakaret sözü olarak kullanıldığını dile getirir. Bir Yahudi’nin “Yid” kelimesini, bir Polonyalı’nın “Polak” kelimesini duymak istemediği gibi, bir Tatar’ın da “Tatar” ismini duymak istemediğini ve ondan nefret ettiğini söyler. Pek çok yerde Tatarların kendilerini “Nogay” diye adlandırdıklarını, “Müslüman” kimliğini tercih ettiklerini dile getirir. Onların eski kimliğini ve ismini unuttuğunu, doğrusunu da bilmek istemediklerini söyler. 19. yüzyılın son yarısına gelindiğinde Şehabüddin Mercânî ve Abdulkayyum Nasırî gibi alimlerim bu “Müslümanlar”ın tarihini, dilini araştırdığını ve bunun sonucunda da Tatarların cehaletlerinden, Maveraünnehir’de yaşayan Sart topluluğunu taklit ederek, kendilerine Nogay ismini aldıklarını, kendi konuşmalarında bu ismi kullanarak kendilerini o topluluktan sandıklarını, fakat Rusların onları küçümseme ve hakaret anlamında “Tatar!” diyerek adlandırdığını ve bazılarının Tatar olmayı aşağılık görüp, bu isimden nefret ederek: “Biz Tatar değil, - Müslüman!” diyerek mücadele verdikleri bilgisini aktardıklarından bahseder.

Yazısının devamında “Tatar” kelimesinin kolayca hazmedilmediğini, bu isme karşı yeni bir savaş açıldığını ve ilk olarak bu kelimeye gerçek Altın Orda Tatarlarının torunlarından olan Kırım Tatarı İsmail Bey Gasprinski’nin karşı çıktığını söyler. Onun “Biz Tatar değil, Türküz!” dediğini aktarır. Ona Rızaeddin b. Fahreddin’in de katılarak *Tercüman*’da “Biz Tatar Mıyız?” başlıklı birkaç makale yazıp Tatar olmadıklarını savunduğunu, bu konu yüzünden o zaman *Nur* gazetesi ile *Tercüman* arasında küçük bir çatışma yaşandığı bilgisini de verir. Biz “Müslüman” olabiliriz, ancak kökenimiz ve kanımız itibarıyla biz “Nogay” da “Müslüman” da değiliz, diyerek geniş bir isim olan “Türk” ismine girdiklerini ancak burada Rusya’da Tatar olduklarını, Rus’un “Slav” olmasının Rus olmasına engel olmadığı gibi, onların Türk olmasının da Tatar olmasına engel değil teşkil etmediğinin altını çizer. “Kuzey Türkleri” gibi çeşitli konferanslarda sadece ses yükseltmek için söylenen sözlerle uğraşmak yerine “Tatar” adında yetenekli, sevilen, sabırlı, akıllı ve zeki bir millet var mı? İşte bunu anlatmaya çalışalım, der. Bu gidişata karşı olan bu karışık ve temelsiz isimler milletimizin üzerinden kalkar, gerçek

ismimiz olan “Tatar” ismi sağlam kalır ve milletimizin her bir oğlu ve kızı gerçek Tatar oğlu olur,⁴⁹ diyerek bu konu hakkındaki düşüncelerine son noktayı koyar.

Abdullah Battal’ın “Milliyetni Bilgilev”^{*} yazısına cevap olarak Zeki Velidî de makalesinde Rusya Müslümanları, Rusya Türkleri, Tatarlar, Kırgızlar, Sartlar vs. gibi tanımları tartışır. “Türk” tabirinin diğer kavmi isimlerle olan alakasını sorgular. Milliyet konusundaki görüş farklılıklarını da ortaya koyar. Zeki Velidî’nin buradaki hükümleri son derece önemlidir. Çünkü bu konu günümüzde de tartışılmaktadır. Eskiden siyasi amaçları doğrultusunda İslamiyet bayrağı altında bulunan birçok kavmi bir millet olarak tanıtan ve onların milli özelliklerini ve imtiyazlarını unutturan bir düzeni vardı ve bu nedenle eski iman kitaplarında şu şekilde, “Hangi millettensiniz?” diye sorulan bir soruya, çocuklarımız, “İbrahim milletindenim.” diye cevap vermeleri öğretilirdi, der. Sonrasında İbrahim milletinden olan Araplar ve Yahudiler ile hiçbir ırksal bağımız olmadığını gördükten sonra, yeni zaman insanları kendilerini diğer kavimler gibi ırksal veya kavmi bir isimle adlandırma gereği duydular ve çocuklarına: “Tatar milletindenim, Kazak milletindenim, Sart milletindenim” diyerek göstermeye ve öğretmeye başlasalar da gerçek anlamda milli bir his oluşmadı, der. Gerçek anlamıyla milli his olması için önce, kendi milletini tamamen anlaması gerekir, milliyeti anlamak ise o halkın kendi aralarındaki tarihi ilişkiler ve bütün sosyal birlikteliklere bütün canı ve bedeni ile inanmasıyla mümkün olduğunu öne sürer. Tatar isminin Rusya’daki diğer Türk kavimlerine, Kırgız, Sart, Türkmenlere uygulanarak dünya çapında bir milli isim olamayacağını ancak ayrı cemiyetlerin isimleri olarak kalacağını düşünür. Bu yüzden, Rusya Müslümanları olarak adlandırılan bu millet için “Orta Türk Milleti” veya güney ve orta Türklerin tümüne bakarak “Türk Milleti” isminin kalması daha olasıdır, der. “Türk” kelimesini Osmanlılardan alıp onları bundan sonra “Osmanlılar” olarak adlandırarak, “Türk” kelimesini kendimize isim olarak kullanırsak, hepsi birdir diyerek şimdi siz hangi kavimdensiniz diye sorulduğunda, “Kazak kavminden, Sart kavminden, Tatar kavminden”, diye cevap vermenin daha uygun olacağını söyler. “Hangi Millettensiniz?” sorusuna ise “İbrahim milletindenim”, “Rusya Müslümanlarındım” veya “Kazak Başkurt, Tatar milletindenim” demek yerine “Türk Milletindenim” diyerek cevap verilmelidir, diyerek düşüncelerini ifade eder. Yazıyı incelediğimizde Zeki

⁴⁹ A. Battal-Troyskî, “Milliyetni Bilgilev”, *Mekteb*, 6 (29 May 1913), s. 149-153.

^{*} A. Battal’ın bu yazısını konuyu daha iyi anlamak adına ekler kısmına ekledik.

Velidî'nin imzası yoktu ancak bu onun yazısıdır. Makalenin Zeki Velidi'ye ait olduğuna dair belgeyi, onun diğer makalesi olan “Kazan Tatarlarının Kara Süzlerine Ait” adlı makalesinden öğrenmekteyiz.⁵⁰

“Vambery”⁵¹ adlı makalesinde de Macar âlimi Arminius Vambery'nin Rusya Müslümanları arasında görülen kültür hareketi hakkındaki yazılarını ilginç bulur ve onun bu konularda yazdığı eseri kısaltır. Vambery'ye göre Avrupa medeniyeti yolunda ilerleyen Müslüman kavimleri Osmanlılar, Hint Müslümanları ve Rusya Tatarları öne çıkmıştır. Tatarların uyanış hareketi “medenî hareketleri inkılaplar sadece dış tesirlerle değil, bu kavimlerin kendi içinden ve kendi ihtiyaçlarından doğarsa gerçekten terakki edebilir” teorisini doğrulamaktadır.

İlk bölüm olan inceleme kısmından sonra, şimdi Z. Velidî'nin Rusya'da kaleme aldığı *İdil*, *Mekteb* ve *İl*'deki makalelerini tematik ve tarih sırasına göre, diline hiçbir müdahalede bulunmamaya çalışarak Latin harfleriyle vereceğiz.

⁵⁰ Ahmed Zekî, “Kazan Tatarlarının Kara Sözlerine Aid Yaña Eserler,” *Süyüm Bike*, II/11 (1 April 1915), s. 6-12.

⁵¹ Ahmed Zekî, “Vambery”, *Mekteb* (Kazan), 10 (20 Sintabr 1913), s. 242-250.

2. BÖLÜM

ZEKİ VELİDÎ'NİN *İDİL*, *İL* VE *MEKTEB*'TEKİ YAZILARI

2.1. İdil Gazetesindeki Makaleleri

2.1.1. Teâvün⁵²

Yalnız başına kalganda büyük işleri icrada tûgil aş hem kin turgan nerselerin hazırlavından bile in zayıf in kuvvetsiz hayvanlardan daha aciz ulan insan, cemiyet halinde tarıklık ider, yaşarsa, karaların, deryaların, taların, sahraların فرمانروى ulurluk bir kuvvet peyda idiyor. İn zaif bir fitratda in nazik bir vücudda bar ulganlığı için havanın tahavvülâtı vaktında dahı hayatın saklavdan aciz ulan, vahşi hayvanlar karşusunda dahı bir tabi tedafa vasıtasına malik ulmayan bu insanı, hiç batmaz gark olmazdan deñizlerde yürütken, tagların astında, havaların üstünde hükümlerin yürütken, tabiat kuvvelerin aña mashar iderek yılları bu (bahar)ları anın hümü astında tutdırgan nerse nindi nersedir?

Elbette turmış (maişeti)niñ fakat cemiyet halinde uluygına tûgil, çünkisiz biñlerçe, yüz biñlerçe insanlarını her türlü manavey rabtalarından tecrid iderek bir sahraga salñız, aralarında cemiyet ile yaşamaktan başka bir his bir manavey mukavele bulunmasun hiç üyle میهنکه bular mayişet ve vücudların teminde vahşi hayvanat kadar muvaffakiyeti ahraz iderler. Üyle ise insaniyetde şu kördikmiz huzur ve saadetni hasıl itken bir mukavele manuya ulsa kirek? Bunı tabu için küb baş agırtıdırırğa hacet yuk bu makavle teâvün isminde bir makavledir.

Merhaleler, fen ve ictihadar babı, insan niteñ başdagı ahvali hakkında ni kadar ferzayat, ni kadar hayalat yürütüşeler türütesünler meydanda ulan bir hakikat vardır ki ulda: “insaniyetniñ başdagı ahvaliniñ şul bilinmegen halde kaluydır” fakat bir zamanlar kelmiş Âdem balaları kireklegen bilmesler ve sizmeseler de suk tabii ile yaşamak için bir teâvün vücudke ketürrüğe başlaganlar.

⁵²A. Velidî, “Teâvün”, *İdil* (Astrahan), 107 (21 Noyabır 1908), s. 2-3.

Teâvün in ilk bik basit halde ulaşmadır cemiyet-i beşeriyenin terkisi dahı bunin şul basitlikden merkeblıkge küçvına baglı ulmıdır. Teâvün artdıka insaniyet terki itmiş ve akran akran şu kördikimiz derece kemali bulmıdır. İnsan in ilk bik tabiygine bir hil ile üz ailesi ve efradı ile teâvün makavlesi yaşamış, ailenin efradı her halde, her işde biri ikinçisine yardımçı ve şerik ulmıdır. Şul ailenin efradı kübaygen sayan teâvün dairesi kiñaymış, sonra kavlar kabileler milletler biri ikinçisinde yardımçı ve şerik ula ula insaniyet bir aile haline kilüğe yüz tutmıdır. Teâvün hissi ulların gayet hususi idi bir kavim üzinden başka kavim millet ile münasabet yasamaz aña tekıyetni hem madde hem mana yardım itmez idi.

Bir kişige bütün maharetlerini bütün hüner ve sana yani bulub bitürmek mümkün ulmadığı kibi bir memleket ve bir milletde bütün dünya halkın yer üstinden sebirüb tüşürüb fakat üzlerigine Türklük itmek mümkün dügildir. Evvelleri Yunan, İran, Roma halkları, üz memleketlerinde fakat üzlerigine Türklük ideb başka kavim ve milletlerni bitürüb bulmasada kal itüblüne tutu ni arzu iderler idi. Halanki her memleketnin mahsulü her milletnin kabiliyeti şul memleket halkı ile beraber cemiyet beşeriyeye lazım ulgaç, alar ni dünyadan yuk itü tügil istidadlarının saadetlerinin açılıvına terakki itüvine tırışub tırışub alarnı insaniyet aleminin in faideli efradı iterge tarışırğa kirek idi. İşte şul teâvün hissini bulmavey dekil kimliği yahud fakat kendi kavim ve milletne münhasır kaldıru arzusıdır ki ul kadar âli medeniyetleri dünyadan yuk itdi. Bu künlerde milletlernin birbirine lazım ile mülazım kibi şerik ve yardımçı ulularının lüzumı laikınça anlaşıldığındandır ki memleketler milletler arasında biri birin mahv itüüyları kitdikçe azaymakda, hatta sulh-i umumi kongransları yasalmakda ve küb muharebeler şul teâvün ve iştirakni dahı kik suretke kertü için ihtiyar idilmektedir.

Milletler arasındaki hukuk işte bu hisnin kiñayundan taralundan hasıl ulmıdır ki milletler biri biri arasında ulan alaka ve münasebetlerni teâvün ve tenasurlarını artdırmak için deñizleri yarıp parahodlar, kum sahraların ütüb, büyük büyük taglarnı tişüb timir yullar inşa itdiler.

Teâvün başlıca iki kısımge ayrılabilir: Biri tabii ikinçisi ihtiyaridir. Satuçının aluçıga, aluçının satuçıga. Arabaçının timirçige timirçinin kömürçige kömürçinin ağaççıga ulan ihtiyacı kibi ihtiyaçat mütesilsileden kilgen teâvün hep tabii kısmındandır bunlar sevk-i tabii ile zaruretnin icbarı (küçleviy) ile ulmuşlardır. Asıl makbul ulan kısmı ihtiyari kısmıdır medeniyet tsivilizaşyanın kemaline, insaniyetnin büyükligine

hizmet itken teâvün şul ihtiyari kısmıdır. İnsan zaruri ularak biri ikinçisiniñ hayatında yardımçı amellerinde şiriñ uludan daha üz ihtiyarıyla yardım itmek ki muhtaçdır. Bir fakir körürsin aña yardım itmek şartdır. Bir kençin zekasını añlarsın maişetin temin iderlik akçası yukdır anı delalet ile iş sahibi itmek insaniyetkerane bir muavenetdir. Bir kişini kavlından tutub kişi itmek ne dimekdir bunun cevabı cemiyet-i beşeriyeni saadet ve kemaletniñ in yugarı derecesine mindermekniñ cevabı ile beraberdir.

Medeniyet teâvün ile kaimdir. Tugrusu da medeniyet teâvünde ibaretdir üyle ise: Medeniyet terakki itdikçe teâvün hem terakki itmek lazımdır yani her iş kibi teâvünde medeniyet asrında laik tarzların bulmak tiyüşdür. Evet!!Laik tarzları hem buldı tabii kısmın ıslah itdiler: Bayağınça parahudlar, timir yullar inşa itdiler. Milletler arasındaki hukuknı bir aile efradınıñ hukukı kibi itdiler. Ticaretleri için şirketler tesis itdiler envai bankalar keşad itdiler istrahavaniye şirketleri açtılar daha daha hiç hesabna çıkmaslık işler kıldılar.

Teâvüniñ ihtiyari kısmın ıslah itdiler: Fakir ve miskinleri tedavi itmek için hastahaneler, eytamhaneler bugadınlılar periyotlar, şafaka cemiyetleri, hayriye cemiyetleri, fakir şakirdleri terbiye itmek cemiyetleri borç ile mahbus ulanları kutıldırmaq cemiyetleri ahlaksızlıkğa başlayan kençleri ıslah cemiyetleri kibi cemiyetler açtılar. Bir milletin terakkisi u milletin ahval-i iktisaddiyesiyle mütena sebebirdir digenler var, bu süz dürüst mü degil mi ansı minim işim digil ama ahval-i iktisadiyemizni ıslah iderge kirek bu cümleñ mislimi ulan kazıyadır. Biz de üzimizni adem katarına tavb hesablatmaq arzu idersek ahval-i iktisadiyemizniñ naçar ve çürük itki malum ulur belki de bidahat sabit ulgan küyge tura. Bizim hablülvirimiz ulan Volga (İtil)miz var bunda Ruslar parahodlar yürüteler bir parahoda minüb Volga buyı tüşdiñ mi: Uzun uzun murcalı zavod fabrikalar küresin, Kaşiviy Pasajır Parahod Şirketi pristanına varıb bir parahodnı temaşa itsek eçi tulumal ve mütai küresin. Bize de dünyada türimizni temenni itsek belki de turırğa karar virüb maişet muharebesine iştirak itsek bular kibi ulmaya içtihad itmek kirek. Volga buyu parahodlar yürütege başka dehabız ehakkbız biz İtilniñ yarına basub: Fen ilmi mâebi ve ciddi طوبیت و بشر دؤغفرت و دؤ ستؤاس diyib tuturğa kirek idi. Üyle ise nasıl bir “İslam” parahod ستؤاس açmayalım sermayemiz mi ceyit mi? Parahodçılardan Rus var vıvıska (anuvanyana) bakalım Rus kelimesi yanında Ko kampanya kelimesi var bu ne dimek? Rus şirketi dimek.

İşte bularda siziñ kibi ulmışlar yalgız üziniñ iktiadarı yitmemiş ise belki yetsede şirket tesis iderek parahod setvakşad itkenler cümle fabrik ve zavodları temaşa idersek üyle tabarsıñ üyle ise bize de şüyle lazım dekil mi? Biz niçün şirketler tesis itmeymiz! Nık bizim bir ferd-i zenginimiz (bayımız) Romalular efradı kibi cemi saadetni kendine münhasır itmekni seve?

Nık üziniñ balasın ulsun daha hususi ticaretke kuşa üz sevdasına kuş mı? Bizim Aynullah Agay وجهه أى من belki de üziniñ büyük içtihadıyla miñlerçe som akçe ciddi ahir bankaya saldı. Faiz gına aşab yatarga kerışdi. Hayrullah Agay dahı şulay eytdi habibullahsı daha. Bizim baytakgına aynullahlarımız şulay akçaların bankada kenez iteler bunlar akçalarının bir az mikdarın nık birirge tublabbiz şirket tesis iderek bir büyük ticaretkah açmaylar yahut aftomobil yürütmeyler yahut bir zavod fabrika açmaylar parahodlar yürütmeyler, bir de Ural buyu Başkırdları var. Haneleriniñ küşesinden, hale-i ittihad itü için Kazgan orınlarından altun çıgabunı kerya ecnebiler kavlına virgenler yüz miñlerçe soma ile iş yürütken ve çugıyda nık yatkırgan bayları var nık bular iştirakle bir priske keşad itmeyler? İslam, akçaların kenez itken kimseleri azab elimle inzar ider? Sûre 34. ayet diyanet nokta-i nazarından bunıñ kabahati kün kibi medeniyet nokta-i Dünyada hayatıñ lezzeti iş ile vesile-i teayyüş ulmak iledir yuksa yuva (uya)sındagı kuş kibi yalnız başna aşab içmek ne hayat sayılır ne de insaniyet.

İnsan çalışa çalışa birçok erbab ced ve gayret ile sanatta, memleketde terakkisine hizmet ide ide akçasından hem uzun hem de erbab istidad ve istihkaki faidelendirib Türklük itmelidirki, insaniyetiñ manavı lezzetini his itsün, bu gazneden ütken aşkanında lezzet, karnında istirahat, kalbinde huzur tuysun. İşte yunlar heb bizde teâvün hissiniñ noksanından kiledir. Bizde ehil ulan kişi mi yuk! Yuksa sermaye mi? Hayır!! Hepsi var fakat birbirin kultkalaşu sermayeni kullanu arzusu yuk bu gaflet ile bütün elimizdeki ticaretlerimiz dahı ecnebiler kavlına kirüb bite bara. Halbuki dünyada her kuvvetiñ merkezi sanat ve ticaretdedir.

Teâvün tabiyatınıñ mübdei, insaniyetiñ bidayet tarihi dimek uldığı kibi, ihtiyari teâvünde saadet ve medeniyetiñ seri alıntıca mukaddimesi uldığından bu hisniñ milletimizde vücud pezir uldığını kürmek bizim için mucib saadet ulaçaktır.

2.1.2. Murad [Remzi] Efendi Tarihi* ve Allâme Mercânî [1] ⁵³

Müverrihler; bik işançlı bir tarih yazmak kibi bir ağır iş var. Degil, belki bundıy işançlı tarih, ya ki tarihî bir hakikat, bik çuk tarihi süzlerni (kitablarını) bik niçke ilek ile ilegenden kalgan hülasalardan gına husûl bulabilir. “Fakat bir kitabdın karab tarih yazmak kabil değildir.” diyler. Bu süz bik hak süz olurga ohşıy. Çünkü efkâr-ı beşer kemal-i kemaline mütenakızdır. Sin bir şeyniñ sübutıyla iman idersin, übürsü anıñ nefyine berahin-i katiye arar, ketürür. Sin bir şey itikad idersin, öbürü «اوت» iman itmiş olur. Hem sini bu fikriñdin dolayı tahtiye ider. Hazret olur ise tekfir ider. Mesela İslam müverrihlerinden bir çogu; Aksak Timur’u veli derecesine mindirir, ılayı aliyyesinde orın tayin ider. Übir nicesi, mesela Türk müverrihleri tazlil gına degil tekfir ider, cehennem tabakalarında makad tahsis ider. İnsan üziniñ iz’anatı (kalben itminan ittigi şeyleri) mez’ini, hissiyatınıñ mutiidir. İnsan ازماعاتی mucibi yazar, izanatı mucibi süyler. Çünkü til kalbiñ tercümanı ise, kalem de şu kalb telgrafının رسیوریدر .

Bu süzler hemmeniñ sem-i itibarında olsa hem buña birev de şübhe itmese kirek. Eger ihtimalatı biz dahi sem-i itibarımıza alsak şübhe idenleri de bulurmız. Biz bu kimselere uzun uzadı süzler süyleb turmay, kulında pravası olsa Müslümanların devr-i teceddüdü tarihin ve anda hizmet itken muharrir, edibler, alimlerin mesela Melikof, Gasprinski, Rıza [Rıza b. Fahreddin] Efendi kibilerniñ terceme-i halin yazuvga “min iski fikirde” digen süzni gayet maktanub eyte turgan bir hazretni [mesela İşmuhammed Hazret’ni] tayin itüvlerin teklif idemiz. Bu vakıt hiç kimseniñ tayin itüb iş kütmeye [beklemeye] ihtiyacı kalmaz. Çünkü bularnıñ yazgan tercümeleri var. Alarnıñ in büyük kişilermizni de kafirler, zındıklar, mübtediler diyb yazganları her kimiñ malumıdır.

İşte size “İnsan izanatı mecburiyetinde bulunur” min. Üzüm, üziniñ itikadatına tatbik, ezmeâtına tevfiq iderek iş kılan kimseleri melâmet itmeyi kabul itmem.

ويسكر الغم طعمه الما من سقم مرض

قد تكر العين ضواليس من رمد

sebebli kuyaşınıñ yakıtlığın inkar itken küzni temli suvnı temsiz tanagan ağıznı melamet itmek bir zehirni aşagan kişisin üterüvü ayblamak ile beraberdir. Fakat bu işlerniñ esbâbın

⁵³ A. Velidî, “Murat Efendi Tarihi”, *İdil* (Astrahan), 124 (30 Yanvar 1909), s. 2.

* Bunıñ azan ile koşılğan ismi “Merdañşah”dır. İdare.

düşündürmeye, mümkün ulganda elden kildigi kadar tedavi itmeye ictihad iderim. Ediblik unvanını hâiz ulganları hem öyle körürüm, dava idenlere hem üyle lazım bilürüm.

Fakat bizim müverrihlerimiziñ sözleri bizim bu kadar serd itdikimiz sözler ile derece-i ittıradı nail olamaz. Belki başka sebepleri de var. Çünkü söz bir ferd insanıñ sergüzeştesini layıkınca temaşa ve muayene idiyorsañız, yapıdıkı amellerniñ çoğın dahı agraz-ı şahsiyeleri üstüne bina itdikin körürsüz. Bu fakat mesâlih-i hayat işlerine gine münhasır ulmıy. İlmiy, edebî işlerde (maksadımız tecih itkende tarih kitapları yazuvlarında) hem ulabilür. İnad ider, kise himaye ider, birçok yağışlı sözler ile sade dilleri avlamak diler. Bunday agraz-ı şahsiyelerine mütabaat itken, inad mekâbire ile iş yürütken kimseler hem İslamiyet hem insaniyet kaşında gayet büyük ayıblıdır, ayblı gına degil günahlıdır [da], hem de af olunmazlık büyük günahlıdır. İşte bizim küz aldımızda Murad Efendi Remzi'nin de [tarihçi Murad Remzi] *Telfiku'l-Ahbar* nam tarihi bunıñ mısdakıdır. Alıñızda bakıñız şu kitabın 2. cild, 78'inçi sahifesin! Asrınıñ degil, Rusya Müslümanları'nıñ degil ibtida-yı İslamdan şu künge kadar imtidad idib kilgen asırlar uleması arasında dahi emsaline bik siyrek tesadüf olma turgan nadirü'l-vücut Allame Mercâni Hazretleri'niñ terceme-i halin yazmış. Mercani Hazretleri, öziniñ Tarik-i Nakşibendiye'ye üç vasıta ile intisabın. Süylegen soñ [söyledikten sonra], tarik-i Nakşibendiye'niñ Hazreti Peygamber'e vüsûlüne , alarnıñ şecerelerin, silsilelerin Hazret-i Ebubekr, Hazret-i Ali vasıtasıyla Hazret-i Peygamber'e yabışdırıb, efendimiz aleyhissalatu vesselamnı da tasavvuf kirleriyle kirlemeye tırşuvlarına itiraz itmiş (ve yine sahife 285) ehl-i tasavvufun iñ büyüklerindin mesela (özlerinçe eytkende) İmam Rabbaniler'den Ebu'l-Bereket Ahmedü'l-Sirhindî'diyib gine üz ismiyle zikr ider, güya muharrir ve ediblere riayesi tiyüşligi ulgan edeblerini riaye itmez, (elle nindi titüller ile kitabnı tuldırmaz) Allame Taftazani, Fahraddin er-Razi kibi ehl-i İslamıñ şu kadar zilletleriniñ mebdei demek olgan ilm-i kelam isimli zaharif ve hurafatnıñ kadve ve şeyhlerin teşniyden [kötülemekten] dahi kirü turmaz. Murad Efendiniñ mayi'-i hayatı demek ulgan “bedel” alu ile bazı kimselerni ayb ider, üzinde Sartlar kibi Buhariler kibi rezil uluvv-i himmetin, izzet-i nefsin muhafaza ider. (Murad Efendi tabirinçe eytkende) üz üzin ulug tutar, işte bu kadar sözler, bu kadar işler ile gayet büyük edebsizlikler kılur, hele bütün ehl-i tasavvuf ve bedelge tanesiyle Murad

Efendi kibi dagaglara büyük cinayet ider imiş. İşte ne kadar büyük ayblar!! Tarih sahifelerinde kuyı kara ile yazılacak büyük günahlar هانه kadar büyük işler, acaib!!!

Murad [Remzi] Efendi Tarihi* ve Allâme Mercânî [2]⁵⁴

İmam Gazali Hazretleri de *İhya'sının* (2. cild 170. sayfa) bitdeki yalgañçı sufiler tugrusunda eytken aç1 hakikatları, vaktındagı bazı sufi yalkav misafirlerin keyfine yaramadıkındın anı (kibar-1 mutasavvıfından olsa da) tazlil iderek insafsız Hazret-i Süfyanları, İbn-i Abbasları, Müslümanları fakat ismiyle zikr iderek yürütmüş diyb ayblarlar idi. Ebu Reyhan Birunî, Hazretleri Hind tarafında seyahatindin soñ yazgan seyahatnamesinde tasavvufunñ aslın tikşürüb kibar-1 ehl tasavvufdan Cüneyd, Nihavendi, Bısr-i Safi, Sehl Tisteri hazeratın ilüb salub “Mecusî Acemler arasından İslamlar arasına kirgen” kibi süzlerni yazgaç “tasavvufka intisab itken bazı müverrihler zındık idi” diyb yazmışlar idi.

Taftâzânîler meselesine gelince: “Taftâzânîler” kibi İlmü-tevhid ve's-sıfaatnı “kelam” ismiyle buyab, bütün ehl-i İslamñ itikadatın cidalden hayalden ibaret idib kaldırgan mütekellimlere, mesela Bısrü'l-Mürisîler, eslaf-1 kiramnıñ bik çoğu lanet ukurlar idi. Hazreti Ebu Hanife, mütekellimler başlıgı Ömer bin Ubeyd'ke: “La'nallahu 'Amr ibni Ubeyd. Feinnehu evvele men essese'l-kelâm.”* demiştir.

Eslaf-1 kiramñ mütekellimler hakkında ulgan efkârın bilmek dileyenler Şeyhülislam İbn Teymiye eserlerin, *el-Menar*, cild 8, cüz 17. sahifelerini mütalaa itsünler. Bütün ulum-ı İslamiyeye: “Enva-1 muhalatdın, hayalatdın ibaret olan cedeliyat, cehliyet, hurafatdır” kibi tarifat yürütüb sabatalara taşlatuv çikine yetkergen, “ukusañız da okumasıñızda bari bir müctehid olamayacaksınız.” kibi dersler öğretüb ehl-i İslamnı mezbele-i zillate, terakkiyât cehil ve denaate sevk iden, gayet fitri olan din-i İslamnı “İşte İslam şu kadar mühalatdın hurafatdın ibaretdir, ihtiyacat-ı medeniyeniñ hatta cüziyatına olsun müsaade itmez.” dib kürsetken şu allameler Taftâzânî Fahreddin er-Razi cenabları degil mi!

⁵⁴ A. Velidî, “Allâme Mercânî”, *İdil* (Astrahan), 125 (3 Fivral 1909), s. 3-4.

* ‘Amr bin Ubeyd’e lanet olsun. Çünkü o kelâmı ilk ortaya koyan odur.

Öyle ise hürame başındaki Taftâzânîlere isnad olungan ayblarını tanımakta ni mana var? Evet her şeyin iki tarafı var. “ممن شر جزئي الا يتضمن” diyorlar. Hal böyle oldukça allame Taftâzânîlerin şeriklileri gayr-ı mutenahi hayr-ı küllileri mutazammın olabilir. Fakat biz anın hayr-ı küllilerin tadadını iltizam etmedik. Bu kadarısı Mercânî Hazretlerinin hem müsellemdir.

Karadeniz, Kafkaz dağları, Kaspi Denizi Argı yakları, Buhara, Türkistan taraflarında bulunub da mundan birniçe belki birniçe yüzyıl ilik vefat itken her kim selef, her ten babaları sahabe ulmaz. Bunu Mercânî Hazretleri hem bizden bile artık, alarnın nindi gine olsun mesailerin takdir ve tenkid ite ala idi (edebilirdi). Bu künde bir çok şakirdlerini, Allame Taftâzânî ve anın emsali ile bik yahşı tanışub alarnın eserlerin ders cedvellerinden çıkararak kütüphane zarflarına gına tüzüb kuyuvnı tilevleri, Mercânî Hazretlerinin çaçup kaldırgan urlukları semeresidir. Fakat bundan dolayı Mercânî Hazretlerine Umum Rusya Müslümanları talebeleri minnetdardır.

Biz Bîdil hakkında bir süz süyliyemeziz. Fakat bundıy bidat-ı fahişelerini ulema-i İslamnın kitab kuşkanca bitirüvge tırışuvların temenni itemiz. Edeb-i tahriri riaye etmemek meselesine gelince: Bir büyük alimn nazirlerin ismiyle zikr itmesi günah degildir. Üzünden küçüklere olsa ayn-ı edebdir. Bu mesele fakat Mercânî Hazretleri’nin derecesin takdir itüvge gine aid ulgan meseledir. Fakat büyük bir alimn tercüme-i halin yazuvda bu tarzda kalem yürütmek kâr-ı akıl degildir. Kabrine varub bevl itmekden dahı kabihdir. Halbuki Efendi üzü de, tarihinde bir çok çok büyük kimseleri fakat isimleriyle zikr ediyor. Gaspîrinski cenablarına yazgan mektubunda da “babay” ibaresi kullandığından dolayı Mercânî Hazretlerine eytken süzlerin kendisi dahı işitmiş idi.

Ve aynur-rıza an külli aybin keliletün velakinne aynes-suhti tübdî’l mesâviya* yetmezse allamenin yazgan şiirleri ile ayblamakçı, kişinkinden ugurlavı falan demekçi ola. Murad Efendi ile aşinalığı ulmayan kimseler, Allame Mercânî’nin yazgan eş’arın anın (Muradnın) körsetken şiirlerine tatbik itseler, sanat, şiir, belagatdan haberi yuk iken diyib Murad Efendi’ye töhmet ederler idi. Fakat biz üyle demek istemeymiz. Bilmiy demek töhmetdir dedik. Munda inatdan başka bir nerse yoktur.

* Rıza ile bakan göz ayıp görmez. Rıza gözü ayıplara karşı kördür. Kem göz ise kusurları araştırır.

Murad Efendi burada sanat, şiir, belagat nokta-i nazarından şuraçıkda zikr edeceğimiz rû-be-rû körünüb yalvarıb tura turgan hakikatlerini paymal etdi.

- 1) İnsan hatrında ulubda unutkan şiirlerin vakti geldikde üz şiiri gibi iderek inşad itmesi. Bu, sanat, şiirçe bik malum meseledir. Mesela Kadı Ercânî eyte: Min mükerrerem şahniñ bir yakını vefat itdiginde mersiye etmiş idim. Şahniñ huzuruna mersiye mi kötürür. Vaktında arkadaşlarımdan biri kilüb mersiyemni okudu da Nâbigatü’z-zibânı eşarından algansın iken”didi. Minüm de hatrıma düşdü ki: Bunı hafz edib de unutub vakti kilgeç min üzüminki itüb inşad itken ikenmin.
- 2) Fenn-i belagatça bundıy hususi maddelerde tevarud-ı havatiriñ makbuliyeti. Ehl-i belagatiñ, İmrülkays ile turfe muallakalarındaki «وقفا....» beytin üzleriniñ şhadetiyle tevarüd-i havatire haml etmesi Mercânî Hazretleri eşarında gayet münasib idi.
- 3) İğâre-i Mesihni ehl-i belagatiñ bundıy orunlarında istihsanı, memduh addetmesi. Ehl-i belagat, Müslim el-Hasiriñ: Men rakabennase mate hemmen ve faze billezze‘el cezeru digen şiirni Beşare b. Berdek: Men rakabennase lem yazferbihacetil ve faze biddayyibati el-fatikullehc beytinden igâre etmesin, hem de Tugrai’niñ *Lamiatü’l-Acem*’ indeki.

Bir Arap şairide bu togruda:

«صبر العالم النحرير زنديقا هذا الذي ترك الاوهام حائرة» diyib yirli yukga itmegen şul indi.

[Gazete idaresinin yorumu]

Muhterem Velidî Efendi’ye teşekkür ba’ında bedelçi* Murad ya ki hac simsarı Merdan Şah Agay’niñ kim idigini zaman yahşı kösterdi. Âlimcan Hazretniñ «تالقه», süyegini yalagan vakıtta anıñ medresesini kökge uçurgan idi. Sonra Âlimcan Hazretniñ «سور» yitkeç anı ve medresesini sügüp kim idigini alemge izhar itdi ve bunun tafsilini vaktiyle yazarmız.

İdil

* Bedelçi: Birinin yerine vekâleten hacca giden kişi.

2.1.3. Kış Küni Urmanda⁵⁵

Agır karlarını taht-ı istibdadında, izilgen, mazlum, aňgar aşudan başka hayatına delâlet ider bir nersesi kalmagan ağaçlar, نۆی beled olungan kibi diyarımızdan yırak tüşüb bizni yıltudan, bizniñ üstimizge hücum itken ak düşmanlarını eritüden aciz kalgan, gurûb vaktı yakınlaşdıkından yüzleri صفر آرنجوى ile avırgan kişi kibi sargaygan kuyaş, üzleriniñ şu kadar kürgen hasret ve azablarına karamıy, gayet azamet ile: “Bu kadar kalun, ağır daraglara büründürüb kuygan, hayatıñızniñ mebdei olgan kuyaşni kovub yiberge, “işte biz” digen süzni gayet kalun tavışlar ile çana astından itüb ükürge karlar,

Haiz uldıkları kahr ve izzetlerine karamay. Hülasa bütün tabiat, seniñ matur ve vücudıñni, hâleler teşkil itüb turgan nurlı yüzüñni kürdiklerin haber vireler.

Üstine nazik billi ceylanın, başına bizge (tabiatke) karşı kilgen kibi çiçekler ile ziynetlenken şalyapasın kiyüb, küzlerinden yaşların aza agza taratuvar boyuça hanesine kaytub kile idiler.

Niler uyliysin süyle!!

Bu salkun, merhametsiz kış sinde niler ihsas ite? Eger minim vücudumnu aşagan kaygularımnu urtaklaşmak niyeti ile yıglar iseñ:

Siniñ içün aşkıñ içün üleyim. Fakat siniñ unırlı küzleriñniñ karaşları astında, siniñ kucağında...

Ah, o mercan kibi yaşlarını salkun, küzüñde üziniñ infialâtınıñ neticesin kürür, mini yukbar hayallerge çumdırır [daldırır], ümit deryasında yüzdürür içün gine çıkargan olsa, helâket!!!..

⁵⁵ A. Velidî, “Kış Küni Urmanda”, *İdil* (Astrahan), 131 (24 Fivral 1909), s. 2.

2.1.4. Şakirdler Liva-i İslam'ı Kullarına Tuttular⁵⁶

Ne vakit ki, ehli İslam illerindeki medeniyet baltasın suya düşürdiler, soñundan kilgen hayret bütün kürre-i arz Müslümanların istiab itdi.

Ne vakit ki nur-u İslamı gaib itdiler cümlesi birden uykuya kitdiler. Bunlara kürre-i arzdağı vakıtların tefavütü hem esir itmedi. Tayinke Fas Müslümanları, Avustiralya, Cava Müslümanlarından biraz soñga kadar medeniyetlerin saklamış olurlar idi. Tüşlerin hem bir vakıt bir asırlarda kürdiler. Ne vakit ki medeniyet kuyaşı garbden tugdı, bütün ehli-i İslamiyenin dahı garbden şarkga kuyaşının irtifayıla mütenasib tedricen uykularından turmaya başladılar.

Medeniyet kuyaşından in ilk Müslümanlar arasından faidelenmeye kırışken halk Mısır halkı Müslümanlarıdır.

Bularnıñ mektepleri, medreseleri, darü'l-muallimleri başka memleket Müslümanlarına nisbete yahşı uk intizam aldı.

Bularnıñ yahşı mikdar kişilerde alimleri de var.

Lakin bularda da İslamiyetni fakat saş ve tırnakından Kur'anı da doktorlar نای بر اشو کندن artık hizmetke yaramağının İslamiyet isminden süyley turgan şeyhler, hazretler heman varvar gına degil yahşı uk rol uynaylar.

Bular terakkiperver yaşların her ıslahat (riforma)larına karşı tüşeler, medeniyet kuyaşın Mısır ahalisinden kaplamak tiliyler. Hazır, bütün diyar-ı İslam'da in büyük ve birinçi derecede büyük medrese Câmüilezher'dir. İçinde on iki miñ şakird terbiye oluna. Bizim mundan kitgen şakirdler de şunda kireler.

Bu camide bu künge kadar bizim iski medreseler pragramması ile terbiye idildi. Fakat her yerde uldıgı kibi ahali-i İslamiyenin terakkisi başında ulan şakirdler, yaşlar bunda da ıslahat surab bütün iski *İsagoci* atub taşladılar. İslamnın iski şerefın, uluviyetin kaytarunı tilediler. İslam kelimesin hürmet itdiler, din ile siyaset arasındaki

⁵⁶ A. Velidî, "Şakirdler Liva-i İslam'ı Kullarına Tuttular", *İdil* (Astrahan), 133 (3 Mart 1909), s. 2-3.

perdeni yırttdılar. Bu mesele ile bütün Mısır meşguldür. Mısırga bu mesele bik nık tesir itdi.

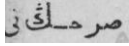
Mısır gazeteleri bu meseleni yazalar, şakirdlerni alkışliyer. Biz de bu nöbet *İdil* okuçlarına, Rusya Müslümanlarına eserleri ile bik malum Ferid Vecdî* hazretleri tarafından çıkarılaturgan Arabça *el-Destur* gazetesinden Ferid Vecdî hazretlerinin üz kalemiyle bu şakirdler hakkında yazgan makalesin tercüme idüb takdim itemiz.

Vecdî hazretleri diyor:

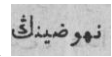
“Her yerde kürüldiki gibi, ilimge intisab itken yaşlar, dinge karşı kilüçan ulalar. Bular diniñ külegesin kıskartalar, evvelki makulatnıñ kaldıklarından bir kaldık itibar iteler.

İlim asrında dinge hiç baki yok zan iteler. Ama bizniñ Mısır’da ilim yekteleri, bütünley munıñ aksin kürseteler. Bizdegi yaşlar, din başlıkları, üzleriniñ ve zifaların ifadan aciz ulgaç, umûr-i diniyeni bütünley üz kullarına aldılar.

İslamga da:

İşte biz siniñ muhallis balaların, sadık askeriñ. Bizim içtihadımız siniñ şerefiñni kayturga bizim camiya-i meseyimiz siniñ yimirilgen tüzetüğe gine münhasırdır didiler.

Allahga şükür!!

İslam ilmi ile kaim, üziniñ ehlinde ulan amil ile hasımlarına galib kildi. Hazır İslam üziniñ mekanet ve devletin şu yaş muhakim selahlar ile kaytarub alur. Her kimniñ malumıdır ki üzlerin dinge nisbet virgen kişiler, başkalardan ayrum bir alamet ile alametlengen hazretler, yaşlarını millet-i İslamiyeniñ iñ birinçi amilleri diyip bilseler de alarnıñ bu halleri din dairesinden çıgu diyip eyteler.

* Ferid Vecdî (1878-1954): Mısırlı ilim ve fikir adamı. Felsefe, kelâm, tefsir ve Arap edebiyatı ile ilgili önemli eserler yazmıştır.

İslam üziniñ tabiyatı ile (efradınıñ kirek nindi nevasından olsa olsun) İslamnıñ bazı âtîfelerin yaşrab tutkan kişilerni üziniñ yul başçısı degil, efradında biri diyib de itibar itmeydir.

Üyle ise: İslam uleması bir çalmalılar gına degil, sevdager de asker de kristiyan da din-i İslam ile mütedeyyin olub aña hâlisenlillah hizmet itse, İslamnıñ hali tabi ile bekasına içtihat itse âlem-i İslamı olabilür. İslam alemi ulınıñ bir alemeti ve bilgüsü yukdır.

Ne vakit ki: Müslümanlarga başka ümmetlerniñ rencü sırhavları رنجو سرخا و لری yukdı sirayet itdi ise: Alar üzleriniñ işlerin ikige böldüler.⁵⁷

Birin dini, ikinçisinde dünyevi ömür didiler. Her birine mahsus kişiler tahsis itdiler.

Dini işler mutahassısarınıñ her milletde ola kildiki kibi halleri ağır idi, cehleri zayıflandı, mekanetleri tüşdi.

Hazır ahali İslamiye Avrupa mekteb ve darül ilimlerine yüri'l başlağaç itikad naçarlığı hem sirayet itmege başladı. Eger Allah teala din-i İslamnı bütün dinlerniñ hâtimesi, kıyamete kadar baki olan bir din, namus itüb kündermemiş olsaydı, bundıy çalmalı ilim düşmanları kavlında bütünley yugalub bitecek idi.

Hazır karanız!! Din hem dünya kişileri (çalmalılar ile çalmasızlardan) kayusu İslamnıñ derecesin âlâ ite? Kayusu İslam livasın (flangın) küterüvde kutlayrek bilek kullana?!!

İşte bu meseleni hazırğı hadise (Ezher'deki vaka) bik açık hal itedir.

Bu hadise, insaniyet hâdiseleri arasında yazıla turgan hassadır. Bu hal bu küyge gine kalmaz. Bu mesele bütün alem-i İslamiyetde gayet büyük rol oynar.

Bu, ahirgi halkaları bik kalın olgan uzun silsile (zencir)niñ başındagı iñ nazik halkasıdır.

⁵⁷ Ul İslam'da mujik molla digen iki sınıf yuk idi. Hazreti Peygamber ile sahabeler Hazreti Ebubekir Ömerler ile başka halklar arasında bir ayrıma alamet farkı yuk idi.

Bu meseleге her Müslim ınlab kararga kirek.

İşte size: Talebeler umûr-i diniye başlıkları ile umûr-i dünyeviye kişileri arasındağı, İslamnıñ neden ibaret idigin bilemevden kilgen perdeni yırttdılar.

Hazır bu iki alim, mebde-i İslam'da olgan kibi birge kuşıldılar.

Hazır ulum-ı tabiiye ve felsefeye şakirdleri, ıydlar, cemiyetler yasiyeler. Alarga kartlarda iyereler kuşulalar.

Halbuki mundan bir nie yıl mukaddem bu, uyguda kirmegen bir mesele idi. Bu perdeni tşr, egerde aidler cemiyetler yasavga gına münhasır olub kalsa idi, biz muña artık ehemniyet de virmez idik. Hazır siyasi cmia-i İslamiye midalı mundagı hem Yavrupa'dagı Müslüman şakirdleri kkregende oluakdır.

Bular İslamnıñ iski devlet, medeniyetin tarihi olgan celaledten kaytaruda iñ طرش eşikli askerlerdir.

Biz eger bu hareketni kiñ kürek ile karşulab alsak, iñ بيول bir hareket-i siyasiyeni, şakird sretine kirgen iñ büyük nahza-i itimaiyeni karşulab algan bulamız. şakirdler bizim iñ yakın mstakabelimiz kişileridir. Allah bu řakirdlerniñ yüzin nurlı kılsun.

řakirdlerniñ umûr-ı diniyege olgan tedhlleri hayat-i İslamnıñ akııdır. Uzaklamıy اوزاقلامی iñ büyük gayesine yitilr, iñ âli mertebelerine vasıl ulunur.

2.1.5. Kazan'da Tashih-i Kur'an Meclisi [1]⁵⁸

Musa Efendi Bigiyef'niñ kuzgatıvı ile, Kazan'da Kur'anniñ resmine aid hatalarınıñ tashih meclisi olğanı gazete okuyanlara malumdır. Bu kere şu meclisniñ 2'inçi celsesi, evvelkisi kibi Kazan'ın iñ meşhur baylarından Hacı Muhammed Rahim Yunusof hanesinde, 21 Fivral, Şenbe kün uldı.

Başa bazı sebeplerden nâşi mecliske soñgarak kilürge tıgrı kildi. Min mecliske kirgende Keşşaf Hazret Keşşaf Tercemanî, Musa Efendige iñ evvel ütken meclisden kalğan hatalarını kürsetüv tiyüşligin süylemekde idi.

Soñra Musa Efendi hatalarını kürsete başladı. Hata kürsetdi didiler hâzırınıñ kübüsi kürsetilgen hatalarını yazub aldılar. Fakat min yaza almadım. Arkadaşlarımdan biriniñ, meclisniñ min kirgenge kadar ulğan halin beyan itdikiñçe: Meclis, Minhac Efendi Hindî tarafından Kur'an ukunub açılmış, sonra da ekseriyet ile mahallenin imam ve müderrisi Kasım Hazret reis, Sadık Hazret muavin tayin kılınmış imiş.

Soñra Musa Efendi ulemanın bu meselege artık ehemniyet virüvlürine şükür itmiş soñında Sadık Hazret meselenin halk arasında hata telakki ulundığını süylemiş ve bu togruda biraz izahat virmiş, soñra Arifullah Hazret üziniñ havsu'l-Kur'anlarından hıfz idib kilgen nerselerin içkeleb okumaya başlamış ise de hâzırın, hazretniñ toktavın makul kürgenler. Eytüb toktamağaç cemiyet ikinçi işlerge, ikinçi meseleni kararga kirişüb Keşşaf Hazret süylerge kirişmiş. Min de şul vakıt kirmiş imişmin. Hatalarını kürsetkende efendiniñ isbat idecegi davetnamelerde yazılğan altı meselenin birinçisi olan Kazan mushaflarında matbua hatalarından başka ilmî hatalar.

İkinçi olan, Mushaf-ı Osmaniye resimlerini ehl-i fen kaşında makbul olmuş isimler ile mukayese sahabelerin resmi mi yahud ehl-i fenniñ resmi mi ilmiyrek bularga cevap çıkdı. Musa Efendi sahabe resimleriniñ ehl-i fen resmine karaganda ilmiyrek idigün isbat itdi.

⁵⁸ A. Velidî, "Kazan'da Tashih-i Kur'an Meclisi", *İdil* (Astrahan), 135 (10 Mart 1909), s. 2-3.

Soñra hatalar kürsetlüb yitkeç Hâdi [Maksudî] Efendi, Musa Efendiniñ kürsetken hatalarınıñ bazı nerselerden gine ibaret idikün süyleb ehemmiyetin biraz devşirse de meseleni kamissiyeye tabşıruvını tiyüş kürdi.

Musa Efendi, Hadi Efendiniñ bazı tenkidâtına bik açık üziniñ “istikmal”ları ile cevap virüb malum evvellerin dahı başına kabláb kuydı.

Soñra Keşşaf Hazret dahi kamissiyeye luzümin süyleb bazı meselelerge dair ulgan üziniñ şübhelerin beyan itdikden soñ Musa Efendi tarafından hususi ularak bik şâfi cevap aldı. Soñra Zarif Hazret kamissiyeniñ un kişiden kim ulurga yaramaganiñ meseleniñ gayet ehemmiyetin bik matur eytüb süyledi.

Soñra kamissiyeye yaşrın tavış ile hâzırınıñ tilevi buyınça Musa Efendi ve Kur'an-ı Kerim'niñ bu küñge kadar ve bu küñdeki mesihhi sufi hazretten başka 4'sü imam, 4'sü başka ehl-i ilimden olmak üzere 8 kişi saylandı. İmamlardan: Kasım Hazret, Zarif Hazret, Keşşaf ve Sadık Hazretler.

Muallim ve hafızlardan, Şeher Şeref* ve Ahmedcan Halfeler, Abdülkerim Hacı Yunusof, Abdullah İsmeti saylandılar. Soñra İsmeti üziniñ ders işleri ile meşgul idigin beyan idib istifa itdi. Yerine Hadi Maksudî* tayin idildi.

Soñra Musa Efendi tarafından davetnamede isbat ideçeki vaadidilgen meseleler saadetler baytakga yitken ulsa da bazıları kısa gına eytdirib ama şakirdler sınıfı hazretleriniñ yukusına rağmen kiñ suretde süylevin ötündiler.

Soñra Musa Efendi Arablarda heme yazuv tarihine mukaddime ulmak üzere umuma yazuv tarihin iski hiyerogliflerden degil ibdidaisinden uk süylerge kırışüb Arablarge hatt (yazıv)niñ birniçe cihetinden bik mükemmel derecede kerun ve bundan dolayı ashab-ı kiramniñ çugıvınıñ her süylengen süzni yazabilürlik derecede yazuvını

* Şeher Şeref: Alimcan Barudî'nin seçkin “half”lerinden olup, onun İslamî bilimlerinden hakkıyla faydalanmış medresede müderris yardımcılığı yapmıştır. Dinî bilimler alanındaki bilgisi yüksekti ve İslamın ilk mutlu devrini anlattığı *Asr-ı Saadet* adlı eseri önemlidir. Şihabeddin Mercaî'nin doğumunun 100. Yılı münasebetiyle 1905'te çıkarılan monografik eserde Mercanî'nin tam ve ayrıntılı tercüme-i halini yazmak görevi ona verilmiştir. Ayrıca kitabın sonundaki *Müttefferikat*'ı da Şeher Şeref yazmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdullah Battal Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından Alimcan Barudî: Kişiliği, Fikir Hayatı, İçtimai Kültürel Emekleri ve İki Ek*, İstanbul 1958, s. 35-37.

* Hadi Maksudî (1868-1941): Kazanlı pedagog ve dil bilimci. 1906-1918 yıllarında *Yıldız* gazetesini yayınladı.

mükemmel bilüvçiliklerin ve Kur'an'da bir çok yerde zikir idildiki kibi Asr-ı Saadetde mushafnıñ kâmilin (bir yirge cıyulmasa da) yazılıvın, Hazreti Ebubekir, Ömer, Osman, Ali radiyallahülanhümlerniñ iñ birinçi derecede yazıv bilüçiliklerin bik katî hem de bilik suretde isbat itdi. Resimde Mushaf-ı Osmaniyege ittibanıñ ve cevabın şu süylediki meselelerden bir netice itdirib gine kürsetdi.

تَمَلَّى itdirib süyliy alvıy ile saadetlerçe süylegen dersin, minütler mesabesinde kaldırdı. Soñra ilikgi bayağı Ârif Hazret turub musahfını ilkkiçe kaldırganda da ashabka muhalefet yuk idigün isbat idib mataşdı (bu da yariy). Soñra Piçen Bazarı yeñi mollası Tayyib Yahin dahı bunıñ süzin hem Abdullah bin Mesud'dan bir hadis rivayet idib takviye itdi.

Soñra meşhur müderrislerden Ahmedcan Halfe turub bütün ehl-i meclisni yalkdırıb: “Otur Halfe, citer indi” diyib alkışlatırlık derecede uzun ikmetler süyledi.

Kazan'da Tashih-i Kur'an Meclisi [2]⁵⁹

Soñra Musa Efendi bir yulı bu üç kişige birem birem bik şafı cevab virüb umum ehl-i meclisiniñ katı alkışları ile uturdu. Ahmedcan halfe soñında ne de tura virüb: “Eger meseleni layıkınca hal itdiresi kilgen kişi minim üyime varub sorasun min bik yahşı hal idib birirmin.” didi hem çıgub da kitdi.

Sonra bazı kişiler söyleşdirgen soñ Emin Halfe süz alub sahabelerde fakat yüzde bir prosent yazuv bilüçi diyib üzün, tarih ve hakikatke kiri olgan süzler süyledi. Ve bunıñ ile Musa Efendi'niñ üzine cevab viremeviy tiyüşli, yuksa cevab viremese min heman davanı ispatda devam idecekmin, münazara idecekmin manada süzler süyleb سَدَلَر hem kurub kuymak tiledi.

Ahmedcan Efendi süzleri ne kadar inad, mekâbere ile süylense, Emin Efendi süzleri de: Ütken meclisdegi kibi mañalab nüsha basdırgan اَعْلَى Kur'anlarınıñ işiden çıguvına kaygurı ruhiyla süylene idi.

⁵⁹ A. Velidî, “Kazan'da Tashih-i Kur'an Meclisi”, *İdil* (Astrahan), 136 (13 Mart 1909), s. 2.

Fakat şurası bik acaib idi ki Medrese-i Muhammediye muallimleri burada Musa Efendi'ye karşı turmak sadedinde uldılar. Soñra Minhac Efendi Hindî dahı Musa Efendi tarafından bir kadar kıska gına süzler süyledi.

Soñra meclisniñ âhirinde: Bulgar tarihi hakkında liksiye süyli, süyli değıl mujiklerce “digenler ile” bulgab kitabdan karab ukı turgan Aynüddin Efendi Ahmerof, hele üziniñ *Bulgar Tarihi* kitabı başında “ilm-i tarihde iñ muktedir muallim” digen titülni bik gururlanub Reis Efendi mini yaz ili Musa Efendi’niñ yazum tarihi hakkında ulgan bik zor hataların tüzetüb süyliym digen idim diyib yazdırdı.

Soñra vakti yitdikinde: “Yunlı başlı süyliy almayacağı muhakkak ulgaç kirekmez, süyleme hacet değıl.” didiler.

Mamafih Efendi atub turtub süyliy başlasa da meclisniñ yartısı diyürlük derecede çıgub kitdiler. Aynüddin Efendi’niñ: “Arablar arasında yazu Yemen’den hem Şam tarafından kilüb kirgen digeni yalğan!! Alarga yazu Hindistan’dan kilgen. Musa Efendi ilik bir türli süyliy idi, hazır ikinci türli süyliy. Hemesi tübsiz yalğan” diyib meclisni terbiyesiz mujikler meclisine kirite yazdı. Muhammedcan Efendi Seydaşef* süzini kaytarub aluvnı ütınse de: “Nik kaytarub alıym min! Min bilem bit.” diyib kuydı.

Artından hem aldından: “Bu meclisni Şark Klubü diyib belledin mi?” diyib eytdiler. Mamafih meclis yahşı ötdi, muntazam revişde kiçdi.

Üyniñ kiçkineligine nisbet halk küb idi. Belkim yüz illi, iki yüz kişi uldı. “Teâtî-i efkârdan barika-i hakikat zuhur ider.” dirler. Bundıy digeni hem ilmî cemiyetlerde teati-i efkâr itmeye tırışkan kişiler hem muhterem kişilerdir.

Fakat uzun saçlı, tar çalbarlı, ak yakalı diyib her hakikatni paymal itmek yaramadığı kibi, bir kişini min camii elvücuğ günahsız, hatasız, zilletsiz itüb kaldırmak da kâr-ı akıl değıldir.

* Ahmedcan Seydaşev (1840-1912): Kazanlı tüccarlardandır. Kazan’daki Apanay Medresesi’nde ve Meçkere’deki bir medresede okumuştur. 1860’lı yıllardan itibaren ticaretle meşğul olmuş, 1904’ten sonra Tatar siyasi hayatına karışmıştır. 1906’da Kazan’da çıkan *Beyânülhak* gazetesini çıkarmıştır.

İnsan başından ayağına kadar hatalar ile mübtela ulub kelmişdir. Eger hatalar insanı bu kadar izmese idi iñ evvel hâiz ulabildiği saadetden üz üzini âzâde iderek mihnet ve azab âlemi iline esir düşmekni ihtiyar itmez idi.

Fakat Musa Efendi’niñ hakikatke iñ yakın, belki de hakikat üstinde ulgan sözlerini, inad ve mekâbere cihetinden cerh itmeyi kasd etmek, Aynüddin’lerge yarab kitse de Ahmedcan Efendi, Emin Efendi kibi “vicdan” isminden söz söylegen kişilere yakışur bir iş tügildir.

“Bilesi kilgen kişi minim haneme varsun.” demek ile “yalgan!!” diyib kaçkırmak arasında bir fark, ayrum ulmasa kirek!

2.1.6. Biz Bize⁶⁰

Biz u vakıtlar mütemeddin idik, hem de cemiyet-i beşeriyeniñ saadetine mebde ulgan temeddün ile mütemeddin idik. Bizim her işimiz yulına kuyılmış, yerine ketürilmiş idi. Ama sonundan gına biz bu hâle kildik. Bizi esbab-ı tedennimizden sanala turgan birçok nerseler gine bu hale ketürdi. Yani büyük bay idik soñından gına buldık, (ve bankrot uldık) bizim bu kadar asırlar ütken soñ hanelerimizde köhnelendi iskirdi yurt akarlarımızda tuzdı. Şimdi baş küterüb işermizi rahatlı başlağaç, biz heman şul iski hamam iski tasnı tüzetürge muhtaç ulamız. Ama bizim köhneleşmiş ulsa da her şeyimiz var.

Bizim medreseler ele de var, lakin evvel bik mükemmel idi, alarnı yönetmek kirek. Bizim her işimizi başkarar, ictimai olan her işimizi yönetür ulemamız var idi, alar büzleşdi, bütün bütüne vazifelerin unıtdılar. Bunlarıñ halini ıslah itmek kirek. Bizim fen kitblarımız gayr-ı mütenahi idi, alşar tüzüb ugurlanub bitdiler, alarnı ceyüb alub tizmek kirek.

Bizim hayvanat nebatat bakçalrımız var idi⁶¹, bunlarıñda hayvanları kaçub ulanları kurub bitdi. Bunları caymak, bunları yañadan itmek kirek. Bizim rasadhanelermiz var idi, bunlarıñ hema aletleri tüzüb yer astına kömülüb bitdi, bunları küterüb alub tizmek kirek.

Darül fûnunlarımız var idi, alar yemerilüb bozulub bitdi... Dünyada birinçi derecede muhkem kimelerimiz var idi, alar da batub bitdi işte... ila gayrû'l-nihaye...

Babaylar “iskini yönetmek, yañanı bina itmekden daha ağırdır” diyler. Birçok vakıtdan birü ıslah iterge, yönetürge kirek diyb kaçkaruçılarımız var. Ama bir yünli başlı iş çıkdıkı yuk.

30 yıldan birli Gaspringsi cenabları ni kadar sarf-ı himmet itdi, bik az yüneldi. Türkleriñ, Mısırlılarıñ daha artık zamanlar bu yulda itdiki sayleri her kime malumdur. Ahir iskini taşlab yeñini bina iderge muhtaç ulalar. Ama Yaponlarıñ işke kirüşlerine,

⁶⁰ A. Velidi, “Biz Bize”, *İdil* (Astrahan), 153 (15 May 1909), s. 2.

⁶¹ Zira 7’inçi asr-ı hicride bundıy bakçalar Endülüs’de açılmış idi.

kesb-i maarif ite başlavlarına 30-40 yılıgna, alar şukdırçak bir müddet içinde Şark-i İngilizi ismini alurga, dünyanıñ altıda birine hoca ulgan Rusya'nıñ iline eliktrik çukmarı tutdırılğan fil kibi iterge müstehak uldılar. Hazır alar terakki ve teknil kesb itdikler, çünkü alar her şeylerin taza bir nigizge bina idildiler.

Bilmem Çin (Kıtay) daha bizim kibi mi? 4-5 miñ yıllık bik iski medeniyetin yünete almay. İşte şu halleri mülahaza itkende, biz bayağı kartlar süzin tasdik iterge mecbur olurımız hem bugün de şunu destur itüb tutkan yaşlarmızda, bütün bütüne Avrupalıknı kabul itüb iski medeniyetimizden kalma şeylerni bütün bütüne atub taşlab kaldırmak, küterüb sukmaq tileyler.

Alar hâzır, başlarına furajkalar, billerine puyaskeler, üstlerine Yavrupa paltoları kiydiler. Hanelerin daha Avrupa usulünde ferş itdiler, hatunların daha şu usulde kiyündiler.

İkkinçi: ilmge intisab itken zatlarmızda, şeriatimizi Avrupa medeniyetine tatbik itüb, yaşlarmızın ittihaz itdikleri yulların şeriate muvaffak tabdılar. Küresin hakikatde ok şulay muvaffakdır indi.

Biz her şeyni üyle tatbik ile kabul ideçekmiz.

Ama şu kadarsın dahı unutamamalı ki:

Bize, üzmizniñ iskiden kalma bazı şeyleremize, hava-i İslam ismiyle Arablar arasından, hava üz iski adetlerimizden cemiyetimize zararlı ulmavıy ile birebir bütün halknıñ vücud ve mahiyetine sınışmış ulanlarını yine Avrupa medeniyete tatbik itmemek faideli değildir. Bu bizim üzellikimizni, kişilikimizni, milliyetimizni, nesh ite turgan şeriat olub gına kaladır.

Hele bize talimat-ı İslamiyeni unutmak bikrek zaralıdır. Zararlıgına degil ul bizim mematımız dimekdir. Ul gına bizni bik tübli içtima ile alub varacaktır. Ul gına bizni beka ve hayatnıñ esasen çuruna turgan fesad ahlakdan saklab mükerrerrem ahlak şu İslamın bizde ulgan hükmün, bizim aña ulgan temessükümüzni kürsete turgan tirmometre dimek ulgan namazlarını şul bayağı medeniyet çıkarub vara...

İşte biz Avrupa medeniyetinde üzümlüniñ bu küñge kadar ulğan ictimamızıñ rüknü ulğan meselelere tatbik idüb kabul idersek daha hayırlı olur idi.

Biz şu yulda bu küñge kadar artık sadda faide virerlik bir hizmet bir esere tesadüf itmemiş idik. Bu kere, Ufalı Ziyaüddin Kemali cenablarınıñ *Fesefe-i İbadet* ismindegi eseri elime erişdi. Biz bunı küre ile sabırsızlanub ser makalelerin karab çıkdık. Şu bizim didikimiz maksad tevcih ulınmış kürdik. (Şu makalemizi yazıb uturganda gına ketürüb virdiklerinden biz anı mütalaage ülgürmedik, mütalaadan soñ ayruça mülahazamızı yazarmız.)

Uvarof cenabları Yaponya hakkında yazgan eserde Yapon medeniyetiniñ Avrupa medeniyetine karaganda tüblü ulun, üzlerin bu küñge kadar dünyanıñ iñ ahlaklı kişileri itüb alub kilgen adetlerine tatbik ile kabul idülerin bik matur beyan eyte. Bunı Reşid Efendi [Abdürreşid İbrahim] makalelleri hem tasdik itedir. İşte bizde böyle idersek ziyan ulmaz, biz böyle eseri ile Ziya Efendi [Kemalî]tebrik idemiz.

Biz dahı *İdil* sahifeleri müsaade ider kadar bu hakda bazı şeyler yazmak bulamaz. Lakin biz felsefe yazaçak degilmiz. Mesela bizim hazırğı yaş şakirdlerimiz bütünley imametden kaçdılar. Anı bir harlık sandılar, molla ulğan ibdeşlerinden [kardeşlerinden] küldiler. Bularnıñ hallerin tasvir itüb, *Şakird hem Yaşlar* isminde bir piyasada yazlub taraldı. Halbuki bu iş bizim beka ve terakkimiz için bik büyük zarardır.

İşte biz şunıñ kibi işlerde bazı şeyler yazarmız.

Elime kilüb tüşken bu eser mini bütünley sadedden çıkara yazgan, lakin baş maksadım hem şuña yakın idi.

2.1.7. İmam Ni Demekdir?⁶²

Zannedersem şu suali surayan birine bizim mollalarımız değil avamlarımız dahi istihza itmiş gibi: İmam demek ni demek ikenünde bilmesün mi diyib eytür, cevabi dinmeyi tenezzül hem sabur.

Eğer bık küçleb eytdirgende de: “Ni demek ulsun?!! Medresede yatkandan suñ Sabraniyaga varub, ükez alub kaytub, balaga isim kuşa, nikah ukı, hatun ayra, cenaze ukub bire, aşk fitralarını alub tamak tuydıra turgan bir kişidir.” dir. Bu cevabı taahtie idib dürüst cevabi dinmek dilenlerde: Bu cevap ceva değil, imam demek, muktedabih dimekdir.” diyib cevap virir ama üzi muktedabihniñ manasın hem bilmez, namaz ukıganda uyıla turgan kimsedir diyib bilür.

Bu cevablar: İslam nedir? Şeriat nedir? Suallerine virile turgan cevablar gibi hata cevablardır.

Zira evvelgi cevap: “Molla diyb kimge eyteler?” sualiniñ cevabıdır.

İkinçisinde: İmamniñ manası ulsa da manasının manasın bilmeyinçe virilgen cevabdır.

Dürüst imam bütün cemiyet-i İslamiye kıyam ider. Yatsa yatar, yuklasa yuklar (Biz bunu imamniñ cemiyet-i beşeriyeye ulan tesiri isminde yazarmız) bu fakat namazda değildir.

Biz imama şu manayı virsek, istigrab idin bizi şilte idenler hem ülmey kalmaz. Gazabnak ularak: Daha bu manayı nireden aldık!! dirler. Biz bu kadar bir süzden hiç inkıbaz itmeymiz. Biz bunları ehadis-i nebeviyeden, nusus-ı şeriyeden, daha kendü arifimizden, tarihten ve ulema miñ süyleb kaldırgan süzleri, yazıb kaldırgan eserlerinden alub süyleymiz.

Ehadis-i Nebeviyeden istidlal itemiz. Hazret-i Peygamber imamları, “Allah’niñ halkı üzerindeki eminleridür” dedi. Buzık (fâcir) imamı hayat-ı beşeriñ afetleri

⁶² A. Velidi, “İmam Ni Demekdir?”, *İdil* (Astrahan), 155, (22 May 1909), s. 2.

cümlesinden sanadı. Namaz ukub balaga isim kuşa turgan bir mollanıñ hayat meselesinde nindi afetliki ulsun? Namaz fakat da nindi eminlik ulabilsün?

Nusus-ı şeriyeden istidlal itemiz: Yevme ned'û külle ünâsin bi imamihim* ayeti tefsirinde ekser müfessirin zahiriyle imamı almışlar bunda çakırluları taharetsiz namaz ukugansız diyib değil mesâlih-i ictimaiyeye fesad itdikleri içündür. Nusus-ı şeriyeden istidlal idib imam manisin tedkik etmek gazite sahifeleri için makul değil iş bulmasa idi: Ebi Nasrultebrisî'niñ bu hakda yazgan tedkikatın hiçbirisin kaldırmay yazar idim.

İmam Ebu Hanife, İmam Şafî, sin kayu imam mezhebinde felan diyib ürf-i şerîyi istimal iderler. Ve camii hayat meselelerin şeriat imam üstine yükledemiştir.

Üz ürfimizde de: bizim Molla içe camii fesadnı kıla şüyle uldıkdı biz nik içmeske biz nik bozukluk kılmazka molla kılgaç dirler.

Akaid ukıgan şakirdleriñ hemmesi inkâr itmezler ki eslaf, imam kelimesin umûr-ı ictimaiye başında ulan heme kişilere hah mahalle imamı hah sultan, hemesine ıtlak ider idi. İmam ismiyle yükletilgen vazifeler her bir imamıñ yükü ulub biriniñ digerinden artık vazife tahsis ile süylenür beyan idilür idi. Biz bu kadar süzleri ni için söyledik? Bizde imamıñ manası bilkülliye hatta aña ni imam ulıvıy teklif idilgen abrazavannıy şakirdlerde: “Min namaz ukub birür için molla bulurga ni!!” diyib istinkaf ider.

Terakki ve temeddün, tedenni ve intihat işlerinde üzleriniñ artık dahilleri ulmavın, ul günahda üzleriniñ pek uluların süyerler. Hayt meselelerinde bunlarıñ artık kırıç çığışları yuk iken bunu dava iteler namaz ukub nikah ukusalar artık üstlerimizden vazifelerimiz tüşdi diyib eyteler.

Bizimçün iñ büyük bir beliyedir bu! Bizim kibi cemi umûr-ı ictimaiyeleri şul imamlar eline tabşırılğan bir halk tarafından şu mesele yahşı añaşılmasa “beka” digen süzlerni tilge alurga da yaramiy.

Bu mesele, bütün halknıñ lisanı küzi kulagı kalbi ulgan gazete sahifeleriniñ barçasın meşgul etmek iktiza ider. Fakat sükmek cebir kılmak ile bir iş çıkmaz.

* İsrâ sûresi, 71. ayet: “Her insan topluluğunu önderleriyle birlikte çağıracağımız o günde ...”

Şimdilik imam ni demek? Bu yahşı añlanub tursun bu bizim yazaçagımızñ esasıdır.

Biz kileçekde şer‘ ve tarih kaşında imam diyib yazarmız.

2.1.8. Tarihde İmam⁶³

Tarih, imamın cemiyet-i İslamiye’de bir zor rol uynaganın ve bununla hayat-ı beşernin tüzük uluyına bir büyük hizmet itkenün kürsete. Bunu halk ve milletde şundıy bir kişi idib tanıy, ama bunu üzlerini saadetlerine bâdi ulur bir yul başçı idib bileydi.

İmam, üzine uyugan birniçe min halknı artında üzi niçek ukısa şul suretde namaz ukıtdığı kibi, alarnı hayat işlerinde de üzine iyertüb yürtür idi. İmam, halkga saadet ve refah-ı dünyeviye ve ahiriviyeni niçek tabmak mümkün ulacakında ders ve liksiyeler ukur bir müderris ve hatib idi.

İmamların hutbe ve nutuklarını süylev mevkii idib “minber” isminde bir tribüne yasaldı. Ve bunun üstinde her cami kün cıyulna turgan cami isimli cemiyetde imam üzünün şu vaktındaki meselelerge aid hazırlab vardığı fasih ve belig hutbesini süyler idi. U vakıt minber üstindegi imam bir lokomatif kibi idi ki, hazır ulgan kimseleri tiledigi taraflar eylendirir idi.

Halk arasındaki yukbar meseleler degil in büyük meseleler dahı müşavire ile hal idilgen soñ şul minber üstinde imam agızıyla halkga süylenür idi.

Vakıtında yazılğan tarih ve ahval-i tarihye, bizim hazırgi imamlar cemi fezdaili üzlerine kiyüm idinmiş ve kiymişlerdir dimezler, hem dimediler. Ama bir yahşı añlaşıladır ki nur-ı İslam parladığı asırlarda imamlar bütün fezdail ve mükerrem ahlakın rehberleri idi. İslam uleması Hazret-i Peygamber’in imamlar ve ulemalar hakkında eytken sözlerinden bir çok nerseler istihraç itmişlerdir.

Ve bununla imam için vaz eyledikleri kaidelerinde, mesâlih-i ictimaiyeye tamam muvaffık vazı eytdiler.

İslam uleması büyüklerinden Nureddin Sabag el-Maliki ⁶⁴ fakat şul imamlar meselesine aid büyük cild tuturub *el-Fusulü’l-Muhimme fi-Magrifetü’l-Laime* isminde bir kitab yazmışdır.

⁶³ A. Velidî, “Tarihde İmam”, *İdil* (Astrahan), 156 (26 May 1909), s.1-2.

İşte şu kitab bize imamet hakkında büyük bir ders verdi. Bu kitab eslaf asrında imamın kim ulganun bik açık kürsete. (Biz bu kitabı bizim Rusya Müslümanları arasına kilgen büyük bir İslam alimi elinden alub ukıdık. Birçok kimselere tab itüb neşr itüvnü hem teklif itdik. Bu kitab *Risale-i Azize* kibi küb ulmagaç üterdey hiçbiri kabul itmediler.

Hazret-i Sabag, kitabının başında vazı itdiki hutbesiyle büyük bir prafisörnün süyliemeyecegi bir büyük dersi süylemiştir. Bu hutbe fakat bizim imamlara bir ders ibret ulabilürdi. Berat-ı istihlâl itmek üzre kitabı dahı, elhamdülillahillezî ceale min Salihi hâzihi'l-ümmeti nasbu'l-imami'l âdili* diye başlamıştır.

Bize andan aňladığımızça İslamda imamlar başka milletlerde uldğı kibi, ruhani gına ulmamışlar. Siyasi ve ictimai işleri başkara turgan ulmışlardır. Bir imam bir avılın imamı da valisi de palisesi de ulmuştur. (Buña nazaran medeniyet-i İslam asrında imamlar halkını fakat cennet cehennem ile gine degil, hususi maddi zararları süyleb terhib ve tergib ider ulmışlardır. İşte bu, mundan aňlanur. Bir valinin cehennem kurkını ile münasebeti var mı? Elbetde vali uldıkça anın kurkını hissi ulur yahud ruhu hem hissi ulur. Bu kadar büyük terbiye dahı yukdır.)

Bizim şu kitabdan aňladığımızça imam ulmak üçün şu kadar şartlar vaz' ulınmış imiş:

- 1) Ehl-i ilmden ulub Kuran ve hadisi tugrı aňlab hadiske de sahih ve zaif (biz bu maddenı tanub bitürmedik).
- 2) Siyasete ve tedbir-i umura malik ulub üziniñ reaya رویتى (ilmi fehmi ile) halknıñ mesâlihînni ters fakat kadir ulsun.
- 3) Ahkam-ı şeriatnı yürütüde kimçilik kitürirlik ulmasun.

Ve emsali artık gazıte sahifelerine derc olunub bitmez şartlar. Ama adalet ve ictihad şart degil.

Eger şu kadar şartları tugrı kilüb de ve zaifin ifa ite almasa dahı azl ulunur.

⁶⁴ Bu kimse Mekke'de tugub 855 senesinde vefat itmiştir. *Keşfü'z-Zünun*'da bu isimdegi kitab hakkında yazılğan süzler tahkiksizdir.

*Bu ümmetin refahı/kurtuluşu için adil/adaletli lider seçimini farz/zorunlu kılan Allah'a hamd olsun.

Şu şartlar 4-5 yüz yıldan artık hüküm sürmemiştir. Bütün bütüne yugalmış, yahud sultan felan ulan imamga haslanmış yahud bizim Rusya'dagi 17 Okttabır Manifestine virilgen manalar kibi manalar virüb zai ulmuşdır.

Ve bunıñla imamlar cemiyet-i İslamiye'niñ saadetine degil şakavetine, terakkisine degil tedni ve inhitatına hizmet ider ulmuşlardır.

İmam soñ asırlarda avamdan artık sak ve fesada kirişdi.

Hamır içdi, zina kıldı ugurlab habislere hem atıldı, şeriatı din-i İslam paymal itdi.

Sabraniyaga* varub kadılarga virürlük akça alub vargan heme kişi imam hatib, müderris uldı. İsrık baş küyge Sabranyaga kirüb iman ite bilmey, küzi tunub utursa da şul payanı alub kaldı. Fakat şu kadar ayırma vardır ki: aşka küb yüri, sadaka cıya.

Üzine mescid lanet ukıy, minber ve hutbe şeriat ve İslam hemesi bunlara lisan hallariyle lanet ukıy.

Hutbe didik mi? Mundan niçrinçi yüz yıl mukaddem, Hazret-i Peygamber'iñ “Men teбеттеle feleyse minnâ”* hadisine karışub tavişkende طاو تيشكنك yata turgan yalğan dervişleriñ biri tarafından sadaka cıyar üçün çıkarılğan bir Arapça hütbeni küyleb, lisan-ı Arabnı istihza idib minber-i şerifni paymal idib tüşeler. Hutbeden maksud ni? Bilgen yuk, hutbe ni manada? Bunı yine bilmez. Üzi kim anı hem bilmez. İşte şu kişi imam ula.

Sonra ehl-i ilm ni kadar ıslahat için tarışsa tamak hilafına uldıgın bildikçe aña karşı ııgar. Halkga vaaz diseñ yuk.

Eytse hem tıñlarday nerse tügil, üzi hem vaaz eytür kişi tügil.

Mecmuaü'd-davet'den bir ni kadar dailer üyretür aña tav kibi faziletler kürsetür تقي حاصل aceb, ahir zaman kitablarında ni kadar süzler var hemesi tugrı kile. Bize evvelgi işniñ kirleşdikin tasvir itüb bitürmek mümkün degil. Her kim añlasunda üz küzi ile karasun her yerde küz aldında bunlar var.

Bu kadar fesad kılmayan mollalar dahı bizi شلته itmesünler. “Kıldı” digen süz “kılmadı” ulamaz.

* Sabranie: Müslüman dini idaresi.

* Hadis-i Şerif (Müslim, İmân, 164): Bizi aldatan, bizden değildir.

Fakat bizim imamlardan her kayusu ulsun üz vazifesinden haberi yuk. Haberleri ulub üz vazifesin layıkınca ifa itken imamlar küz aldımızda ulgaladıkı kibi heman ulsa, bunlara dünyadagı sanınca rahmetler ulsun.

2.1.9. İmamların Cemiyete Tesiri⁶⁵

Biz, imamları ruhaniler gına değil, cemiyetnin ruhani hem hissi mürebbileri muktedabihleri dedik hem diymiz. Fakat bizim imamlar gına kendülerin ruhaniler diyib talanuvları şöyle tursun kübrek muharrirlerimiz dahı, imamları ruhaniler ismiyle gine yürteler ve ruhaniye ismiyle gine taniyer.

İmamların cemiyete tesiri, fakat bizim añladıkımız ve hakiki cihetinden gine ulmıy, şul yañlış añlangan ruhanilik cihetinden de tesiri büyükdür. Biz bunu izah itmeyi kendimize borç addetdik.

İmamların bundıy terbiyesinin tesiri, ilim ve marifetke intisab itgen medeni halklara hissi terbiyenin tesirinden daha küçlü daha kuvvetli, cahil kavimlerde hükmün yürütedür. Emanat-i ilahi yerine kitürür ve cehennemden kutulub cennetke kirmek için din ve şeriat dahı bu iki için gine Allah teala tarafından künderilgen... Bunun aryagında ni kadar hissi faide ve zarar var, alarnın biznin umûr-ı diniyemize hiç taalukı, münasebeti yok diyib itikad itken halkga bu isim ile nindiy süz tesir itmesün.

Fakat bu tarzda süylegen hatib üzi dahı süzi ile amel ider ise bütün bütüne tesir ider. Bu üslub ile eytileçek vaaz dahı edebi suretde ifa edilse, vaiznin [imamnin] agzından çıkgan cehennem azabı tasvirleri şul kadar sâimleri [dinleyenler] kurkutub, şu kadar dehşetlere salurga titretmeye dahı başlar. Hatta bundağı tesirni cennet sevinçleri ile yuvub yibermek kabil ulmaz. İmam agzından cennet mesudiyetleri dahı bu tarzda beyan idilse bik ağır işler dahı yeñgil körölüb maddi faidelerga kızgular dahı bu yulda turub kalur. Cehennem korkınçları dahı hakiki talimatdan böyle kim değil tesir ider. Bize Arablarnın bundıy vaaz ve hutbelerni ve alarnın tesirin tasvir itgen makaleler in büyük bürhanlardır. Biz makalemizde imamların tesirin ruhaniye nuktasından gına yazamız. Buña nazaran, başka millet ruhanilerinin dahı tarihin mısdaqga alaçek ulursak mesele bik yahşı izah edilmiş ulur. Biz *İstoriçeskaya Atlas* (Tarih Atlası)'nın 2782'de "Fransa İhtilali Başlanuvvı" ismindegi Avrupa sahifesin karar isek 32-65. tûl-i şarki hem 47'inçi arz-i şimalğa kadarısın Türkiye ismi tasarrufu anın bu yavı astında kürürmiz.

⁶⁵ A. Velidî, "İmamların Cemiyete Tesiri", *İdil* (Astrahan), 159 (5 İyun 1909), s. 2-3.

Türkiye Tarihi’niñ şu devri gayet parlak devridir. Türkiye, u vakıt her feth itken yerin askerleri ile tuturub, kripostlar ile muhkemleşdirmiş idi. Her yerde ticaret yulları açub, kanallar hem kazub, kend tasarrufunda olan yerlerine kuvvetli tırnagın hem batırmış idi. Türkiye’de artık zuhul yuk idi. Ulsa hem elindegi halkları سیکروشوب kendine kıyam iderlik derecede degil idi.

Hıristiyan namı altındaki heme halk, üzleriniñ Türkiye’ke (İslam’ga) ulgan düşmalıkların içlerinde gine saklab turmiy, tışlarına hem çıgara başladılar. Başladılar gine degil bar kuvvetleri ile kuvvetli Tükiye’ye mukavemet iderge kırıdiler. Uzak da ütmedi [çok da geçmedi] Yavrupa’nıñ tarihî haritasınıñ sahifelerinde Türkiye astındagı yerler, ikinci bu riyavga kire başladılar:

1820 sene Yunanistan ve Sırbistan isminde iki memleket ve Karatag Krallığı Valahiye, Maldaviya knezlikleri 12’inçi asır ahirlerinde Romanya, Bulgarya isimleriyle haritalarda ve kendilerine mahsus buyav algan, üz başlarına iş kürgen Hıristiyan memleketleri teşkil itdi. Bu memleketleri kimler hasıl itdi? Bu halknı böyle kim ayakga basdurub kuvvetli Türk hükümeti taht-ı tasarrufundan alub çıkdı?

İşte bu işlerni vucudke ketürken halk, şul halknıñ İslamga gayet düşman ruhanileri idi. Ul ruhaniler heme bir “Müslümanlar kulundan kutulur” planına hizmet itüvge ittifak itken mükemmel afitsarlar komandirler idi. Bular halknı din ismiyle kuturta başladılar.

Allah’nıñ eminleri olmak ismiyle kanlı yaşlar agzıb din himayesine, kan himayesine davet ittiler. Heb cennet cehennem isminden iş kürdiler. Bir de hikmet-i felsefeden ulûm, maarifden hazzı ulmayan mollalar ruhaniler böyle iş kürdiler. Hıristiyan isminde ulgan halkların her ferdin mükemmel silahlı bir asker küñüllü asker, hâline kitürdiler. Ruhaniyet fakat ile gine halknı terbiye idenleriñ tesiri böyle ulur. Ama hem ruhani hem hissî terbiye itmeye mecbur ulan imamlar böyle hareket iderler ise, yani her biri ilm ve maarif yulına böyle teşvik iderlerse, arkadaş milletlerden dahı alga [ileriye] atlamış bir millet ulabilirdik.

Bizim imamlarımız ulan kadar hissî hem ruhaniî terbiyelerin maarif hilâfına virdikleri içün biz bu hâlde kalduk. Eger İslam kıyamete kadar baki kalur bir din ulmasa idi bu kadar su-i terbiye ile Rusya Müslümanları elle kaçan dünyadan kalmış ulurlar idi.

Bizde fakat ruhani terbiyeni ele alan hazretler dahı halkıñ yüzün üzünden, süzünden kirü yibertmeli kılanadır. Üzi süylegen süzi ile amel itmiy, uçmah tilese de cehennemden, Allah'dan hiç de kurkmıy. Üz süylegende mıyuk astından aldına tüzlüb uturgan halkdan dahı küle. Bunıñ yanına dahı edebi kuvveden eser de yuk. Taş kibi katı küñülniñ hiç şey ifade ite almagan, ağaç kibi salahiyetsiz tercümanı tili kalplere hiç tesir ite almagaç, bazı kişiler dahı molların lakırdısından usanub çıkub kitmeye mecbur ulalar. Fakat ulan kadar vaaz dahı dua ve virdler tesbihler faziletin süylev kibi halk üstüne ağır yükletürden ibaret kalan. Üzünü mışak hayatı aslında Allah'ın farz itdiki namazların dahı izip kaldırgan bir halkga bunun nindiy faidesi olsun. Bunun şu kadar faidesi vardır ki halk bizim din hiç birevnnin küçi yeterlik derecede degil itikatında ola. Fakat bu faide de bize degil misyonirlere dir. Alar şun gına anlata almiy yüriler. Bık yahşı bilmeli ki az çok ahval-i zamandan haberi ulan imamlara fakat ruhani noktadan gına da halkga anlatuvı süylevi terhib itüb طیوی tergib idüb kuşuvı tivüşli ulgan işler ömürler vefa itmez derecede çokdur. (Biz imamların şu işleri nindiy işler idikin inşallah kilecekde *İdil* saifelerinde yazarmız). Biz bu makalemizi ruhanî ulub halknı niçe terbiye itmek mümkün ulsun akîde faidesine karşı yazdık. Anlaşıldı ki gibi maksudu imamları ruhaniler dimek degildir. Ruhani ismiyle yürütülgen ulema sınıfımızı imamlar dimekdir. Bık bedihi [çok açık]: İmam, halknı dünyevi, uhrevi işlerindeki muktedabihsidir.

2.1.10. Bir Karçık Agzından⁶⁶

... [Burasını boş bırakmıştır] künleriñ birinde layenfasil işledikim işlerinden kemali kemaline könüllerimi طالوب آرب biraz kütermek, talgınlangan asabımın biraz istirahat itdirmek niyetiyle bakçaga, alma bakçasına akrın gına vardım. Bakçanıñ manzarası gayet güzel.

Maşrık tarafındagı altun kibi sarı tüsdegi [renkteki] sulı bulutlarınıñ, min, benim bütün şehirdegi yakınlarınıñ ve vücudlarına ulgan hocalıkların algan cemalini kuyma yağından karab tura turgan yigitler kibi ağaç yafrakları arasından karab turuları, miña ulan aşkı sebebli teşbihni kabil tegil sarılıklarga tüşken gurub vaktı hem yakınlaşkan kuyaşnıñ bakçadagı ağaçlara kadar aks itken matur tüsleri.

Artık diğér bir aşknıñ vefatı yahut gaybubeti ile şadlanub tura turgan yigit kibi kuyaşnıñ gaybubeti ile rahatlanub, şadlanub turgan aynın süyükmeli yüzleriyle karab turuvıy.

Bakçadaki almalar, güller, ülenler ve çiçeklerniñ miña tazim itken yahut benim cemalime hayran ve meftun ulgan kibi katub kaluları hiçbir hareket eserin kürsetmevleri.

Menim vicdanıma bir rahat virdiki kibi, bak çağa hem bik güzel manzaralar bire idi. Min, üzlerin minden sevidirtesi kilüb kiynüb seypanub yürü turgan yektilerge artık iltifat itmey turgan adetim kibi artık bu güller matur matur pişken almalarga iltifat itmezden aldımdayı beyitleri cıyur çıklanub bit ken, miñada balalık nazarı ile gine karayturgan bik karat alma ağaçına süz kuşub: Didim: Niçün siziñ yüzlerniz bu kadar cayurçıklı siz niçün bu kadar mahzun?!! Zannederim ki siziñ hiçbir kayguraçak işñiz yuk bu taklarıñ kâmil ضلعة haline yitken, almalarıñ kâmil يناعة haline kilken...

Alma ağacı da: Ey balam, sin de benim yaşma citib benim kibi balalar tugdır eli, bütün balaların urtasında alarnıñ aştıkları nimetlerinden, hiç bitmez tükenmez baylıklarından bir katre bir bürtügen ulsun tenavil itmey faidelene almay utur eli!!

⁶⁶ A. Velidî, “Bir Karçık Agzından”, *İdil* (Astrahan), 161 (12 İyun 1909), s. 2.

Şu vakıt minden daha kaygılı, yüzleriñ mininkinden daha cayurçıklı ulmaz miken?! Pişen almaları allarımdan tegereb çitlerge kiteler ama miña birsi yuk. Başkalar küz aldında uturub aşılar ama miña hiç birisi yuk...

İşte almanıñ şu süzlerin min hemen hatırımda tutdum.

Ahir minde bu kün alma haline keldim: Altı uglm var kilinlerim var! Ama miña heman hiçbir faide yuk kunaklar kilüb timley timley aşiyler. Miña hemen şul sütli kümçikne...

Tabiat insana mashardır anıñ sırları hemen kün be kün zahir ulabarur, hayat sırları hemen şul insanga gına çişile bara. Didiler:

Minde bu kün bik yahşı anladım ki miña bu kartçıklık halinde mesudiyetni asabnıñ rehavetinde üzlerge yaramiy iken, minim bar mesudiyetim şul balalarımnnıñ baylıkların alarnıñ mesudiyetlerin rahatların temaşa idib bir manevi istirahat almakta imiş.

İşte benim bu kün küñüllerim huş min hâzır bir de kaygırmim üzimni gayet mesud sanayım!! Miña hazır alma ağacı nazariyesiniñ hatalağı layıkınca anlaşıldı!!

2.1.11. Mülâhaza [1]⁶⁷

İnsanda küz aldında gına kürülüb turgan maddi faidalarga gına kızığub, müşahid ulmagan kürülmeyen faidalarga itibar itme ve âdeti var. Cemi mesaisi katiyet tiresinde ulub, bütün efkârı fakat berâhinle sabit ulan işler ile gine şugullene turgan kimselerniñ artık hakikatden haberi ulmay atasınıñ anasının adeti diyib gine bilgen dininden **صونرى** şöyle tursın, ana şundıy yigitlerniñ hiç nerse bilmiy turgan ataları da aga anılarında “gafur rahim” ümidiyle umûr-ı diniyede ihmal itüleri kürülmekdedir.

Üziniñ ürf adet ilim ismiyle yahut mümkün uldukça küçleb kiritürge tırışa ve şul milletniñ mümkün kadar dinin adetin bitürürge içtihad ite turgan bir milletniñ hakimiyeti astında turgan bizim kibi ilim cihetinden bik tübengi baskıçlarda ulan milletlerde bu beliyе [hastalık] bikrek mahkûm ulub tarala bikrek küçli kuvvetli bilek ile küreşedir.

Bu büyük beliyedir. Beliyede fakat şu maddi faidage kızığub şahid ulmagan faidage itibar itmev adetinden turgan beliyedir. İnsanda yarattıkı bu adetni Allah Teala bendelerine kanunlar vaz itkende dahı reaya itmiştir.

Her hükümnin kıymetin takdir ider bir hadise sonunda inmesi, işte insanda ulan şu adeti riâye itmek kaidesine mebnidir.

Mesela hamr haramiyeti hakkındaki âyetniñ, sahabelerniñ hamırını haram ittüvünü Allah’dan surarga mecbur ulgan ve kandagina inüviy bu cümledendir. Hazret-i Peygamberiñ de in kutlı imanlı ibdeşi ulgan Ebu Hureyre’ge didikinde **أُجْمَ آغَرْتَه** : Tur da namaz uku diyib eytüvünde bu hakikat küzüñne alınmışdır.

İslamnıñ her hükmünde Hazret-i Peygamberiñ her süzinde bir sır, bir hikmet izleb cildlerçe kitablar yazgan İslam uleması dahı eserlerin, bu adet ile muharebe itmek maksadıyla kaleme almışlardır.

Çın İslam uleması feylesufları, in büyük içtihadların buña sarf itdiler.

İmam-ı Gazzali’niñ bu künde Türkçege tercüme ulunub İstanbul’da basılmakta ulan *İhya-i Ulûmî*, dahı bu beliyе ile muharebe itmek için yazıldı. Ul aziz kitabnıñ her

⁶⁷ A. Velidî, “Mülâhaza”, *İdil* (Astrahan) Sayı, 163 (19 İyun 1909), s. 2.

sahifesi mene řu yavuz adetten zarlana. Her satırđ, belıye řu belıyeye karşu açılđan muharebenıń askerlığı vazifesin ifa ite.

Asr-ı saadetdeğı Müslümanların imanda ulan şiddetleri, umûr-ı dünyanı riâye itmekde ulan gayretleri, işte şu seciye-i kabihayı ayak astına alub tabtavları ile mütenasib ulmuşdır.

Her bir sahabe namaz ukıganda sevab üçün gine değil hassa dahı mana sevabdan başka faidalar kileçkin yakîn derecesinde bile idi. Hazret-i Ömer'den bu hakda rivayet idilgen süzler şayan-ı itibardır.

Sevab ümidiyle ukılđan Kur'an'da avrularđa, namazlardan řiddetlerge řıfa taleb itmek kibi cümle Müslümanın kalbine sińiřüb kalgan adetler, řu itikadden kalma çürük itikaddir.

Fakat suń asırlarda ellerindeki İslamı bütün bütüne paymal itdiler. İmamlarmızıń, hazretlerimiziń ulđan kadar irřadatı, her vakıt ahirinden gafur rahimi ukula turgan seksen حقبلردن ibaret kaldı.

Bunıńla suń asır Müslümanlarınıń din-i İslam ile tedennileri fakat sıfır derecesinde kaldı. Hazırkı asırdaki namaz ukumavçılık, hamr içmek derecesinde kübeydi. Mescidleri yablub, mollaları bütün umûr-ı diniyeden vaz kiçken karyeler mahalleler sayın atlagan vardır.

Mûlahaza [2]⁶⁸

Ufa Medrese-i Aliyesi ulûm-ı diniye muallimlerinden Ziya Efendi Kemalî tarafından *Felsefe-i İbadat* isminde çıkarılđan kitabını min fakat bu künler ukub çıkđım.

Min eserni Kemal şu sönüb bitken sünnet-i İslamiyeni ihya namına kalma alangan itüb tabđım.

⁶⁸ A. Velidî, "Mûlahaza", *İdil* (Astrahan), 164 (23 İyun 1909), s. 2.

Şakirdleri eliyle titradlara (defterlere) yazılğan Ziya Efendi felsefelerin kürüb bu felsefe kitabının da “gimnastik” talimatından usulünden ibaret kalur zannitmişdim. Fakat yakîn derecesinde ulan şu zannım bütün bütüne başkalaşdı. Zannedersem Ziya Efendike temas iden ruh, sanaş, zaman, anı bütünley ikinci kıblege **تولیه** itdirken. Gimnastiklik, namaz felsefesinde bu sefer artık zor rol uynıy almagan arada kısıalub gına kitken namaznıñ gimnastikligi bik yaña felsefe degil, bik iski felsefedir. Miñ sene mukaddem bunu Arab uleması “riyazat-ı cesed” diyib tabir itkenler. Şu isimle namaz ukumayanları dahı İmam-ı Gazali *el-Munkızı mine'd-dalâl* nam kitabında süyliy. İslam ulema-i eslafından Ebu Abdullah Muhammed ez-Zehebî'niñ *Tıbb-ı Nebevi* nam kitabının “Adviyetü'n-Nebi” isimli babı bütün bütüne şu felsefeni ayat hadisler ile isbad ider içün yazılmışdır.

Bu felsefe tatsızlığıyla bire bir Fransa'da inikad itken bir meclisde dahı itiraf idilüb süylenmişdir. (Namaznıñ Tıbben Faydası ismindeki kitaba müracaat ulunsun) fakat bu felsefe hakikat-i felsefe isminde layık temsiz tatsız felsefedir. Namaz bunday bir felsefenin verâsında ulan büyük bir mizan ve salah-ı beşerdir. Bendelerin dinle tedeyyünleri itikadleri Allahnıñ umurına itinaları fakat şu namaz ile **اولچانور** ...

Eseriñ zannitdikimçe çıkmavıy beni huşlandırdı. Eserin yazılışı da yahşıdır. Mukaddimelerinden tübengi yağı elde üzün istimal ile şumare yazıb kalmışdır. Ama **تعقیدلر**, manasız cümleler heman var. Makalenıñ edebîligi Arab, Farısı, Türk süzlerin birge uyuşdırıb uçitiller Tatarçası kibi eytdirib yazuda diyib bilgen bazı Türk yaşlarınıñ: İctimaiye, **توکانیه**, filaniye, hikeniyeye diyib yazgan nerseleri gayet küñüllermi uynata turgan idi, şu eserde dahı bu naçar iski tesadüf ite yazdı.

Mesela sahifelerinin birinde: “Ulu namazı vaktında kuyaş daire-i nıfs-ı neharda ulunub kudret-i kimyeviye ve hikemiyeniñ tesiri nevamis-i tabiiyede müşahede itdirilmek uladır.” kibi cümleler evvelki karaşda bütünley manasız tabla, hem hakikatde de manasız süz ulurga tiyüşli mundıy cümleler bik küb, didikimçe bularga başdarak küb uçrala. Kitabnıñ ismi ve kitab satırlarında bik küb rol oynıy turgan felsefe kelimesi de bik küñüllü ibare degil. Bunıñ felsefesi kibidir. Bu tigruda dahı da bir felsefe süyleb alim eli digen gibi cümleler bütünley kızıık, bütünley külgi kibi tuyula. Fakat eserni ukuganda min yalgız idim. Ama yalgızlığım ile bire bir bin bu ibareler ile keyiflendim.

Belki kitabnıñ kıymetine temine hâlel kitürgen nerselerniñ iñ başlıcası dahı şundıy ibarelerden ibaret ulurğa kirek diyib uyliym.

Bazı yaşlar tarafından eserni her din uleması tarafından üz dininin matur itdirib kürsetür içün tüzülgen felsefe kitabları cümlesinden sanattırğa sebeblerniñ iñ büyügi de şu temsiz isim ulurğa kirek.

İkinçi cüzi eserleriñ çıkarganga kadar Ziya Efendi felsefe kelimesiniñ manasın hem lügat kitablarından hem Ahmed Midhat Efendi kibilerniñ bazı eserlerinden karabrak kuyuvıy ulur idi. Belki Ziya Efendi felsefe ni demek? bunı da bilmişdir. Fakat bin eytmey kite almıyım.

Tilofotografiya ihtira itken kimse ulurğa kirek Alman ulemasından «کورن» isimli kişi: “İslamnıñ hakikati şundan gına bilmek kabildir ki ehl-i akıl kavânin-i ictimaiye hakkında küb fikir yürütdikden soñ, ahir şu İslam kanunlarından istifade ite, aña varıb sığınub aña yalvarana. İşte bu İslamnıñ kâmil hak bir din idigen kürsete.” dimişdir. Avrupa ulemasından bundı süzler süyleyenler çokdır. Alarnıñ süyleken süzleri yaşlarımız içün cümle felsefelerden artukdır. Alar agzından itilken felsefe (düşman ağzıyla itiraf idilken hakikat) bütünley yağışlı uladır bin Ziya Efendi’den bundan soñ kalemin dahı şul yakga eylendürüvün arzu idem. Uyku hakkında fennî bir hakikat süylemek arzusıyla süyleken süzi dahı Ziya Efendi içün faidalı bir süz ulub çıkmamış ulsa kirek. Yuku falan kiblerniñ nerse itdiki fennen sâbit ulmagan yahut sabit ulub da Ziya Efendi kulagına çatmagan meseleler ve tugrısıda fenni meseleler bundı eserler içinde çuk bulunmaması münasib kibidir. Bin eseri ukudır tübli tiren [esaslı ve derin] tenkid ite almadım. Fakat kalemim alma algaç köñlüme kilgenüb yazdım. Zanniderim ki bu eser minim kibi cümleñiñ keyfine yahşı tukınmışdır. Belki daha tiren fikirler süylevçiler ulur.

2.1.12. İmamet hem Şâkirdler⁶⁹

Bizim dini ve (dinimiziñ hayat meselelerine bik nık taallüku uluvıy cihetiyle bazı) **میری** işlerimizi karar bir mahkeme ulgan Sabraniye'niñ bu kün bütün şu vazifelerinden yalangaçlanub, fakat mollalar yasab metrike defterleri* yiberir birir ulub kaluçılığı mülahaza ulınsa, bizim hayat meselemiz dimekte ulgan şu dini işlerimizin fakat elinde kaldıkı zahir ve nümâyan ulur.

Bik dürüst biz volıs hem uyezd mahkemelerin kendimizin dini mahkememiz tanımasak şöyle ulub kaladır. Hâzır halk aldında iki yul var: Biri imamlar bilüb alar hükümlerin icra ider şeriat yani imam idare ider mahkeme.

2'inçisi ürfi umumi mahkemeler volıs uyezd pravlinyeleri kibi.

Şahsi faidesin dinine artık kürken kişiler, soñğı mahkemelerge müracaat itse, anıñ hasmı, hem dinin münafa şahsiyesi astında izib kalduruga rıza ulmagan kişiler evvelki mahkemeke müracaat iderler.

Maarif nezareti elinde ulmagan mekteb ve medreselerimiz, bütün maarif işlerimize Duhovny Sabraniye'niñ hiç **دخلى** ulmagaç, dahı şu imamlar elinde kalmıştır. Dahı birkaç cihetlerni mülahaza idersek bize üzimizniñ bütün şu ulmak dirlemek fena hem baki meselelerimizniñ bütün bütüne şu imamlar elinde kaldıkı dahı açgırak sabit ulur.

Yahşımı yamanmı bizim heme imamlarımız, şu vazifeleri ellerinde uldıki halde suğış işlerinden başka heme işni üz eline almış, mahalle mahalle ulub taralub uturgan Müslümanlarınñ halife manasında ulan imamlarıdır.

Evvelki halife ulan imamların da vazifeleri ulmazsa bunların dahı vazifeleri yuk. Yahşısı yamanı bundiy sevablı amelde Hazreti Ömerler ile müşterekdir. (Fakat elleriyle işleb tamak tuydırırlarsa).

⁶⁹ A. Velidi, "İmamet hem Şâkirdler", *İdil* (Astrahan), 175 (31 İyul 1909), s. 2.

* Metrika Defteri: Çarlık Rusyası zamanında Rusya Müslümanlarının camilerinde imamların tuttuğı bir defterdi. Doğanlar, evlenenler, ölenler bu deftere kaydedilirdi.

Bizim arada imamların İbn-i Ebiler kadar münafık, Yezidler kadar fâsık ulanları varlığın süyleyenler var. Ben hem şöyle süyledim. Bu söz Hazreti Ömerler yerine şul İbn-i Ebiler minüb uturgan digen süzdür. Bazıları u kadar cehliyle heman şu Hazreti Ömerler vazifesin elinde tutmuş. Hâzır u kadar ilim ve marifet hâsıl itken yaş şakirdlerimiz Müslümanlar tamagın tıydırılık bir jalovmiye ile bir iş tabmazsa Rus mekteblerine kirüb ukıda kantürde pisar yahut kandurşik de ula ama imam ulmiy.

Bizde bizim şimdilik medreselerini âli sınıflarına devam itken şakirdlerimiz kibi, u bir vakıt medreselerden ıslah surab ders taşlab çıgubda afça bukılıktan Rusça ukub bir işke kire almay kalgan añlıkna şakirdlerimiz var. Bunların *Millet Bakçası*, *Millet Muhabbeti*, *Millet Kaygısı*, *Millet Terakkisi* kibi isimlerle şiir kitablari divanları yazıb milli ruhda açlı tuglı küyge romanlar tüzüb yatkanları da küb. Bunların hem yazdıkları yazularından, hem süyleşib uturganda süyleken sözlerinden anlaşıldığına küre, bunların ulgan kadar kayguları şul millet kaygısı ulgan kadar aşk muhabbetleri de şul milletde ulurga kirek.

İşte şul şakirdler dahı imametden kaçalar. Zan iderim bunlara şul imametden kaçuv fikrin imamnıknı kişkine vazife addetmek vire turgandır. Yuhşa her vakıt “20 milyon, hay millet, hay terakki” diyib yürü turgan şakirdler böyle mi iderler idi?!

Ekser şakirdler üzlerin terakki itdire turgan maşına yanında maşinist hayal ite. Bundı hayaller ile bulaşkançı bundı şakirdler şul milletniñ bir yak puçmagından tutub terakki itdirir ki, ikinci tabir ile eytkende bir mahallege imam ulub şul mahalle balaların ukuturga kırışe ni kadar yahşı ulur idi.

Şemseddin Sami Bek: “Bir kimseni tutub kişi itmek bütün cemiyeti ayakga bastırmakdan hayırlıdır” buyırmışlar.

Şu süzi yahşı izah itmek, Turab Aliler kadar şerhler yazmak iktiza ider. Bizim her şakirdimiz şöyle birer ikişer kişi talim idib, fesat ahlak ile mübtela ulgan bir iki agay enisiniñ ahlâkın ıslah sadedinde ulsa kün be kün işlerimiz yahşılaşa varur idi. Bazı ademler gine degil birçok ademler, “şakirdlerin imametden kaçularına sebeb maişetlerin temin için bir de rahat bulmavçılıktır. Eger imamlar için az çok jaloveniye ulsa idi elbette anlar imametden kaçmaslar idi.” derler.

Lakin benimçe şu sözler gayet uçuz, gayet manasız sözlerdir.

Bizim şakirdler üzleriniñ milletke ulgan şu kadar muhabbet hem kayguların hiç vakıt az çok jaloveniyeye adil saymazlar, şu kadarcık akçe içün şu kadar temli tatlı hizmetden istinkaf itmezler.

İctimai işlerden az çok haberi ulgan añlı kişiler şu 20'inçi asırda maişet içün u kadar fennî zahmetler kürmezler.

Bu zamanlar artık bahtlar ile iş kürgen kişiler yuk. Şimdilik “hazz-ı baht” kibi ilk asır halkı tilinde bik küb süylengen süzler bütünley unutulub vara. Hâzır ictimai işlerden haberi ulanlar şu süzlerin istimalini bütünley yaratmiyler. Hâzır bir çama ile say itken kişiler, bir çama ile mükafatın alalar. İktisad ilminden haberi ni kadar ulsa u kadar artık alabilür, u kadar yinil mal tabar. Bizim şakirdler *İktisad* mecmuaların okıylar, iktisad ilminden geb uralar. İlimleriyle münasib bunlar dahı bir mikdar akçe tabarlar, şu tabkan akçesin ehl-i mahalleden kilgen vâridat ile koşub imam ulmagan kardaşlarından bik küb mertebe rahat kiñ terklik hem ide alurlar. İmamlarınıñ fakirliğinden zarlanalar vâridat yuk filan diyeler. Lakin şu fakir imamlar. “Talibü'l-dünya refikü'l-şeytan”* diyib zaviye nişin ulub yatkan dervişlerdir. Dünya işlerinden haberi ulub az çok say itüb tanıç kına kaytken imamlar ile mahalle işlerin bütünley taşlab fakat kend ve dünyası içün say itken imamlar baylık cihetinden tigiz körüle. Lakin her niçek ulsa da 20 yazıb 20 buzub aylarça ümür sarf idüb vücudke ketürgen romanın 10-15 somga satub açlı tuklı yürümekden imam ulmak miñ mertebe artıkdır.

Ben her vakıt milli terbiye alub milletne muhabbet itken şakird kardaşlarıma bunı tavsiye iderim.

* Dünyaya talip olan şeytana dost olur.

2.1.13. Mektub⁷⁰

Aylar ütdi ben Ural taglarına kımız içmek için kitmiş idim. Kaytkaç *İdil* nomirleriniñ camiası aktarub karadım. Künderdigim makalelerden hiçbirisi basılmadıkı kibi üstaz Rıza [Rızaeddin b. Fahreddin] Hazretleri mektubuna cevap iderek yazdığım mektub da basılmadı. Mektublar poçtaya virülmek için kişi ellerine virilmiş idi şunda zayi olmuş ulsa kerek.

Ben hiç ulmasa şu cevabı yazmadan içemedim. Mesela hatırlarda kalmagandır:

Ben *İdil* nomirleri birinde “Tarihte İmam” isminde makale yazdım. Bunda İmam Sabagñ *el-Fusûlu'l-Mühimme fi Marifetü'l-ümme* kitabını körüb mevzu mesele hakkında bundan gerekli malumat alabildigimni ve añlaşılır añlaşılmaz bir tarz-ı ifade ile *Keşfü'z-Zünun*'da bu kitab hakkında yazılmış söz tahkiksiz idigini söyledim. Üstat Rıza Hazretleri bizim makaleden İmam Sabagñ muassırlarından bazılarıniñ bu kitabıñ hilafetden ibaret ulan imamet hakkında yazıldığı beyan itdiği halde bunu teyid ider *Keşfü'z-Zünun* sözlerin tahkiksiz diyerek kitabı mahalle imamları hakkında yazılmış olduğunu dava itdigimni añlamış.

Fakat bu benim ifade degi kusurumdan kelmiş ulmalı bazı vakıtlar ulur ki kâmil ifadelerden nakız manalar çıkabilür.

Ben elbette kitabıñ böyle ulduğun dava itmedim Katib Çelebi Hazretlerin bunıñçün tahtie hem itmedim. Buña benim şu makalemde ilk yazılmış “İmam ni demekdir?” makalem şahitdir. Hem elde var makalede dahı “İmamdagı şu şartlar sultan ulan imama haml olunmuş zayi ulmuşdır.” didim.

Ben niçün tahkiksiz didim:

Kitab hakkında *Keşfü'z-Zünun* fakat beyanıla malumat alabilenler anlarlar ki, kitab bir menakıb-ı çaharyar digen kibi un iki imam hakkında yazılğan bir menakıb kitabı iken. *Keşfü'z-Zünun*, bizim kürdigimiz nüshada yazılğan ismi dahı arttırıb marifet evladühüm ve fazluhum ve beyan uldı hem ve neslihem kibi artık burtaklar yazmıştır.

⁷⁰ Ahmed Zeki Velidî, “Mektub”, *İdil* (Astrahan), 189 (18 Sintabır 1909), s. 2-3.

Halis kitabı müteala itken kimse *Keşfüz-Zünun* süzin bütünley hatalı tabar. Çünkü un iki imamıñ biri digerine bala ulmak tarıkınça evlad بیان ve nesilleri ulmazsa (elbette her biriniñ birir gine balaları ulmalı) başkaca evlad بیان yukdır.

Eser, menakıb uludan daha ilmi bir eserdir. Kitabıñ ikiden ahir nısfı fakat un iki imamlara virilmişdir.

Ben şu hâlde *Keşfüz-Zünun* süziyle kitabıñ kendüsin kürüb bildigim arasında bütünley başkalık tabdım. Bunıñçün *Keşfüz-Zünun* süzin tahkiksiz didim.⁷¹

Ben üzimiznin mahalle imamlarımıznin ellerinde var şu kadar hukuki kürdükim vakit ul sende bir ayırma bulamam.

Ben bu hakka ayruça makale yazmış idim. Ulda zai ulsa ulgandır (bizçe altun yerinde ulan şeyler, cahil Başkırd imamları elinde tari bürtügi kadar dekilmiş ben bir imama virmiş idim.)

Eger biz kendü mahalle imamlarımızı, gazitilerinde kıraat tirelerinde, azgına malumatı ulgan karakallarıñ dahı imamete hakkı ulgan mescid imamları zan idersek imamlarıñ hayat işlerindeki targınlıklarına übke [öfke] ider ki hiç hakkımız ulmaz. İslam medeniyeti asrında da mescid imamlarına şu kün Buhara mescid imamları büyük numunedir.

Ben mülahazalar ile Medine mescidinde, Medine halkına namaz ukup virür Hazreti Ömer ile Moskova şehri halkına namaz ukutur Hayrüddin Hazret arasında ayırma bulamam. Bu hazretler vazifelerinde kusur iderlerse yarlarıñ kıymeti düşmez. Ben şunday mülahazalar ile un iki hakkında yazılan bir kitabı şu Rusya İmamları hakkında istimal iderim. Hata ulursa şu noktada ulur.

Kitabı elinden alub ukıdığım üstaz şimdilik Mısır'a davet itmiştir. İnşallah Mustafa Halebi'lere virirüm, tab' itdiririm didi.

⁷¹ İmam Sabag eger Fimarifet el-ima kibi süzinden dahı añlaşıldığı kibi bir menakıb kitabı yazmak tilemiş ise ulabilür. Fakat ben Fimarifet el-ima digen süziniñ Fimarifet el-eshab manasında idikinden gafil idim.

Zannederim şu kitabı ¼staz şeyh Musa Carullah dahı m¼teala itmişdir. Tabi ulunursa her kim ukur kitab yazma ulub bik de iski, iki y¼z elli sene illik Tunus’da yazılmış idi.

2.1.14. Ukuyalım, Yazmadan Daha Artık Ukuyalım [1]⁷²

İnsanda, hakikatke karaganda hayalatka artıgrak meyil var. Bu bir umumi kaidedir ki maattessüf insanlarnıñ her halinde her işlerinde kerülür.

Aşarına, üstine kiyerine taba almiy turgan bir adam, fakat hayal ve hevesine iyerüb kıymetli bir nerse alır. Bu bogazından âlâ borçka batkan biri, ibdeşlerin gine karaganda dahı yahşıarak kıymetlerek kiyimge aşık ulur.

Biz her vakıt kiydikimiz, aşadığımız nerselerde nazık, modnıy hem nefis nerseler izlimiz, selametlik tazelik virür azıklardın bigrek, kişi karaganda mehabet, kişi agzından sular ketürecek şeyler istimal idemiz. Bizim iñ lüzumsuz nerselerge kadar ulan arzu ve hareketlermize yul başçılık itken şu kaide maneviyatımızda bigrek nık hükmün yürütedür.

Âdem, maddiyatından, hayvaniyetinden bigrek maneviyatından natıkıyyet dinen havas-ı nuraniyesinden faidelenür bir büyük mahluk ulmasına küre, şu kaideniñ terakiyat-ı maneviyemizde küsterdigi zararlar hakikaten teessüf idilecek derecelerniñ üstündedür. Zaman diyib yürütüle turgan ve iñ büyük hükema-ı İslamiyeden biriniñ dedikiñçe: Dünyanıñ milyonlarıyla bir dakikasını satub almak bile mümkün ulmayan kıymetli cevher semavini laflar ile suganlar satmak ile, oyun külgü ile kiçirüğe adetlengen ve üzlerin hurlıknın iñ tübengi derecelerine atkan kimselerdin bahsi iderge tilemiym. Maksadım tahsil kaygusunda olub da hevasât heva-perestanesiniñ sevki ile lazım müstehab ve mübahnı hatta hiç aba hatta hem ulmayanı elzemge tercih iden şakird kardaşlarım yahud diger tabir ile yaş ibdeşlerim hakkında süz kuzgatmaktır.

Malumdur ki, dünyada bir ademge her şeyni ügrenmek mümkün degildir. Hazır şu medeniyet devrinde ihtira idilen yahud ikmal idilen ulum ve fûnun şu kadar kübtür ki bunlarıñ yalguz birinde tiyüşlisinçe ülüş almak içün büyük müşkülatlar çekülür fakat insaf ideyik: Âdem her şeyni ügrenemezse faideli bir şeyni de mi tahsil idemez? Vasıtarlar ulmav sebebli bu yerde bir heyet-şinas ulmak mümkün degil ise ziraat, maşine, kimya kibi her biri bizim içün hava kadar lazım ulan fûnun ve ulumdan behre-dar ulmak da mümkün degil midür?

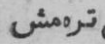
⁷² A. Velidî, “Ukuyalım, Yazmadan Daha Artık Ukuyalım”, *İdil* (Astrahan), 190 (22 Sintabır 1909), s. 3.

Biz nişliymiz? Ne işletigimizi anlamak, bütün cemiyetimiz hakkında bir fikir hasıl itmek için bir mertebe üzümüzge kararga kerek. Çünkü umum hakkında malumat alu için insan üzini, çulgab algan cemiyetni, dustlarını tedkik itmek yetedür. Aşadığımız, içdikimiz ve hatta yaptığımız şeylerin heman hiç birisine vâkıf ulmadığımız mahiyet eşya hakkında bütünley cehl-i mutlak içinde bulundığımız hâlde şugullendigimiz, ügrenürge tiledikimiz şeyler bütün bütüne hayâli ve ehemmiyeti bik az ilim veya fenlerdir. Medresege kirüb parta (sıra)ga tüzülüb uturgan şakirdlerimizin kübüsü şair veya muharrir ulmak hevesine düşüyor.

Takdis ederim: Şiir yazuv, muharrir buluv büyük ve ehemniyetli şeydür. Fakat bunların her biri eşya hem eşyanın biri digerine ulan irtibatı hakkında malumat kesb itmeden vücudke çıkmaz ve çıkmayacaktır. İnsaf ile itiraf etmeli ki: Bizim için tahsili bunlardan daha lazım ve küb olan fenler, hem de şiir veya usul-i tahrirler vardır. Bu kün tahkik itmiş, artık her kimge her bir terakki tilevcige luzumı teslim edilmiş bazı ilim ve fenler vardır ki insan nindi gine meslek, nindi gine vazifede ulsa ulsun bunları bilmek ile mükellefdür.

Hâzır âdemler; bir mahallenin imamına yahud bir medresenin halfesine yahud bir magazinin hocasına, bikrek de hademesine mesela tarih-i tabiinin, hikmetin, heyetin ne lüzumu var dirler.

Fakat yine insaf idelim: Bir âdem insanın hayvannın ne demek uldığını bilmez. Mesela âzâ-yı insaniyenin vezayifi, menafii neden ibaret uldığını tayin idemez ve başka maddeler hakkında dahı bütünley cehalet içinde bulunursa unun hukukını bilmek insanın cemiyete ve yine ahvalini layıkınca bilmek ayrıca ilme tevakkuf iden cemiyet-i beşeriyenin u şahsa karşı vazife veya mesuliyetini bi-hakkın tayin veya takdir ide bilmek taht-ı imkânda mıdır? Şübhesiz ki degil! Bir diplomatka mesela: Hâzır mevcut muahedelerden habersizlik ayıbdır diyoruz. Bik togru ayıb gına degil, günahdır. Hem de in büyük günahdır. Fakat u meslekge bu vazifenin bigrek tugrıdan tugrıya bağli idigin kürdüğümüzden bize bu his geliyor. Bizim mahalledegi bir imama hem de medresede bir fıkıh, usul-i fıkıh, mişkat, tefsir ukutur bir muallime şu kadar irtibat ile mürtebit ularak şu fenler lazımdır ki, buña inkâr kökdegi küneş kibi bir hakikatke inkârdır. Dimek isterim ki şu fenleri imamın namaz ve zekât meseleleri kadar bilmesi lazım ve farzdır. Bir de şair ve muharrir ulaşaklar için cümleden ziyade lazımdır. Biz terakki itmiyoruz neden? Çünkü terakki diyib yürütüle turgan nerseni vücuda ketürecek hiçbir

şeye vâkıf degilmiz. Terakki nasıl hâsıl ulsun. Terakki kükden inmez, yerde dahi çıkmaz. Belki Cenab-ı Haknıñ kükden indirdiği yerden çıkardığı eşya hakkında malumat almak ile ulur. Yuksa ağaç niçek yetişür imiş, bir kumaş niçek sugulur, işlenür imiş yağmur ne imiş, maşına niçek işler imiş, kibi şeyleri hem de kesirleri hatta âmâl-i erbaaları [dört işlem] ükrenmeden Rıza [Rızaeddin b. Fahreddin] hazretleri kadar katib, [Namık] Kemal bek, Abdulhak Hâmid yahudda Puşkin kadar şair ulsak yine ortalıkda lafdın başka nerse kürmek mümkün ulmaz. Dünyanı süz idare ider, tugrıdır. Fakat üz bir vukufa, bir hakikate arkasını ulmalı, süzni tınlayacaklar da dahi süzni aňlav kabiliyeti bulunmalıdır. Bu ise ciddi malumat sahibi ulmaga tevakkuf ider. Barçamız da emin olalım ki, bizim bu halde bulunmamıza heva ve hevesmize iyerüvümüzden [uymamızdan] başka bir sebep yukdur.

Biñ dane muharrirlermiz ve küb şairlermiz var da dört biş dane başlı küzli muallimimiz, imamımız hem de bihakkın ziraat, sınaat kibi fenlerden malumatlı âdemlermiz, hatta yunlı başlı muharrirler sanınça gazete ukuçılarmız yuk. Haydi terakki idelim nereye? Bana kalırsa bizde biñ dane şair muharrir kürmekden un dane Hüseyniye Medresesi kibi medresede ders eytür müderris, idare ider müdir varlığını işitmek biñ mertebe artıkdur.

Bunlarıñ ve bu kibi fûnun ve ulûm-ı cedide eshâbınıñ sanı ni kadar çugalırsa saadet ve refah cemiyetde u kadar terakki ideçekdir.

Ukuyalım, Yazmadan Daha Artık Ukuyalım [2]⁷³

Hayatımıza, beka-i hayatımız için kirekli eşya ve levazımıñ tedarikine aid ulan ilimler ile ulûm-ı tıbbiye ve rıyaziyeñ tahsiline ciddi hem de artık ciddi suretde hasr-ı mesai itmelidir. Ehemmiyeti yuk pustoy [boş] meseleleri yazmak için iç puşkanda elde var kalemi elde tutub yazarga eytü arzusından başka sebep aralmazsa da benim nazarımda ehemmiyetli şu makaleyi yazmak için hem de çantalar arasında kalmış kalem karalarım aktarıb yazmak için başka sebebler aralsa sezadır. Ben kulum (elim) kaçındıkından degil, kireksünüb yazdım. Ben Kazan'da idim: birniçe şakird ibdeşler şiirler yahud romanlar, tiyatr ve risaleleri yazıb baña tashih ile yardım itmemi arzu iderek keldiler. Ne kadar eserden fakat birisi ulsun elimde karalanmadı. Ben cümlesine: “Eseri tashih edersem bütün

⁷³ A. Velidof, “Ukuyalım, Yazalım Daha Artık Okuyalım”, *İdil* (Astrahan), 192 (29 Sintabr 1909), s. 3.

bütüne benimki ulur, üz eseriniz itmek için üz yazuñız ile basılmak kirek.” didim. Ben Ufa’da idim: Ayları gına degil yılları istiab iden meşguliyetim ile ukı almıy [okuyamadığım] keldigim âsâr-ı cedide-i edebiyeden vaktım var da ukub kaliyim ele diyb kitabçıdan kitablar aldım.

Kitablar arasında mene şu kitablar var idi: zamane şiirleri *Aşk Kurbanları*, *Burun*, *Taz Balası*, *Bibi Cihan*, *Bizniñ Zaman*, *Mecid Gafuri* şiirleri, *Yadigâr*, havâtıç parahodda [gemi] haller almiy, çaylar içmiy, tınlar almiy ukub çıktım.

Ben bu kitablar hakkında elbetde ayruça tenkidler yaza almadım hem yazuvnuñ lüzumu yuk. Fakat şu kadar var ki, kitablarıñ cümlesi bizde ulan şu hakikatden ziyade hayalatka meyl sebebli yazılğanlar. Ul çıkargaç, men de çıgaram, ul cırgargaç, men de cırlıym diyip gine kılğan iş. Bizim şu ibdeşler aylarça ümürlerin sarf edib şiirler tiyatrolar yazgançı, yazgan eserleri mütalaa ederlerse daha huş ulmaz idi mi?!

Rusça bilmeseler Türkçe, hem de bilseler Arapça eserler var. Tiyatrolar yazmak için tiyatroya dair eserler ukımak kâfi degildir. Tiyatro muharriri ulmak artist ulmak dahı degildir, belki de vakıtlı gına şul rol sahibiniñ aynı ulmaktır. Yazuçıga erende ne kadar âlim kimseler rolün yazganda şul kimse kadar hem andan artık âlim ulmak iktıza ederse ne kadar cahil kimseler rolü ulursa şu kadar ilimle şu kadar cahil ulabilmekde hassalarına da malik ulmalıdır. Bu fakat bizim şu muharrirlerden ekseriniñ ismin fakat işidebildigi psihologiya ilminiñ başka ilimler ile imtizacı vaktında gına ulunur. Ama bizim şu kitablarıñ muharrirleri, kitabları şahıslarından ulan istüdünt degil, iski mekteblerde leylen sagız çiyneb yatub da kitab şahıslarından cahil baydan az artık bilik alabilgen kimselerdir.

Bir âli tahsil kürmiş bir şakird ve istüdüntiñ hissiyâtını layıkınca yazıb ifade edebilmek için anıñ üstazı ulan prafisör ve prafisörlerden dahı artık bilmek iktıza eder.

Bir de şiir yazan şakirdlerimiz iñ evvel bir kaytsa da kelimesi yanına yatsa da kelimesin tabarlar da soñra şiirlerine huşular izlerge kirüşürler. Tekrar ularak takdis iderim: Şiir gayet büyükdür bu kadar mashara etmiyelim. Şakirdlerdin birisi aylar ile ümürlerin sarf ederek hem de derslerinde gayet büyük kusurlar ederek şiir ile şugüllenir imiş. Nâgâh baña küsterdi. Biçare böyle eytkençi künine beş tiyin ile kizü ulursa akça kazanurdu, evvelde yok, ilimde yuk şiirde, yok kendüsi sızgara hem bilmez ben dedim:

“Kardaş, ilm-i aruz ukıdın mı?” didi “yuk.” Ben dedim: “Aruzsız şiir ulamaz (?) Aruz ukıgan kimselerniñ şiirlerin ukuñ suñra yazarsın.” dedim.

*İtibar etme hele hendeseye
Düşme ol daire-i vesveseye
kibi süz söyleyen âmîler
Kelmez iki yakası bir yere ehl-i kalemiñ
Sebeb çak keribani bu olmış kalemiñ*

kibi söz söylerse de bundan artık büyük ayb ulmaz. Ama malumatı hem de şiir yasar [yazmak] içün kirekli baltası küregi kuralları ulmayan kimse,

*Ko yaş közden yugaldı boldı akşam
Çıgub şunda yeşil çiremge yatsam*

Matlaalı şiirler yazarsa gayet büyük ayblı ulur. Bigrek de şair uldım diyib tahsilden tuktar eger şakird ulursa.

Edebiyat; bütün insana nisbet edilürse de, hususi bir kavim ve millete nisbet edilürse de hemişe kalblerde ne var bundan haber verir lisandır. Hem de malumatıñ tefafetin sıklet küsterür mizan olan lisandır.

Vatan yahut Silistre tiyatro kitabın ukuyanlar Türklerin ne kadar âli hislere malik uldığın bulurlar. Biz de rüşdi balaları yazmış ruman tiyatroyu ukuyan kimselerde bizim milleti şu bala tanurlar. Fakat bizim millet u kadar cahil hem de ihsasâtı u kadar tüben [alt seviye] degildir. Bikrek bizim istüdüntlerimiz u kadar cahil degildir. Mizanda hıyanet etmeyelim zaman mı bütünley başka?!! Tahsil kürmeksizin şu asırlarda niçekdir Umiros İmrü’l-kays turfe Şingrilerin misli bulunmiy. “Koyaş Batkanda” şiirin yazmak içün şairde ulsa yine yıllarça ukumak lazımdır. Umiros var ulmışsa belki ügrenmeden bir şey yazmamışdır. Bazılar: “Yazsunlar, bunda zarar yuk, heman kulları kesb-i temrin ider şumarır ve üsterirler” derler.

Zararlı idigin hemen mi söyleyelim. Kul şımartmak içün şöyle bir gazete yahud bir kitabıñ miñlerçe karileriniñ vakıtların zayı itmek mi lazımdır. Bunıñçün sırada vakt-i inşa derslerinde üstaz ve yanlarında kısmet var. Hemen şakird hatalarmızı üstaz sarfımıza kösterüb kul şumartalım.

Şimdilik bizim edebiyat, rüşdi balalarınıñ inşa defterleri mesabesinde. Böyle ulursa bu halden hemen keçmez. Ukuyalım arkadaşlar, ukuyalım fakat ukuyalım! Hem de armaz talmazdan layenkat ukuyalım! Hem de üstaz aldında yazalım, ul bizi terbiye etsin.

Ma'arrî* kibi 11 yaşlarında şair olmak kabil ulursa 15 yaşlarında ukunıl ulmak da mümkün ulur. Ben bunu inkar edemem. Fakat 40 yıl tahsil edib 50 yaşında Molla Hayrullah ulaçak kimseler 11 yaşlarında Ma'arrî uldım davası etmesünler. Bu dahı ikinci süz satırlarça yahud sütunlarça yazmak için cildlerçe kitablar ukımak lazımdır. Satırlarça kitablar ukımak için cildlerçe safsatalar yazmak lüzümü yukdır. İnsanlar, hakaik-i eşya sabit degil diyib elle ni üçün etmediler. Her kimden ziyade kendini hakikat içinde itikad eden büyük akıllıların, her kimden ziyade hayalat ile ugraştıklarını kürdikleri soñ eytdiler. İn akıllı şakirdlerimiziñ hayâlât ile ugraşması gayet tabiidir. Aylarça ömür sarf iderek biş un tengelik roman, tiyatro yazgançı [yazmak için] yıllar ulmasa künler ulmasada sarf ederek kıymeti takdir ulınmayan ilim tahsil edelim. Yaz ile küzi birin digesine katmazsak yaşlık ile kartlığı dahi birin digesine katmayalım. Ehem soñra dahı ehem ulsa dahi insanınñ ömrü vefa etmez.

*Ebül-Alâ el Ma'arrî (ö.449-1057): Arap filozof ve şairidir. Halep'le Humus arasında bulunan Maarretünnu'mân'da doğdu. Aykırı fikirlerinden dolayı çağdaşları tarafından zındık olarak nitelendirilen bir düşünürdü. Ma'arrî hakkında daha geniş bilgi için bkz. Sahbân Halifât, "Ebül-Alâ el Ma'arrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 10, İstanbul 1994, s. 287-291.

2.1.15. Türk Hanımları⁷⁴

Şu isim ile, soñ günlerde İstanbul'da ulgan Odsid «اودسيد» isminde bir Fransız muharriri, Parijde çıga turgan *di Lozan* isminde bir gazeteye uzun makaleler yazar imiş. Aynı gazeteden küçük yazgan Arabi gazetelerin birinden ben şu makaleyi küçürsem *İdil* karileri bir de ulmaganda *Parij* gazetesinden bir makale ukumuş kibi ulurlar zannederim.

Mösyö Odsid diyor:

Ben şimdilik Türkiye'de biz ecnebilerni bütünley şak kaldırırlık işler kürdüm. Türk hatunları İslamın payitaht kalasın da mitingler yasiyeler, üzlerini içtimai meselelerinin iñ mühimleri hakkında nutuklar süyliler. Parlamint nedir? Hürriyet nedir? İnsanlar arasında rahat ve refahiyet nindi yullar ile tabulur? Bularnı müzakere kılalar. Alar bunı ile gine de tuktamıy, üzlerini kiçe perde astında yaşarnup yatgan hukuk, pravalarn taleb ideler. Hatunnuñ heyet-i içtimayede ulgan şanın bilürge vakt indi, hazırki hürriyet kuyaşı nurundan bik yahşı istifade iderge kerek diyler. Bik malum! Bir millet alga atılmak için ayakga basarsa, üziniñ istibdad astında ezilüb siñüb bitgen pravalarn dava ederge, izlerge kirüşürse, anıñ yolına arkalı kilürdey hiçbir mâni yuk, hem de yügürgen vakıta karşı berilgen cil kadar da bir mâni yukdur. Fakat hatunları erleri ile birge turub erleri ile birge işliy başlasalar.

Türk hatunlarının bundıy kuzgalışları, Kur'an kuşgan buyunca kitüb varu digen süz. Azya halklarında ilikden on kalgan bir adet vardır ki⁷⁵ ul da hatunun kişiligin inkâr itüv, anı pravalarnından mahrum yasavdır. Asya halkları hatunnu fikirsiz, çaçı uzun ulsa da aklı kısa ulgan bir hayvan diyib saniyeler. Alar hatunnu bir tiyinge de sanmıylar. Belki anı üzleriniñ şehvetlerin ütü turgan bir nerse diyip ginedir. Muhammed'den iligrek Arablar, kız tuganda hâzır tiri köyge anı dünyada turgızımıy kabirge alub varub salalar idi tügül miy soñ?! Sonra Muhammed (aleyhi's-selâm) kildi. Hatunları, kabirlerge kümülgen mevuddeleri kullarından tutub turgızdı. Anıñ edebi, maddi olgan derecesin küterdi. Evveldegi kız kümülni haram idip dünyanın saadeti, tüzüklüğü, hatunların ayak astında alarnıñ hali yahşı ulmasa dünyada ıslah küterge yaramıy dedi. İlikde tilegen kadar hatun aluv adetin bitirüb dürtke kadar gine aluvnuñ yaravçılığın süyledi. Ve bunu da bik tar daireler içine sukdi.

Ul şulay eytüb hatunnuñ yüzünden balçıraknı yuvub tüşürüb ayaklarında ulgan bagavların açdı. Hatunga içtimaan kirek ulgan pravalarnı virüb alarga ul küñge kadar bikli ulgan erler

⁷⁴ Ahmed Zeki Velidî, "Türk Hanımları", *İdil* (Astrahan), 213 (19 Dikabır 1909), s. 2.

⁷⁵ Şu adetni fakat Asya haklarına gına haslamak bik ol kadar toğrı degildir.

cemiyetleri işiklerin açdı. Mülkler, iminiyeler tutmak, miraslar almak kibi hukuklar verdi. İslam'da hatun, irge varsun kerek varmasun satu alu şikilli ikanomya [iktisat] işlerin üzüzünki ile gine yürüte ala. Hatun İslam'da şahid de ula, hatta kadı ulurga hakkı var. Bu kadar pravalarnı Avrupa hatunları hem kürgen yuk. Müslüman hatunları bu kadar pravalarda Avrupa hatunlarından artık iselerde edebi cihetden bütünley kimdir. Eskiden un kilgen bu kimçilik, elbette Muhammed (aleyhisselâm)nın talimatda kusurluk itdikinden tügil, Müslümanların üzlerini peygamberleri kuygan kanunlarını medeniyete kaideler yine tatbik itmeyüb taşlavlarından kilmüştür. Müslüman hatunları arasından üz pravalarnı saklayarak kilgen hatunlar, Türk hatunlardır. Türkler hiçbir vakit kızların bala terbiyesi kibi işler ile aşinalaşdırmıyça kiyevge birmiyler. Türk hatunları bik eskiden birli artık zekilik ile meşhurelerdir. Ul bu zekâsı ile Mesihî kardaşlarından hiç kimlikde kalmaz idi. Tik ul medresede layıkınça zekasın sarf edip malumatın kiñeytürlük dersler ala almadı. Ul medresede Kur'andan bazı sûreler ile bazı dualar biklemek kibi ademlikke artık faide virmez dersler ile gine meşgul kaldı. Aña görkem maişet usülleri, tedbir menzil işleri, mektebde degil bik zaife halde ata analarından gına ügretildi. Hazır Türk hatunı hayat-ı edebiyesin tekmiil iter için, şu kadar prava ve hukukların orunlu oranına istimal için Mesihî kardaşından dahi artık ukurga, ügrenürge muhtaçtır. Mamafih şu kadar nakız terbiye ile Türkler arasında büyük fazılalar çıkdı. Alarnın bazılarında funun-ı edebiye ve içtimayede bik kiñ kulaçlıları vardır. Mesela Mihr-i Nisa Hanım, Fatma Aliye Hanım, **نيجور بار** Hanım, Nezihe Hanım kibiler Avrupada meselleri dahı az tabula turgan büyük fazılalardır.

Sadrazam Fuad Paşa eyte turgan idi: "Selamlık ile harem arasında ulgan perdeler üzölmegen vakıtda Saltanat-ı Osmaniye içtimai hem siyasi şerefke nail ulamaz deyib. Hazır bu da buldı indi **مواجير** kisildi. Hazır Türk hatunlarının Mesihî kardaşına kardaşı üçün, ulgan kadar içtihadın sarf edüb, şu kardaşının hallerin yönetürge tırışurga tiyüşdir. Bu anın üstünde mukaddes bir borçdır".

İşte bir Fransuz muhaririniñ İslam hatunları hakkında ulgan fikri. "Hel yestevî ellezîne ya'lemûne vellezîne lâ ya'lemûn".* Şu ayet bilen hem bilmeyen iki türlü insan hakkındadır ama insan ile başka hayvan arasındaki nisbetni beyan için değildir. Bilsün bilmesün insannın insan ulması için, mesela kendine, kardaşlarına hiyanet itmemek, kendini, kardaşlarını bilüb kendinde kardaşlarında var fezaili alâ mahüve'l-hak küstermek yaşirmemek **باشرممك**, hakikate her daim dust ulmak kerek ulursa, insanın hayvan hem de en cahil hayvan ulması için fakat kendinde var şeylerni bilmemek, kendi aldında var altunları bugday bürtkelerine alışdırmak kibi haller kifayet eder.

* Zümer sûresi, 9. ayet: "De ki: "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?"

Şu Fransuzıñ başka Fransuzlar kibi İslam ve Müslümanlara ulan adâvet-i fitriyesi mi yuk? Biñleb hazretlermiñ İslam ve Müslümanlara ulan muhabbet-i hulkiyesi mi yuk? Bunlarıñ birincisi niçün fezail ve mehâsin-i İslamiyeyi kükrek kirüb süyler de digeri niçün şu fezail ve mehasinin bütün bütüne inkâr eder, hatta şu süzleri dahı kafiriñ Müslümanları aldalamak içün söylediği ile tavsiye eder? Elle bunların fitratları mı alışındı!? Yuk birisi insan, digeri... Ulduğı üçün bu ikiden bu iki türlü iş sadr oldı. (Hel yestevî ellezîne ya'lemûne vellezîne lâ ya'lemûn)* Bir Fransuz ile bir hazretniñ arasında ulan nisbetni degil, bir insan ile diğeriñ arasında ulan nisbetni küsterür.

* Zümer sûresi, 9. ayet: “De ki: "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?”

2.1.16. İslam Dünyası'nda [1]⁷⁶

Lisan-ı Arab uçmah ehli dilidir. Bu söz Hazret-i Seyyidü'l-sakaleyn süzidür. Dünya hem ahiret saadetin âdemlere virür Kur'an bu til ile keldigi soñ, Hazret-i Peygamber ve bu til ile söylediği soñ, dünyaga sulh ve salah, saadet ve refah bu til ile küsderildiği soñ (için) elbette Arab tili uçmah tili olur. Biz Arab tilin uçmah tilidür itikad ideriz. Bütün dünya Müslümanları böyle itikad ider. Un üç asırdan birü cümle İslam böyle itikad itdü. Kur'anın badi-i saadet uldukı kün bu kün düşünildikçe bundan soñ hem böyle itikad iderler.

Böyle bir itikad, Kur'an tili ulgan Arab tilin bütün dünya Müslümanlarına umumi bir til itti. Şu til Müslümanlar indinde gayet mukaddes, gayet muhterem bir tildir. Bu sebebdan dünya Müslümanlarının cümlesi, yerniñ her bir noktasında bu til ile ifade-i meram idebilirler. Bu cihet ile bu til bizim atalarımıza analarımıza, babalarımız ve balalarımız, şakirdlerimiz ve hazretlerimize, umumem tahsili üğretmesi lazım bir tildir. Uçmah, saadet, refah hacet oldıkça cümle insan üçün üğrenilmesi lazım bir tildir.

*

İslamnıñ eskide hem yeñide zuhur itken cümle uleması eserlerin, kariha-i fikriyelerin bu til ile yazdılar. Fars olsun, Arab olsun, Efrenc olsun, Türk, Kıtay ve Hind olsun cümlesi bu til ile yazdılar. Biz Rusya Müslümanları arasında, Rusya İslamları kalemiyle her türlü kitablar, risaleler, muhazaralar, hatta yeñi çıkmış büyük bir tarihimiz yine bu til ile yazıldı. Rusya İslamları bundıy halklarge: Alarnıñ tarihleri ilikideki halleri yaktıy ve ruşan bir suretde hemen açılmadı hem de yahşi suretde kuzgatılmadı. Rusya Müslümanları üyle halklar ki: Alarnıñ üzlerine mahsus mukaddes hukukları, canlarıyla bir uçda ulan bazı hususi halleri var. Bunlarıñ cümlesi Arab tili astında ürtülüdür, mesturdur. Bizim hayat ve bekamıza, kişiligimize aid şeyler Arab tili kolundadır. Bu cihetler güzel mülahaza edildikde ümmetin milletin tirekleri, tayançları ulan kimselerimiz, şakirdlerimiz, gimnazya ve rıyalniylarda (realnoe škola) darül fünün ve palitihniçeski institütlerde ukı turgan şakirdlerimiz istüdentlerimiz üçün lisan-ı Arab gayet lazımdır.

⁷⁶ Ahmed Zeki Velidî, "İslam Dünyası'nda" *İdil* (Astrahan), 215 (25 Dikabır 1909), s. 2-5.

*

Bu kün garbdan tulû itmiş medeniyet kuyaşından iñ ilik istifade itken Müslümanlar Mısır Müslümanlarıdır. Mısır Müslümanlarının her ni kadar usullü, tertibli medrese ve mektepleri hatta darül fünunları, türlü kursları var ise de tiyatrolar, nileri mevcut ise de bunlarda ukuçı, ukıtuçı, yazuçı, sızıuçı, sanatçı, hünerçi küb ise de hem de bik muktedir yazuçıları, alimleri var ise de hem de küb ise de varlık hem küblük bizim kibi bilikleri, bilikli kişileri sıgır içinde ulgan halklar nazarında gınadır. Ama büyük adesesin Yavrupa tarafından karalur ise, tik bizim kibilerden az artıklıkları alarnıñ da bizim sıgırğa gayet yakın idikleri kürülür. Mısır Müslümanları üzleriniñ ni derecede idiklerin takdir iderler, gayet küb noksanları var idigin bulurlar. Bunlarıñ muktedir muharrirleri nuksanları tenkid itmek üstine cebir itmek yulalarında küsterürler. Türkiye hükümetiniñ *Takvim* gazetesin çıgara başlavına 70 yıl olsa, Mısır'ınıñ *Takvim-i Vakai'ü'l-Mısriye* gazetesiniñ çıga başlavına 80 yıl tuldı. Hâzır bunlarıñ hah, ilmi hah siyasi hiziblere urganlık takib idib ya ki itmiy büyük büyük sahifeli kündelik gazeteleri, *Tavaliü'l-mülük* kibi fakat nücum ve felek ilimlerine mahsus, *el-Menar* kibi dini ve edebi ve felsefi, *el-Hayat*, *el-Camia*, *el-Hilâl*, *Kevkeb-i Afrika*, *el-Muktataf* kibi edebi ve felsefi jurnalı (mecelle)leri çıgub taralub turadur. Yümniye kibi İslam dünyasında iki büyük kitab ticareti Mısır'dadır. Mısır'da *Mektebü'ş-Şarkıyye*, *Mektebü't-terakki* kibi kütüphanelerde şakirdler üçün yaşlar üçün gayet faideli eserler neşr ulunmaktadır. Yavrupa uleması hükeması eserlerinden Arabçaga tercümeler, üz edebiyat tillerine üstelüb dahı neşr ulunmuşdur. Tolstoy, Lamartin, Dumafis, Hugo kibileriniñ gayet yahşı eserleri tercüme idilgen...

*

Şu üç tanış ile üç süz ukudıñız. Süzler tarav haldedir. Lakin tarav halde olan şu süzlerni uyuşturmak üçün kimya ameliyatı lazım degüldür. Bunlar hemesi şul “bize Arabça lazımdur.” tioresindegi süzlerdir. Mısır Müslümanları Arablardır. Bir kavim hem de bigrek ul kavmiñ tili ile aşına ulmak üçün, ul kavmiñ ruhi, canı ile tanışmak üçün, bu künde ul kavim içinde türlü cefalar kürüb yürüvden daha ul kavim tarafından çıkarılmakda ulan gazeteler, kitablar var mı, şunu ukıylar.

Dimek isterim ki, bize Arabça bilmek az az bildigimiz Arabçanı işke kiritmek üçün hâzırkı vakit Arablar arasında çıkmakda ulan Arab gazetelerin ukımak lazımdur.

İslam dünyasının evvelinden şu küne kadar çıkmış kitabların iñ âlâların okımak için bir kimse değıl, birniçe kimselerniñ ümürleri vefa itmez. Şimdilik Mısır'da çıkmış edebi ilmi eserler vakıtları az kimselere yine hülâsa malumat-ı lazime virürler.

Dimek isterim ki: Bizde noksan kimçilik acaib kübdür iktisai cihetinde noksanımız kübdür, lakin dinî cihetde noksanlarımız buña kıyas kabul itmez derecede kübdür. Bizde noksan şul kadar küb ki, eger biz noksanlarımızı bir tarık ile ayak astmıza alabilse idik başımız kükge tiyer idi. Biz üzümüzde var noksanları, kusurları bilmiyiz, itiraf itmiyiz hatta kusurlarımız hiç yuk kibi küremiz. Halbuki insan ayıb ve noksanlardan paklanmak için üzünde ayıb varlığını bilmek lazımdur. Biz yetişmegen yerlerimizi kürmek için Garb (Yavrupa) gazeteleri ukuyoruz. Bik âlâ! Elbette Rus gazeteleri bizim Ruslar ile müşterek uldığımız meayibi küsterürler, lakin hayatımız dimek ulgan dinimizde ettikimiz kusurları, noksanları bize küstermezler. Medeniyetde tekemül itgen halkların gazeteleri çok faideli uluvı cihetiyle ukımak lazım ise de şu ciheti mülâhaza ider isek bize garb gazetelerinden daha Arab gazeteleri ukımak lazım ulur. Bizim hallermize salah yulların öğrenmek için Rus gazeteleri, Arab gazetelerine yaraşlık ide almazlar. Şu üç tanışdan bir münasebet ile şu iki mananı çıkardık. Lakin büyük kimseler şu tanışlardan küb mana çıkarabilürler.

*

Biz hâzır tanışlar münasebetinden keçüb halkmızniñ, şakirdlerimizniñ hem de bütün ömürlerin Arabçage sarf ite turgan hazretlerimizniñ Arab gazeteleri ile ulgan münasebetlerine atf-ı nazar ider isek, gayet küñülsüz... Manzaralar küremiz. Hiçbir şehirniñ hiçbir kütübhanesinde, iñ bay, iñ büyük hazretlerimizden hiçbirisiniñ ustasında hiçbir nüsha Arab gazetesi kürmüymiz.

Halbuki ellişer altmışar miñ nüsha basulub dünyanıñ her tarafına, her yerdegi Müslümanlar arasına tarala turgan mesela *el-Müeyyed*, *el-Liva* kibi gazetelerde umum dünya Müslümanlarına hitab ile tamam hürriyetle süylengen gayet mühim hitablar, makaleler her vakıt ulub turmaktadır. Bunlar dünya bütün Müslümanlarına aid bahsetmedik hiçbir mesele kaldırmazlar. Bu künde gazetelerde yazılmış Buhara'da usul-i cedide meselesi, bu künlerde *el-Liva* gazetesinde قل ايله كل ile eylenüb çıkdı. Bularda umum Müslümanların her bir kaygılı şadlıklı haberleri yazılmaktadır. Bizim hazretlerimiz, imamlarımız Müslümanların büyük hem muhterem kişileri imiş, cın

Müslüman ulmak için dünya Müslümanları ile her vakit tanışub turmak lazım imiş, çın Müslüman ulmak için dünya Müslümanlarının her kayusumda her. Şadlagında iştirak itmek vacib imiş. Kilsün de şu hazretlerimiz umum Müslümanların müşterek tilleri ile çıkmakda ulan gazetelerine nazarlarına atıf itmesünler imiş. Ne kadar büyük ayıbdır, ne kadar büyük arlıkdır ki bizim yirmişer sene ömürlerin sarf ile tahsil itdiği Arabçası ile bir şakirdimiz, “Arabça gazete, jurnal ukuyabilmem” sözün eytürge uyalmasın? Bir iki seneden birü devam itüb kile turgan *et-Talebetü'l-Mısriyyîn* mecele-i edebiyesinde söylenmiş süzlerniñ hiçbirisinden haberi ulmasun imiş. Her ayda çıkar *el-Menar* mecellesi, dinimiz üstine her kün idülür taaruzlara her vakit cevap virüb, her vakit din-i İslamıñ ulviyetine aid makaleler neşr ider. Şu kün küb hazretlerimiz dinsizlik idenlere, İslama taarruz ve hücum idenlere karşı yazaçak gayet dehşetli süzleri, gayet büyük düşmanları kanaatlendirirlik cevapları için “bu kişi kafır” demekten başka üzinde hiç matiryal taba almaz hamiyet-i diniyesi sebebli agzında barmakların çeyneb bitürür.

Mene şul hazretimiz üzine idilür haksız hücumlardan haber almak için *Çüküç* (çekiç) hem *Yaşın* jurnallerin ukur da ama *el-Menar*’ı ukumaz. Ne kadar büyük bir ayıb, ne kadar büyük bir günahdır. Bunlar hemesi bizim üstimizde büyük kimselerimiz üstünde hiçbir vakit silinmez bik ayıb ve kusurlardır. Şimdilik bize kardaşlarımız ile ülfet-i muhafaza-i uhuvvet ne ile ulur bunu bilürge biñ mertebe vakit yetdi. *El-Müeyyed* sahifelerinde el-Maaribi, Timur, Selim kibi adamlar her vakit gayet mühim nerseler yazub tururlar şu künler *El-Müeyyed*’de Abdülkadir el-Magribi Hazretleri’nin “el-İslahü'l-İslami” diye yazdıkı süzleri gayet güzeldir. Bunu işitmek her mümin üstünde gayet büyük ayıbdır.

İslam Dünyası’nda [2]⁷⁷

Ma‘arrîbi Hazretleri eyte:

Hâzır, İslamıñ Osmaniye ve İran kibi iki büyük devletde büyük inkılab zuhur itdi. İndi bu inkılabıñ hâzırda da kilecekte de hiçbir nerse kirü yiberecek degildir. Hazır Afgan ve Merakeş Devletleri de bundıy inkılablarga uçrarga tura. Elbette bundıy özgerişler İslam

⁷⁷ A. Velidî, “İslam Dünyası’nda”, *İdil* (Astrahan), 216 (29 Dikabır 1909), s. 2-5.

dünyasında hükümet ve idare işlerini bir tertib ve intizamga kirüçiligine alametlerdir. Elbette bunun arkasında İslamın edebi ve içtimai, sınai ve iktisadi halleri yahşılanacaktır. Çünkü bundıy inkılablar dünyanın nindiy ornında, nindiy zamanda ulsa da ulsun, zâhir uldıysa anın artında nık biz eytgen yahşı haller iyerüb kilgeni kürülmüşdür. Ama din ıslahlarının bundıy inkılablara iyergeni hiç gürülmemişdir. Ul fakat din ricalinin iradelerine gine iyerüb yüridür. Eger alar hak say ile say itseler hâsıl ulur, alar bunun ile dinlerin, komitelerin sakliy alurlar. İdecek iseler bundıy hizmetni hem Allah hem tarih takdir ider. Aksi halde alar kendüleri katub kalurlar, yaña medeniyet alarga karamas, alarnın talim-i diniyesin üzerine hiç kireksinmes. Elbette bu vakıt kavmiyet, milliyet, din horlıkları bunlar üstüne **آدب** kalur. Eger rical-i din, İslam dinin ıslah emrine itina itmeseler anlar bunun ile inkılab-ı âm hareketin, ümmetlernin ayakga basun, alarnın medeniyet, umran baskıçları ile tilegençe yukarı minüvlerin tayyarmız diyib oylamasunlar, bu hiç ulmaz. Hâzır bütün kuvve-i-maddiye siyaset kişileri kuluna kirüb bitdi, alar kuvve-i-maddiye ile yullarına arkalı kilgen her nerseni **قلت** itdürüb kisüb kiterler. Lakin rical-i din, İslamın ıslahka muhtaç uluvında şübhelener, bundıy süzlerni bütünley lagv saniyler. Alarça, din-i İslam hiçbir fesadka ugragan yuk **تائیکه** anı ıslah çareleri hakkında süz süylerge muhtaç ulunsun.

Alar ıslah tilevçilerge eyteler: Eger siz mundry bir iş tiliysiz iken ana sizge Müslümanlarsız ana şularnıñ hallerin ıslah idiniz, alarga yahşı nerseler ügretiñiz. Ama İslam ıslahı ulmaz, ul fesadka uğraganı yuk, sizge mundry süzni süylerge, munıñ artından yürürge hiç yaramiydiler. Mune kulak tundırğaç iren tavışların kuzgata turgan ihtilaf orını bu orındır.

İñ evvel İslam dininiñ ıslahga muhtaç olıvı ile süz süyleb iñ küb iş işlegen kimse, merhum Şeyh Cemaleddin Afgani cenablarıdır.

Min andan bir vakıt suradım: Hazret, soñ bu bizniñ ümmet-i İslamiye bu inhitat çukurından niçek kilüb çıkar? Ul eytdi: Buña vusul bir “hareket-i diniye”den başka olmaz. Ben: hareket-i diniyeden ni tiliysiz? didim. Ul şul süzni minge bu künde “din-i İslam ıslahı” diye tabir itüb yürütdüğümüz süznüñ manası ile tefsir itdi. Ul eytdi: Yavrupa halkları Lutiranlık (Luteryanlık) hareketi ile faidelendiler. Bizge de şundıy bir hareket-i diniye kirek ki anın ile biz dinimizi ıslah idib içtimai işlerimizi yulga salub, tüzetüb yibere aluruz.

Bizim din-i İslam ıslahı digenimizden muradımız, peygamberimiz Muhammed (sallallahu aleyhi ve sellem) kitürgen işlerni üzgertüb, andan bazıların kaldırıp bazısın artdurmak demek degüldir. Fakat asr-ı saadetdeki basit (prastoy) itikatga, yiñgil talimatka kayıturga kirek diymiz. Biz bunun ile medeniyette dünya emirlerinde tilegençe gine kiñeyebilirmiz. Din emirleri, Asr-ı Saadetdeki kibi kısa bir çıkte tuktab kalsa, biz anı bik yiñgil yul ile bik az bir zamanda tahsil idebilsek, hiçbirimiz bütün ömrinden ügrenüvde ütgerme, bizge ni kala? Fakat ilim ile amel idesi de umûr-ı dünyada tilegen kadar adumlar atılısı. Başkası

yok. Mene şul süzleriy ile Şeyh Cemaleddin, hareket-i diniye, ıslah-ı dini sözinden ni tilegenin bik hetbetleb aňlatdı. Munda hiç fitne fesadlarga, ilhad ve zındıklıklarga orın yuk ikenligi üz üzünden aňlaşıldı. Lakin bizniñ rical-i dinni Şeyh Cemaleddin süzü kanaatlendire mi? Alar şul süzni aňliyer mi? Alar bunıñ ile din-i İslamda ıslah luzumunı itiraf ideler mi? Alarnı bulay gına kanaatlendirib bolmıy, alar hâzırgı hadiselerni kürüb bigrek قوطورنه لر , bigrek mekabire eyteler. Alar tagın eyteler: Bizim avrumuz [hastalıgımız], bizim taalm-i diniyemizde degil belki hükümetlerimizniñ naçar halde buluvından, halklarınñ fesadga kirüşüçiliklerinden, anıñ ile amelni terk itüçilikdendir. Mune şulay bulgaç illet bizniñ dinimizde olmay anıñ ile amelni terk itüçiligimizde gine ulub kala. Soñundan alarga biz eytemiz: Dürüst, bizdin ile amelni koydık ama anıñ yerine biz türlü yalğan itikadler, yalğan taklidler ile meşgul kaldık. Bizde bit ıslah-ı diniye digenden murad, elle ni tugıl. Mune şul fasid itikadların yalğan taklidlerni taşlab dinimizni çın çın nususga gına kaldırıp da anıñ talimi yullarında da Asr-ı Saadetdeki kibi yığıl yullar itihaz itüb, terakkiyat-ı medeniyemize de yul kaldırıyık digen süz. Şulay bulgaç, arada hilaf iş bitgen bulub kala.

Mune şundan soñ ıslah-ı İslamiye hakkında ikinçi süzler süyliy başlab da eytsek: İndi Müslümanlar bu muhterem din ile amellerin terk itgeç bütünley Müslüman degil kimseler kibi kaldılar şul.

Mune şul süz alarnıñ kulagına çatsa, alar munı bik yuvansalar, anı bik kabih suretde bizge kaytarub bireler. Alar elbette Müslümanların Müslüman degil demekni kabul itmiyeler. Bunu alar degil Müslüman ismiyle yürütülgen kişlerniñ hiçbirinin kulagı da işitesi kelmez. Ben üzüm de kabul itmez idim. Fakat nişliyk soñ, bu süzni kabul itmiy kalu mümkün mü soñ?

Mademki Müslümanlar Müslümanlardır. Dinleri alarnıñ bir كويچا gine heman şul tüben [taban] taba üsterib alub ura. Alarnı kün be kün başkalarga esir ite. Biz Müslüman kardaşlarımıza ıslah çarelerin karavnı ol hakda uy ve fikir yürütüvni tiyüş طاوب anı alarnıñ kulaklarına siñişdirüvni üstümüze alğan kişlirmiz. Elbette bundıy ağır süzni ağırdıb dahı eytmiy kalu yaramıy? Mesela birisinin buzulub tüşerge yakın turgan uyınıñ şatırdab üstine tüşüb kilüvden eytmiy turıyık da ul ana şul uyda helâk olsun. Bu bit cansız kişiler gine, çın çın düşmanlar gına, ul kimseniñ bekasın tilemevçiler gine tahammül ite turgan günah.

Ya alay ise, biz çın çında nık Müslümanlarımız hatta şul kadar Müslümanlarımızki: Hazreti Ömer (radiyallahu anha) kabirden torub da çın. Kripostundan alıb Atlantik denizine kadar yürüsün de çın çın Müslüman idigimizde şübhe itmesin. Son, Allah tebarek ve teala hem Hz. Muhammed ağızlarından çıkub da hiç yalganga çıkuv ihtimali ulmagan vadeler ni içün bugün rastka çıkmıy tura. Hak tebarek ve teala üzerine iman edib de izgi amel kılğan kişilerge alarnı bütün yeryüzüne hoca idüb her kimge üstün edib kaldıruvçılığın vade ite (24. sûre 54. ayet hem 21. sure 105. âyet). İndi bu halde ulgan bizlerni kim eytür. Allahga

iman ittüler, üzlerin dünyaga hoca idüb kaldıradırgan yahşi işler işlediler? Eger biz Allahga iman idib de yaşlılık kılğanıbiz iken, ni için son, Allah bizni yer yüzünde keferi kulunda esir edib kaldırganda, ne için bizni her orında düşmanlarımız aldında münhezim itüb kaldırgan?!!

Müne hazır alda iki yul: Ya Allah Teala vadesinde sadık ulmamış ulur, bu Allah tealaga mühaldir.

Ya biz Müslüman degil anın bu yurgunça yürmiy turgan ulurmız. Elbette bu vakıt Allah vadesinde sadık ulur. Elbette ikinci yuldan dahı toru yul yukdur. Üçünçi birisi ulmadığı için, çaresiz sûrette kabul etdik.

İslam Dünyası'nda [3]⁷⁸

İnsanda hakiki iman bulunursa, hem yahşi amellerde de kusurluk itmezse, dünyada galebe, izzet, hocalık bütün bütüne anın koluna kiçer.

Bu sözlerden elbette sizniñ dahı da acunuz kabırır, siz tefsik üstine tefsiklerini hemen yavdırı gına birirsiz, fakat aşkmañız, ben her ferdiñ Müslüman oluvında şübhe itmem. Yani benim cemi Müslümanların Müslümanlığında şübhem yukdur, fakat mecmu Müslümanlar Müslümanlar mı? Şübhe bu yerededir. Biz bütün heyet-i İslamiye üzünüñ hakikatlığın yugaltdı diymiz Şehadet-i Kur'an ile sabit ulgan izzet ve galebenin bizde ulmayınca, başkalarga kul ulub kulumuz ile eytemiz. Elbette Müslümanlar arasında küb kimseler vardır ki alarnıñ Müslümanlıkları kâmil, imanları dürüst. Bu alarnıñ ahlaklarında, amellerinde, tüşlerinde kürünüb tura. Elbette bunlar umum üstündeki hasretten kutuldular. Lakin şul kimselerniñ Müslümanlıkları mecmu ümmetke galebe ve hocalık alub virürge kifaye itmiy. Cemi ümmetniñ Müslümanlığı ile mecmu'unu Müslüman diyib itüb bulmıy. Bularnıñ biri ikinçisin müstelzim degildir.

Ne vakıt ulsa da ulsun, Müslümanların aralarında imanı kim ameli yok ulganları küb ulgan kibi, İslam ve imanları kâmil ulub hakkı say iderek mesuliyet-i hususiyesinde kutulmuş ulanları da kübdür. Lakin umum günahsından bunların cümlesi mesuldür.

Ümmet-i İslamiye bu halinde devam iderse (yani dini ıslah idilmegen, bozuk halde kiderse) elbette... den yalangaç kalaçakdır. İslamdan diyib eyte almıyım. Ama Allahnıñ türli

⁷⁸ Ahmed Zeki Velidî, "İslam Dünyasında", 217 (1 Yanvar 1910), s. 2.

ayetler, müteaddid naslarda vade itdiki caizelerinden yalangaç kalurlar diyib eytem. Eger ümmet bu halge irişse ul Allah teala kaşında kıyamet kününde mesul ulur mı?

Ümmet hissi kalbi ulmagan bir kişidir ki mesul ulaçakdır. Ul anıñ cezasın ahretde kürecegi kibi dünyada hem çıkmektedir. Bu hak da Kur'an-ı Kerim'de gayet kat'i naslar vardır (mesela Araf 33. âyet) mesela bu ümmetniñ hakir halde terkligi, hukukunıñ zâyi oluvı, izetiniñ surulub alınıvu, Allahnıñ küz aldındagı azab-ı elimi değıl mi son? Ümmet her niçek zalim hükümetler kulunda esir iken vakıtta aybsız kibi ulsa da imdi idare işleri bütün ümmetke tabşırılıb bittigi vakıt da mesuliyet ümmetden başka hiç kim üstinde kalacak degildir. Ahiret azabından ilik dünya azabı hemen üstinde hüküm sürecekdir. Esaretinde, zilletinde, hakaretinde kalacaktır. Bize iman hem dünya hocalığın alub vire turgan yahşı ameller, dünyada izzetni kendü hukukımıznı kaytarub vireçek ise, bize imanlarımıznı yañartub (yani dinimizi envai hurafat ve **تغالیبدن** paklab) saf, prastoy mutekidege, dünya hocalığın alub vire turgan amellerini kılurğa vakıt yetmiş, yitüğine tügil **اوتجوك** bara turgan vakti kelmişdir.

Biz Ma'arrî Hazretleri'niñ süzin bu orında telhisan nakil idib bitürdik. Gayet ehemmiyetli ulgan şu makaleye ilave iderek süzler süylemek sadedinde degilmiz. Bizim kibi ilmi bilgi sıfır derecesinde ulan kimse üçün bundıy âlim ile yarışmak ulmaz. Zannederim şu süzler arasında “İslam fesada uğradı.” süzinden daha yuvan bundan daha açı olarak bazı mideleri buzuk âdemleri bulgandırarak bir süz vardır ki “din-i İslam ıslah idülürge tiyüşli.” süzidür. Lakin şu süzni hiç istigrab itmeyelim. Şu süz bizim vird-i zebânımız olsun.” İslam ıslaha muhtaçdır.” Şu süz kelime-i şehadet kadar mukaddes, anıñ kadar sevablı bir süzdür. Mülahaza idilecek ulunursa “hamiyyet-i diniyye”si var kimseler üçün “İslam fesada uğradı” kibi bir feci süz ulmazga tiyüşlü. İslam niçek fesada uğradı, ânı ıslah çareleri nedir? Şu süzni iñ muktedir kimseler bik kıska mesela şu hususnıñ “**حزرجیه**” kibi metnin yazmak tilerler ise, yine *Merkatlar* kibi *Fethü'l-kadirler* kibi cildler yazarga muhtac ulurlar. Elbette muktedir kimseler iñ yengil meselelere bu kadar cildler yazarlar. Fakat şu meseleniñ añlanması, küñül küzi ulub kulak salanlar üçün *Be-devam* kitabı kadar yeñgildir. Şul kadar yeñgillige bundan süz süylevge bizim kibi acizleriñde hakkı vardur. İslam fesada ugradı.

Mesela din-i İslam kibi bir din, ibadetleri, menâsiki hikmetler esasına vaz idib bendelerde din ağırlığı kürölmesün üçün farzga, müstehabke, filange bulub da soñra bütün hikmetlerni, faziletlerni, müstehabları gine degil mübahları, hatta hiç aslı yuk haram bir şeyni bir **منسكى** ibadeti farz idib takatdan tış ulmak derecesine ketürürse anıñ

buyrukların 24 saatlik künler içinde degil, 12 aylık kutub künleri içinde hem tamam itüb bitürmege kabil ulmazsa. Mesela din-i İslam kibi bir âli din kadar kibi âli şeyi büyük işlerde mesela, suguşlarda, himmet kirek yerlerde, metanet üçün hemaset üçün, istimal iderge buyurub da sonra cebânet üçün düşmanlara esir olarak mengülik kılmak üçün istimal idilür edib kaldırırsa.

Mesela, din-i İslam kibi muhterem din, bütün müminleriñ bekaların bir divarıñ biri üstüne atlatub biriktilgen kerpiçleri kadar muhkem bir ittifakga bağlab da, soñra aña Şafilikke, Hanefilikke, Maliki, Hanbeli, Şiiliklere bulunuvını, taraluvını, hâsılı yimirülüvini lazım iderse.

Mesela, din-i İslam kibi fezail mekarım üyesi ulgan bir din, evvelde katiyen bilmediki şeye iyerüvni katiyen haram iderek küzleri, kulakları, kalbleri mesul idib de soñra hak ile batılı igiz bala kibi idib Eşâriye iyermegeñi tazlil iderek evvelde İslam mutekidesi ile hiç münasebeti yok Abdulhalık el-Gücdevanî, Hoca Ahmed Yesevi kibilerden mürekkeb dört beş silsile yasab iman mutekide kitablarına kiritürse.

İslam Dünyası'nda [4]⁷⁹

Mesela din-i İslam kibi âli bir din, mealini **رماده عوالی**, at manlaylarında şeci kükrelerde diye kösterüb de bütün saadetlerni bütün refahını izzet ve galebeni, evvelde tiline olsun almadığı “İsa ile Mehdiler nüzûlü”ne bağlab koyarsa, mesela İslam kibi bir din, evvelde kabirlere ziyaretni haram idib soñra kalb niçkeligi kesb itmek üçün gine ruhsat itdiki halde, soñ vakıtda ibadet yeri hem de cümle ağırlıklara medet virür yer idib küstürür ise istianeyi farz ider ise, mesela İslam kibi bir muhterem din, evvelde ahreti de dünyayı da terk itmegi haram iderek dünyada meñgü kalur kibi dünya üçün, tañda vefat ider kibi, ahret üçün say itmekle buyurur da soñra zahitlik tembellik ile buyurub büyük işlere ikdamı haram ider ise, mesela din-i İslam kibi bir büyük din, evvelde fakat emin vasıtasıyla eminge Allah Teala tarafındın könderilgen Kuran-ı Kerimden başkası ile amelni, andan başkaya imannı haram idib de soñra Yahudilerden, Acemlerden yed-i

⁷⁹ Ahmed Zeki Velidî, “İslam Dünyası'nda”, *İdil* (Astrahan), 218 (5 Yanvar 1910), s. 5.

hiyanetle İslamga tagılğan bidatleri, **اخرقنلری** iman idib amel itmeye buyurur ise, mesela din-i İslam kibi bir din-i âli, müminleriñ hem dünyevi hem uhrevi hacetlerini, zaruretlerni gayet kati bir suretde köstere virübde soñra altı cihetdin altı sarı tülki kuyrugı bulgab ademleri muztarib iderse, mesela din-i İslam kibi bir din-i muhterem evvelde her kün, her saat, her süz ile kainatda tefekkür idib sanayide ulum ve maarifde hadsiz hesabsız suretde terakki iderge irşad idib de soñra bütün fünun ve sanaiyi haram ider, iki yerde iki=4 kibi bedihyatı dahı inkar iderek üzine tâbi ulğanlara mecnun sarf ulmaya buyurursa, mesela mesela mesela... ulursa, bu din fesad mı, salah mı itmiş ulur? Ya ki evvelde böyle ulmuş bir din, küfriyat ile dimağları tulu kimseler kulunda böyle hallere uçramış ulursa ifsad mı, ıslah mı idilmiş olur?!

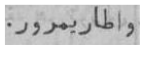
İndi şu işleri mülahazaga almiy yani fesada uğragan din-i İslamı ıslah itmek çarelerin karamiy, ıslah tilevçilerge ana sizge Müslümanlar, ana siz şularnıñ hâlin yönetiniz, ana siz şularga ilim, maarif ügretñiz diyüçi, dinleri var, akılları yok. Kimselerniñ süzlerine bir nazar idib kararga kirek. Mesela şu kadar bütün içtimai beşerge, bekaga dünyaga, tabiyatke arkalı, fasid, batıl itikatlarnı kuş (zuvc) yürekiniñ birsi kibi bilgen bir Müslümanı gıybetden, nemametden, kızbden, müminleri ezitüvden, hiyanetden, edebsizlikden, hamr içmekden, zina itmekden, ulgan kadar küçümüzi sarf iderek tuyub tüzük yulga salık yazı sızı *Heftiyek* Kur'an'da ügrettik. Mesela şul Müslüman bizden alğan sabakı ile bütün tembel ve yalkavlıknı taşlasın da tiyüşünçe say ide hem başlasın. Mesela bir Müslüman bizniñ irşadımız ile üstinde lazım zekatların, üşürlerin oranına sarf ide başlasun da şuluk kimse mekteb medreseler bina idib milyonlar sarf idib yukarıda zıkr idilmiş 19. asırdagı İslam mutekidlerin teâlimin İstanbul'dan Mısır'dan muallimler getürtüb ügretsün.

Yemin iderim, biñ mertebe yemin iderim hayr çıkmaz. Mekteblerinde, mesela, hesabıñ âmâl-i erbaasın muhtasar coğrafya kitabın, medreselerinde mesela Haris [Feyzi] Efendi'niñ *İlm-i Eşyasın*, *Usul-i Coğrafyasın*, hendeseniñ mebadiin ukuta başlasunlar. İlim ile yemin iderim, şu mekteb, şu medresedin hiç şeye imanı yok başdan ayak kafır, zındık, dehri olarak çabçı cahiller kilüb çıkar. Uku ile, akıl kesb iderler, cünun degil. Akıl ile cünun bir yere cıyulmaz. Mesela bir mütedeyyin muallim bir Hüseyniye Medresesine muallim ulur da lahavle ukub "İnneke lâ tehdî men ahbebe velakinnallahe yehdî men yeşâü" diyerek medrese kapusından çıkar. Mesela bir hazretnin şakirdleri hesab ukı başlağaç medreseden sızgarub çıkarırlar.

Elbette ıslah ulmadıkça bu işler bu halde devam idecektir hem de tabii olarak devam idecektir. Dinde ıslahat ulmazsa dinimiz içinden şüreliler*, periler her türlü bidat ve hurafatlar çıkarılmazsa, biz hemen esirlikimizde zilletimizde kalurumuz şakirdlerimizi kişi gibi terbiye itmeye başlasak dinsiz imansız kalurlar.

Islahat-ı diniye gayet büyük işdir, bir iki adedi bir yere koyub darb itmek... falan kibi degildir. Islahat-ı diniye bütün dünya Müslümanlarından vekiller cıyulub tüzülür büyük bir cemiyetten başka hiç mümkün olmaz. Elbette bunu küb kimseler düşündüler. Afganiler, Abduhlar bunun artından küb yürdüler. Alar bundıy bir cemiyet için pragrammalar da tüzüb karadılar. Fakat irte idi âlem-i İslam gayet katı, ülüm kadar katı yukudan hiç de uyanmamış idi, bunıñçün anlar:

Lekad esma'te lev nâdeyte hayyen. Ve lâkin lâ hayate limen tünadî*, didiler de kendiler. Allah emsalin dahı kübeytsün, muhterem İsmail Efendi hazretleri bundıy bir din kongresi yasamak sadedi artından yürüvünde hiç kusur itmedi. Hemen hemen say itmekdedir. Elbette İsmail Efendi Gasprinski ve emsali teşebbüs itmegende kabirden hazreti peygamber kıyam idecek degildir.

Şu kün bundıy bir cemiyet bütün ehli İslamın bekası nâmına vacibdür. Bizim dinimiz böyle teşebbüsler ile salah tapmadıkı halde bizim iman kitaplarımızdan Ahmet Yeseviler, Hoca Bahaüddinler, Gücdevanileri bundıy bir cemiyet çıkarmadığı paklamadığı halde, mesela yalnız bir iki “Musa” (Musa Carullah)mız şu işe aid hizmetinde yalgız üzleri uldıkları halde firavunların, cahil ademleriñ kuyıklı yıldızlar kadar büyük gavgalarına, tekfirlerine karşı biñ sene yaşap devam itsünler, hiç şey çıkmaz. Eger biz yine şu halde, yine birniçe seneler kalur isek, cahil mollalarınñ *Aynü'l-ilm* ile *Câmiü'r-Rumuz*, *Sîretü'n-Nebi* ile *Taftazani*, *Şerh-i Akaid*den gine ügretebildiği din-i İslamga hem on yakdan hem sul yakdan idecek hücumlarından hiç emin ula almazmız. Birisi *en-Nusûsü'l-Hadid*'den, *Maişet*den algan dersi ile bütün fezail-i İslamiyeyi Çagatay molla kibi bazıları, Doktor Dozi *Tarih-i İslamiyeti*'nden,

* Şürelî: Kayum Nasırı tarafından ilim, Abdullah Tukay'ın yazdığı bir şiirle edebiyat, F. Yarullin tarafından da tiyatro dünyasına tanıtılmıştır. Tataristan'da Şürelî hakkında anlatılanların büyük bir kısmı derlenmiş ve onun hakkında muhtelif çalışmalar yapılmıştır. Tatar halk hikayelerinde orman ruhu, iyisi olarak geçer.

* Çağırıldığında seni duyduk. Ancak, çağırıldığın kimse sağ değilse, seslenmenin bir anlamı yoktur.

Mösyö Draper *Niza-ı ulum-ı Din*'den alabildiki جزء النبی kadar kiçkine felsefesi ile İslamın Kuranın kutsiyetine, Hazreti Peygamberin (sallallahü aleyhi ve sellem) nübüvvetine kadar hücum ider. Cahil mollarının isabetleri, din maişet *Reddül-İnkılabiyyunlari* hemen biri artındın biri çıkub gayet büyük nüfuz ile bizde hükm ider. Bize bundıy bir cemiyet bekâmızı, hayatımızı muhafaza itmek hakkına, Allah hakkına lazımdır.

Yeter bu perde-i gaflet, aman gafil uyan ki ulmadadır mihr-i intibah afil.

2.1.17. İlm-i Kelam Dersleri⁸⁰

Tarihniñ, felsefe, içtimaiye, kıraat ve hadisniñ ruhları ile tanış ulgan âlimlerden biri kelam hakkında yazgan bir makalesinde eytedir kim:

İslamnıñ ul vakıt üziniñ hasımlarına karuşu kitürgen difaî delilleri ul kadar vazıh idi ki: Ul kati hâcetlerni köreturubda İslamda ulgan hakikini añlamaganlar (Kuran-ı Kerim’niñ eyttigi kibi) dürt ayaklı hayvanlar cümlesinden elbette sanalurga tiyüşli idi. Allah alar hakkında: Hazreti peygamberge. “Sin alarnı kirek davet itkirek itme, alar iman itmezler, Allah alarnıñ kalblerini mühürledi.” deyüb idi. Ul vakıt dini İslam uşbu küngi matiryalist ve Darvinistlerge kıyas kabul itmez bir suret ile künden vazıh ulgan delillerge, hakikatke arkasını taramış idi. Hasımlarınıñ iñ vahî ve iñ kuvvetli delilleri ile aña mukabeleleri İslamnıñ hak ve hakikat idekine iñ âlâ delil ulurda turur idi. Uşbunıñ içünde Kuran alarnıñ kitürgen delillerini, alarnıñ üzleriniñ ifade itkenlerinden dahı bilig bir suret ile ifade ider ve kübrek vakıtta şuña karşı delil ketürmege tenezzül itmez idi... Çünki deliller üzleri hak ile batılınıñ kayu turkalarda uldıkların açık kürsetüb turırlar idi.

Babaylar, ataylar adetleriniñ butlanına Kur’annıñ kelam kanaatlendirdigidinden idigi, Arablarnıñ küñülleri ul vakıt tabii bir suret ile dinge meyil iter ve din halefine kileçek itirazlarnıñ vahiyle gine kanaatlenüb tururlar idi, şul suret ile ki: Ne tek bu kün kalbler Yavrupa hükemâsı nazariyelerine meyil iter ve alarnıñ halefine idilgen itiraz ve cevablarını ukurga insan üzini küçlebkene kuşa alır...

Vaktiyle Müslümanlar arasında kelam ismi ile uşbu dinî bahis ve nazarlar zuhur itdi. Lakin İslamnıñ iñ büyük alimleri ulgan Malik, Süfyan, İbn-i Mübarek, Ebu Yusuf, Şafi, Ahmed, İshak, Fazıl, Bişrülhafi’ler kelamnı mübalaga ile zemmederler, Ömer bin Abid ve Bişrülmerisi kibi ehli kelam büyüklerine lanetler ukurlar idi. Alar adamlarını karçıklar [kocakarılarnı] imanına davet iderler. Dinniñ hafı noktalarında bahis itmekni ulug bidat sanab anıñ akıbetinde naçar neticeler ile haber virürler idi... Uzak vakıtlarda ütmedi talim-i diniye kelam ile sütke salanmış su kabilinden katnaşub kitdi. Halbuki akide ve müminler arasına İslamga yad ulgan nerseler kuşulmuş ve türli mezheblerniñ “kelamı” Yunan felsefelerinden yasalmış idi.

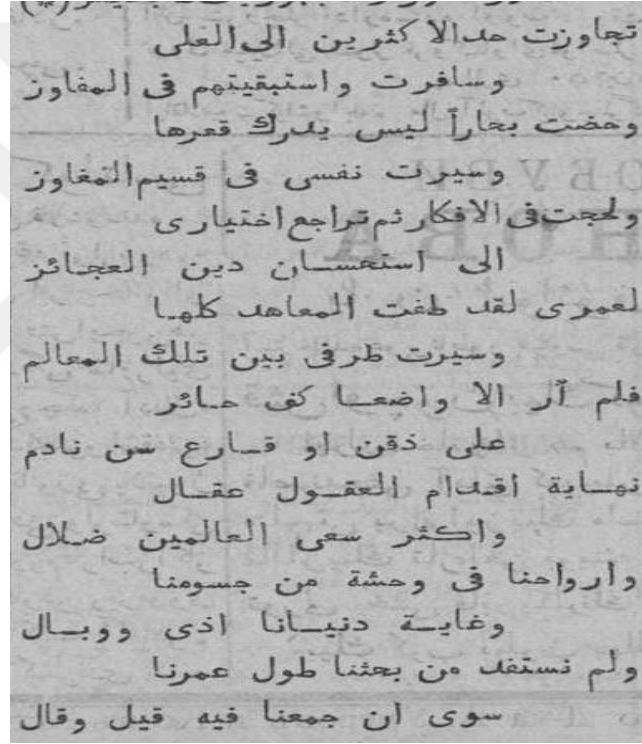
⁸⁰ Ahmed Zeki Velidî, “İlm-i Kelam Dersleri”, *İdil* (Astrahan), 303 (12 Noyabır 1910), s. 2-3.

Ütken nomirlerniñ birinde uşbu burıngı İlm-i kalamnıñ bizniñ burıngı ve hâzırğı şakirdlerimize yaman tesir itüvü meselesine cevap virürge süz kuymış idik. A. B. Efendi Cenablarınıñ 474 numara *Beyanülhak* gazitesinde bizim makalemizge karşı yazmış uldıgı “İlm-i Kelam” ismindegi makalesi bizge uşbu vademizni bik küb kusur ile ulsa da üterge mecbur itdi. Eger işler bizim zanitdikmişçe ulur ise “burungı ilm-i kelam” bizge uşbu sebepler içün naçar tesir ider idi:

- 1) İslamnıñ katı kullu ve kuvvetli vakıtlarında yahut ve Nasara kibi eski din ehilleri, Fars Zerdüştileri kibi Mecusiler Müslüman oldular. Müslüman dünyası zındıklar ve el-had ehilleri ile tuldı. Bunlar “din”niñ tamam yüregende işlerler idi. Dini ve siyasi cedeller dünyanıñ *kıstavıy* sebebinden ehli İslam arasında bik küb dini (ve din ismindegi) siyasi mezheb ve fırkalar zuhur itdi (tefsir ile beyanın Musa Efendi’niñ “Tarih-i Edyan”ından kütdikimiz bir vechile) Müslümanlar arasında mümin ve ayinler Asr-ı Saadetdegige tamam başkardı. Dozi’nin dedigi kibi (cild 2, saife 534) eytür ulsak, soñ asırlarda Müslümanlık şul halge kelmiş idi ki, nitek İsa aleyhisselam da Müslümanlar arasına yineden kilür ulsa da üz dinin taba almaz idi, akide ve müminbeler arasına madum ليس بشئ، جزؤ التى لا يتجزئ biz çiynekge mi, yalan ayakga mı mesh itemiz? Nebiz haram mı mübah mı? Veliler nebiler derecesine erişe mi? Ferişteler mi, âdemler mi efdal?... digen mezhebler hem mollalar arasındagı bik postvey halefi meseleler, imamet meselesi, Ebu Bekir, Ömer, Osman, Ali (Radiyallahu anhim)lerniñ efdaliyetleri, imametniñ bazı kabilelerge haslanuvı... kibi siyasi meseleler, başmak ile su üstünde yüzmek, havada uçmak, dünyada çakda uçmah nimetleri kitürtmek ve türli İsrailî hurafî ekiyetler kibi yahut ve Nasaralar tarafından tagılmış meseleler tulmış idi. Halbuki uşbu akide ve müemmenbihler “eski ilm-i kelam”niñ mevzuu idi. Ul şundan dıfa’i iter idi.

- 2) Akideler zamanının tilevi boyunca eski Yunan hikemi, felsefi nazariyeleri ile دفاع idilür idi. Yunan hikmet felsefesiniñ hakikatke nisbeti hakkında hazırğı zaman ademleri ittifak ile eyteler ki, ul hakikatden bik yirak idi. Arablar غسل الحرى بالبول diyler. Üzinde asalet olmadan bazı mevzular hakikatden yirak ulgan hikmet ile “غسل الحرى بالبول” ulur idi, hiçbir tübli, esaslı nerse çıkarmaz idi. Vücut ve vahdet, vâcib, haşr, neşr kibi iñ ulug meselelerde âdemler küñline şübhe salgan artdırgan uşbu hikmet idi.

Bir âdemniñ akidesinin falşilik sıfatı aluvı üçün eger uşbu sebebler tatmaz ise, ben bunıñ üstine soñğı âlimlerniñ ilm-i kelim kitabları üstinde körsetdikleri noksanları sanar idim. Eytmek tileymin: Uşbunıñ kibi sebebler içün bizniñ kelim ehilleri ve bizim şakird kardaşlarımıznı ilm-i kelim hakiki imandan mahrum ider idi. Hakiki imanga mâlik ulmagan bir ademdir. Nindi bir günahniñ, cinayetniñ sâdır uluvını köñüller caiz körmez. Bizim şakirdler, kelim ehillerimiziniñ kalbke hocalık virürdi. Bir imanga malik ula almavları meselesini isbat itmek içün alarnıñ üzleriniñ şahadetleri yitse kerek: İñ ilikgi alimlerden İmamü'l-Haremeynü'l-Cüveyni, Ebu'l-Fethü'l-Kuşeyri, Fahrüddinü'l-Razi kibi iñ büyük ehl-i kelim, ahir künlerinde üzleriniñ kelim ile iştigal itülerinden tövbe iderge, karçıklar imanına kayturga üzlerinde mecburiyet tabdılar.⁸¹

Yani: ehli kelim hakiki mümin kulu üçün ilm-i kelim, şeytandan istiaze iterler idi.

İndi bu orında “Beyanülhak”dagı makalege bir kadar cevap çıksa kirek.

Müslümanlar soñğı devirlerge kilüb yitkeç, üzleriniñ her işlerinde ulug kimçilikler sızdikleri kibi “ilm-i kelim”da da ulug kimçilik varlığın sızdiler. Fakat bu kimçilik ilm-i kelamnıñ ne yerinde idi. Bunı tabmak bir kadar ağır uldı.

⁸¹ *el-Menar*, mücellid 8, cüz 17, som 654.

Müslüman âlimleri üzlerinden çakırmalar ile ilimde, maarifde alda turgan Yavrupa'nın maddi ve ruhani âlimlerinin dinler ve İslam üstüne yagdurub turdıkları itirazlarına cevap virürge ve anın din için bik zararlı kürülgen ütkün nazariyelerinin nüfuzundan üzlerinin balalarını saklar “iski ilm-i kelim”da faideli çareler tabmadılar. Anlar buringı mutezile ve İbâhîlerge cevap virüb mataşunun faidesiz idigin aňladılar. Muna uşbu hakda bir Müslüman âlimi yazı (aynen):

“Elbette bundan 600 yıl mukaddem ilm-i kelimnin lazım idigin zaruret bugüni zaruretki biltezliye başkadır. Ul vakıtlarda ehl-i İslam'ga taarruz idüçiler üz aralarında bulgan Mutezile, Kerramiye, Şii, İmamîyeler uldıgından, anların şübhelelerini def kılıb akaid-i ehli haknı saklamak tiyüş idi. İndi bu vakıtlarda anlar tarafından şübhe keltürlüb akaid ehli haknı ifsad havfı kayda? İsimlerini de şul vakıta yazılıb kalgan kitablarda kürüb gine bilemez şübhelelerini şul kitablardan şakirdlerimizge ügretüb anlar agzından gına işitemiz. Ul vakıtdağı Mutezile, Kerramiyeler ornına hazırda maddiyun ve gayri millet misyonirleri kibi muhalifler zuhur itdi. Bunlar tarafından İslamga türlü iftira ve şübheleler keltürlüb akaid-i Müsliminni ifsadga kast kılın hatta bazı zaaf kalubnı müzebzeb itüb kaldırırğa muvaffakiyetleri hem biddefeat küriledir. İndi bizlernin edille-i kelamîyemiz anların şübhatlarını def iterdi, revişde tertib idilüb, ehl-i kelamımız da anların taaruzatından Müslümanların itikatlerini saklavga muktedir ulmakları lazımdır.” Yani ilmi-i kelim’da noksan uşbu reviş ile anlaşıldı, uşbu noksanı cebir itmek kastı ile din-i İslamdan def idib kitab ve risaleler, medreselerimizde şakirdlerni terbiye itmek için ders kitabları neşr idildi.

Bular içinden *Husûn*, *Hamidiye*, *Delailü't-Tevhid* kibi kitablarda marifetlerek mollalar tarafından ders programlarına da kirtildi. Şakirdlernin dertlerine derman olaçagı kütüle idi. Biznin ruhani avrularımızga şifa virecek idi. Şakirdlerge Ahmed Mithat, İsmail Hakkı kitabların ukurğa birlür idi, sabırlı ve sabırsız ademler küzdiler ki neticeler bik âlâ çıkdığı yukdır. Muhammed Abduh anın akide ve kelim talimi hakkındagı fikri, *Risale-i Tevhid*, anın aynen tercümege ihtiyaç, *Risale-i Tevhid* hakkında meşhur bir fazlının rey ve nazar-ı intikadı ilm-i kelim dersleri ve anın hakkında intikad kileçekte yazılır.

2. MEKTEB DERGİSİNDE YAYIMLANAN MAKALELER

2.2.1. Ramanof Sülalesi Padişahlık İtken Devirde Rusya Devleti hem Müslümanlar⁸²

İnsan bazı vakıt şundıy belalar, avurlarga müptela ula ki ul indi bu vakıt üziniñ selametle nüvünden, dünyada vücudından tamam ümidin üze. Tik bazı bir esbab kilüb cıyula da ul üzünüñ şul avuruvından kutula hem evvelgiden dahı artıgrak tazarub kite. Adi insan başına kilgen şundıy haller memleketler başına da kile. Uşbu kün üç yüz yıllık taze ümrün beyrem ittigimiz Ramanof sülalesinin başı bulgan Mihayil Fiyodiroviç tahtke uturur aldından da Rusya Devleti'niñ başına şundıy korkınç bir avru-bela kildi ki ul üzünüñ yeneden selametlenüb kitüvünden ümidin uzgan idi. Tarihniñ agımına mutabık küb sebeblerniñ neticesi ulub kilüb çıkkan bu bela undan artık yıllar gayet künilsiz bir suretde devam etdi (1603-1613). Fitne Rusya'nıñ iñ uñgaysız halde vaktında çıktı. Bir kaydan kuvvetli Polşa [Polonya], Şveydskar [İsveç] karolıkları [krallıkları] kibi yahşı uk küçli harici düşmanlar Rusya'da bir bir iş çıguvın kütüp kine turalar idi. İkkinciden (Rusya ul vakıt bir gine türlü kavmi-Ruslardan gına ibaret bulmıyça, üz kucagında til, din, kan cihetinden bir birisine başka bolgan elleni kadar halklarını algan idi. Hükümet bu soñgıların üz kulunda tınç kaldırır içün zor ihtiyaç barlığın gına añlagan idi.

Bu fitne vaktında Rusya tahtına birniçe kişiler utırdılar. Ahirdin üç yıl kadar müddet Meskev tahtı bütünley hocasız turdı. Memleketke Şveyd hem Palek [İsveç ve Polonya] karollarının askerleri kirdi. Memleketni türlü yakdan üzgeli başladılar. Memleketdegi Rusdan başka nesillerni ul vakıtkı hükümetniñ siyaseti hem üzleriniñ memleketdegi hal (palajeniyeleri) rızalandırgan idi. Uşbunıñ içün alar fitneni basu işine yardım etdiler. Ama memleketniñ içindegi başsız Rus Kazakları hem türlü hocalarından kaçgan kullar, talavçılar harici düşmanlar ile bir safta bütün memleketni aktarub buzub yürdiler. Memleket bu uzun kurkınçlı ihtilal arkasında tamam yarınıñ çitine kilüb yitdi.

İş bogazga kilüb yitkeç, memleketniñ hamiyetli halkı Urusı, Müslümanı bu helaketni def iterge cıyıldılar. Hem bizniñ İdil buyından, Nijni'den cıyılğan asker

⁸² Ahmed Zeki Velidî, "Ramanof Sülalesi Padişahlık İtken Devirde Rusya Devleti Hem Müslümanlar", *Mekteb* (Kazan), 1 (21 Fivral 1913) s. 8-11.

Meskev'ge varub bütün Rusya'nı kullarına alurga kilgen hem indi Meskev'ge kirüb uturgan Palaklarını kuvub yiberdiler. Hem bütün Rusya'nın heme vilayetlerinden Ruslar hem Müslümanlardan vekiller cıyub meclis yasab Mihayil Fiyodiroviçni padişah itüb kuydular. Ulug memleketniñ katı avuruvı belası uşbu hayırlı zatnıñ saylanuvı ile bitdi. Hem devlet dahı selamet, dahı taza bir yulga kirdi.

İndi ul kurkınçlı devirniñ ötkenine üç yüz yıl buldı. Hazır ul padişahsızlıkniñ karangı künleri, mâziniñ karangı badı (temnaya dal) içinde turub kaldılar. Alar güya bir korkınçlı tüşler idi ki alarnı kürgenge indi küb vakıtlar ütdü. Lakin Rusya tarihinde iñ korkınçlı bulgan bu hadise andan soñğı rahatlıklar içinde bazı bir vakıt hatırdan çıgub tursada, üzünüñ küñülsüz manzaraları ile mazige küz saluçılarnıñ küñüllerin oştuvunda **اوشتونده** heman devam itedir. Bu korkınç fitneniñ ulug kıyunlık ile bitüvü, memleketni yaña toprakga salgan yaña sülalenin bahtına zor tesir etdi. Çünkü ulug hadise kirek yaña sülalege, kirek memleketniñ halkına memleketni nindi yuldan alub barganda selamet kitürüb buluvın yahşı kürsetdi.

Mihayl Fiyodirovviç'niñ tahtke oturuvından birli ütken bu üç asırda Ramanof neslinden 18 padişah kilüb kiçdi. (5si hatun, kalganları ırler). Ramanof neslinden ilgeri Rusya hükümeti 7 asırdan artık müddet devam itüb kilgen idi. Ul zamandagı iski Ryurik sülalesinden dahı kübrek adedleri padişahlar kilüb ütdüler. Lakin bu soñğılar adedleri az bulsa da üzleriniñ Rusya memleketini medeniyet ve maarifde, siyasi hususda yugarı küterüv, kişi itü için itken hizmetleri ile adedke karaganda amelniñ artık ikenin kürsetdiler.

Mihayl Fiyodiroviç, Garb ile tanışunıñ kirekligin bulub andan ustalar, fabrikçiler kibilerini kitirtkeli idi hem munday halklar Meskev'de ayırım ülgüteler ile faydalanub turalar idi. Ul vakıt Rusya arkalı İran'dan kaytub kilüvçi Gallandiya [Hollanda] âlimi Adam Alyariga anı üzi yanında hizmetke kalurga çakırub yazgan mektubında Mihayil: “Bizge sin bik âlim; heyet, coğrafya, nücüm, hendese ilmlerinde ve başka muña uhşaş hünelerde bik tecrübeli kürünesin. Biz ulug padişahga munday kişi kirek” diyüb yazgan idi. Hem munıñ ile üziniñ ülken Rusya'nı ilim ile yakturturga itkenin kürsetken idi. Lakin bu kürsetü gine bulub retleb iş başlangan nitken yok idi. İndi Mihaylniñ hayırlı halefleri ulgan Pitırlar, Yakaterina, Aliksandırılar, hem iñ soñğı padişahmızniñ ulug himmetleri arkasında Rusya şundıy derecege yitdi, ki ul tügil başka yirden

muallimler çakıruv, belki üzü başka milletler, memleketlerge muallimler bire aladır, hem uşbu soñğı padişahımıznıñ kulında bu memleket bütün idaresi, siyaseti, tüzülüşü hususlarındagı ulug ıslahat ile Yavrupa'dagı ulug medeni devletler arasına kirdi. Mihayil Fiyodoviç vakıtlarında Yavrupa tarafından vahşi (var var)lar yurtı dīb atala turgan Rusya, indi dünyanıñ medeniyetde yahşı uk yugarı ornunı işgal itken ulug dirjavaları cümlesinden buldı. Bu üç asırda padişahlar aldan bardılar. Alarnıñ artında kiñ, derya kibik bulub halk bardı. Bu nesilniñ himayesinde ni kadar fen, edebiyat, sanayi-i nefise hadimleri ve başka her bir meydanda nindiy küb işlikli zatlar kildiler.

Ulug Rusya'nıñ üç yüz yıllık tarihinde işlengen bu kadar ulug hizmetlerniñ yimişi [neticesi], padişahlıkga iñ yakın ulgan kavm-i hâkimde kürindi. Munıñ ile birge biz Müslümânlar da bu üç yüz yıllık terbiyeden mahrum kalmadık. Bizniñ bu elle ni kadar asırlardan birli uzun yukularında devam itken hem üzine mahsus (svoe-obrazny)lığın zamanage muvafık bulmagan bir turmışda [hayatda] isrüb kile turgan Şark halkların bu yaktı [aydınlık] garb medeniyetine üstereb kiterüb çıkarır içün gayet zor küç kirek idi. Bu soñğı padişahımıznıñ itken ulug, kuvvetli terakki cılı bizniñ cilkeden de etüb alga alub kitdi. Bu impiratorımıznıñ cülusundan ilgeri hem anıñ evvel vakıtlarında devam etüb kilgen bizniñ akran gına terakkimiz eger 1905'inçi yılğı ulug kuvvet (tolçok)ge uçramasa idi, uşbu yedi yıl içinde itken terakkiyin Allah bile niçe yıllar içinde gine işliy alur idi. Eger ulug Rus kavminiñ, devletiniñ medeniyetge taba itken kuvvetli hareketi bizge yitmese idi, bizni bu kündeği Buhara halkınıñ hal (palajeniye) sinden sikrüb çıkarga nerse aşkdırır idi?

Bu kün Rus kavmi dünyada siyasi turmışda başka halkların küñüllerin ürkütürlük bir suretke kilseler, medeni maişetde hem mühim orınını işgal itseler, biz Müslümân Tatarlar da uşbu soñğı senelerde medeniyetke taba itken نقلی adumlarımız ile Şarki kavimler arasında küb hususda birinçi orınını alamız.

Bular barsı da Ramanoflar sülalesi padişahlık itken devirde vucudge kildiler.

2.2.2. Medreseleribiz Hakkında⁸³

Bizniñ Türk-Tatar âleminde gine tügil, umumen ehl-i İslâm âleminde ilim tahsil ite turgan orın ulmak üzere Hazırğa kadar mekteb, medrese isimlerinde iki ders müessesesi bulub kildi. Yavrupa’da ilimniñ terakkisi ile ders müesseseleri kübeyüb, küb butaklarga ayrıldığı halde, bizniñ İslam âlemi ilimde terakki ya ki tedennî itsede hemişe şul mekteb ile medreseden başka bir nerse de artırmadı. Mekteb ile medrese bizniñ bu taraflarda da başka Müslüman âlemlerde de ayrum ayrum iki müessese itüb itibar itildikleri halde, bazı vakıtlar bir ük müessese itüb de yürütüldüler. Bir yırde zur şakirdler ukıturgan yurt-medrese ulmıça, vak balalar ukıturgan orun gına bulsa, “medreseleri yuk, mektepleri gine bar” deyüle idi. Eger şul mekteb ya ki halk eytövünçe “meptek” zurayub kitüb medrese bulsa, hem balalarını şul medresedegi halfeler ukıta başlasalar, medrese, mektebge de medresege de cevab bire, iki müessese birge kuşula idi. Hem başka memleketlerde de küb vakıt mekteb ve medrese digen isimler iki ayrum müesseselerini kürsetmiy idiler. Yavrupa’da ni kadar küb ders müesseseleri, hatta terbiye müesseseleri, periyotlar filanlar bulsa, bizde bularniñ barsına da ta 19. asırniñ ahirine kadar, şul iki bir birisinden nık ayrılmagan müessese mekteb ile medrese cevab bire idi.

Soñ zamanlarda, Yavrupa medeniyeti bizniñ İslâm âleminiñ de bazı bir kısımların üz tesiri astına ala başlaça, bizniñ Müslümanlar da tiler tilemes, yaña medeniyetke, yaña turmuşka biraz yakınayurga mecbur uldılar. Lakin alar bu yakınlaşuvnı üzlerince gine añlab, üzleriniñ eski turmuşlarınıñ esbabın yaña turmuşka yaraşdırırğa, eger yarab yetmese niçük de baz tışkı bu yavlar ile bulsa da anıñ tüsi ile eglendirirge kırışdiler.

Halklar uturgaçlarga ayak bükleb utursalar da üyelerine ustallar kiritkenler idi. Sevda halkı işni ilikgi tertib ile yürütseler de Kibtilerniñ ilikgi tüsformaların buzmasalar da kantorşikler, kassalar kiritkenler idi, Mollalar, halfeler, şakirdler tezlenüb idenge oturub burungı *Taftazani*, *Mişkatler*, *Hidayelerini* ukusalarda partalar, kara taktalar kiritkenler idi. Çünki burungını kaldırasıları kilmese de yañağa kuşulurğa tiliyler idi.

⁸³ Ahmed Zeki, “Medreseleribiz Hakkında”, *Mekteb* (Kazan), 2 (8 Mart 1913) s. 35-38.

Eli yaña gına bazı müellifler Elf-i leyle [Binbir Gece] hikayeleri suretinde tiyatro risaleleri yazub halk tarafından «اورشو» işitdikleri, bay balaları bişmetleri içinden akyaka kuyuları sebebli, ata anaları tarafından sügüldükleri vakıtta bizniñ medrese şakirdlerimiz nindidir ıslah digen nerseler surab hazretleriniñ, atalarınıñ bedduaların alalar idi. Bular barsı da nindidir küçli bir ihtiyaç (potrepnost) arkasında gına kilüb çıkganlar idi. Bütün halk üzleriniñ ni üçün bunday işlerni işlediklerin bir de bilmiyler idi. Şakirdler ise bu hususta bigrek ceyevlı idiler. Halk “zamanası şul indi” diyip cevab birgen vakıtta şakirdler, üzleriniñ medreseden çıkarılurğa hüküm itilgen ibdeşlerin müdafaa itüb, ya ki bazı bir mantık kitaplarına açu itüb ihtilâl çıgarganların eyteler idi. Bular barsı da üzleriniñ tabii bir kanun aldında buyun sunub işlegenliklerin añlab yetmiyler idi. Çünkü Yavrupa medeniyetiniñ Muhit Diñizi derecesinde kuvvetli bulganun sizüb, anıñ astında helâk ulmas üçün anıñ taleb itken bar nerselerin kabul itmiy yaramaganın añlav üçün de baytak zur hazırlık kirek idi.

İndi biz soñğı vakıtdağı ciddi hareketlerimiz ile üzimizniñ bu yaña medeniyetke koşuluv yolunda “añlı turgan hal”ge kilgenimiz ni körsetdik. Türlü kalalardığı Müslüman Tatarlarınıñ dârümuallimin, dârümuallimat, hüner mektepleri, iñ soñğı künlerde hatta gimnazya, periyot diyip ciddi suretde işke kirışüvleri hem ibtidai talim hususunda Duma’ga ütkeren dakladları mahalli idareler, zimstvalar ile maarif işi hususunda (mesela Ufa’dagı kibi) kulga kul tutuşub baruları indi işni añlamak dimekdir. Hazır indi bizniñ matbuat ve başka küb içtimai işlarmiz bizniñ yaña medeniyet aldında ul ilikgi ansız nesoznatelnoe hal (sastayaniye)den ütüb ulug medeniyetni añlaganlıgımıznı, “Yavrupa manası ile medeni ulgan Müslüman Tatarlar” bulurğa kati adumnı başlaganlıgımıznı kürseteler.

Lakin biz üzümüzniñ maişetniñ iñ **تويونلى** nuktası ulgan medreselerge kilsek; bu hususda bütünley başka bir haldemiz. Biz munda üzümüz eli mundan un, un biş yılğı halimizden bir de alga kitkenimiz yuk diyerlik.

1906’ınçı yılğı Nijni’de bulub ütken cemiyetde bu hakda ayrum kamissiyeler işlegen işleri, Seyid Giray Efendi Alkin, Yusuf Efendi Akçurinlerniñ süylegen sözleri⁸⁴ bu hakda zamanında belki medrese ehillerine yahşı uk ümitler birgendir, lakin meclisniñ

⁸⁴ Musa Bigiyef, Umum Rusya Müslümânlarınıñ 3’inçi Resmi Nedveleri, s. 61-86.

başka işleri kibi bu hususdagı işleri de bir nersege aşı almiy kaldı. Siyaset âlemi, halkımıznıñ nadanlığı içinde ul işler diñgizdegi çatkı kibi yugalub kitdiler. Dürüst, medreseler 1890'ınçı yıllarda Rus âlimleriniñ tasvir itken medreseleri tügil. Ul indi ul zamandagı kibi hem ilim yurtı hem sukırlar, gariblerge melceler (piriyotlar, bagadılınıy) buluv devrinden uzdı hem mekteb birle medrese de birbirisinden ayrıldılar. Alarda şakirdler de derslerde e, tamir, tertib işleri de künden kün yönele baralar. İndi tamam Yavrupa formasında Hüseyniye, Âliye Medreseleri vücudke çıkdı. Muhammediye, Kasımiyeler hemişe şundıy bir suretke ile eylenib baralar. Medrese içindegi kişiler güya medreselerini künbekün alga alub baralar. Ama kaysı tarafka? Munı uylab **اوجینه** çıkkan kişiler yuk. Ul altınçı yıllarda [1906'da] bu hakda uylagan kişiler güya tüşüb yugaldılar. Meydanda medrese hususunda kaygurtuvçı bazı küçsüz kişiler, üzleri yul başçılarga muhtaç ulgan halklar gına kaldı. Lakin bular bu hakda hiçbir kati iş kürsete, nihayet ite almiyeler. Bazı muallimler: “Biz medrese programmasını gimnazya programmasına karab yasadık.” diyeler, bazıları Mısır İstanbul mektepleri tarzına eylendiremez diyeler. Muallim Niyaz Efendi Maksudi medreselerini türlü kısım (fakültit)lerge bölüb yasalğan pragrammaların (*Beyanülhak* hem *Şûrâ*'da) neşr itdi. Bular ve muña uhşagan başka işlerimiz ile kürsetemiz ki biz medreselerge nisbetde bütünley tüben baskıçda, hem şul ilikgi “medeniyet aldındagı añsız hal” nesoznatelnoe sostoyaniy de şul burıngı bişmetke akyaka kuyu devrinde turamız. Biz medreseni, Yavrupadagı bir bilikli müessese suretinde niçek itüb eylendirüvni tügil, hatta anıñ orta ya ki âli mekteb uluvında ayırmıymız. Binalar tamir ite, tışkı tüsin üzgertemiz. Uzun biligli bir halge kuyganımız yuk. Şakirdler hatta iñ soñ künde heman şul burıngı mana ile ük, ni üçün ikenün açık bilmiyçe, ihtilâl iteler, alar bilmegen kibi medreseniñ şunday hal (palajiniye)sın medrese başındagı kişiler de bilüb yetmiyeler. Medreseniñ mundıy bilgüsiz (neopredlennoe) halde turuvı indi yiterlik buldı. Eger biz üzimizniñ şul darümuallimin, gimnazıyalar devrine yitken hem “Yavrupa manası ile medeni Müslümân Tatarlar” buluvga hazır ikenligimizni açık kürsetik dise, elbette bizge medreseniñ Yavrupa müesseseleri arasından kayusı bulurğa tiyüşligin bilgülerge, bilgülenüb yetse, ul vakıt şul alungan müesseseniñ ustafı pragrammı bizniñ medreselerge dinimiz, milliyetimiz noktasından niçük iytüb kabul itilürge kerek ikenün açık bilürge hem bilügni tügil, bu hakda imlada kati tedbirlerge kirüşürge tiyüşdür. Uşbu hakda birinçi adum olsun diyib biz *Mekteb*'de: 1) Medrese nindi müessese? 2) Ruslar üçün yasalğan pragramma bizge niçük yarar diyüb bazı nerseler yazarga tiliymiz.

Lakin munda bir nerse bar, medresemizni kabul iterge kirişdikimiz medeniyetniñ nindi gine mektebi suretine kirtiüb koymayık, munıñ ile biz “cemi ilimlerniñ menbar” sanalgan üzimizniñ birden bir müessesemizni bitürge bulamız. Çünki Şarknıñ medresesi ile Garbnıñ müesseseleri her ni kadar ilim ukuyurtları iseler de birbirisine tamam başkalardır. Bularnıñ her ikisi üzleriniñ mensub uldıkları kavimlerniñ ruhlarına, maişetlerine karab kilüb çıguları terakkileri, tarihleri ile bir birisinden tamam ayrılalar. Bizniñ miñ yıllık bu ibdeşimiz, mürebbimiz hâzır üziniñ üzülgen (samobıtnost) yugalta, bite. İndi ul hakikaten bir Garbî müessese ulgançı ütkergen miñ yıllık müddetinde nindi halde bulganun hem üziniñ bu işi ile nerselerin yugaltkanın kürsetür üçün biz *Mekteb*’niñ kilesi sanında kıska gına suretde medreselerimizge bir tarihî karış yazarmız hem maksudka andan soñ küçermiz.

2.2.3. Medreseleribiznin Tarihine Bir Nazar⁸⁵

I

Ütken makalebizde İslam alemindeki iki ders müessesesi mekteb ile medreseniñ-bazı vakıt birbirisinden ayrılmay yürüvgenin yazgan idik. İndi biz bu orunda ul “bazı vakıt”nı kaldurub bularnı tamam ayırım iki müessese ulmak üzere kabul itebiz. Hem uşbu “Medreselerbizniñ Tarihine Bir Nazar”mızın mutlaka balalalar ukı turgan orun mektebden yugarı ulgan müessesege bilgülibiz. Bizniñ bulay bilgülevbiz üzübiz tarafından gına bulgan bir iş tügil, çünki mekteb ile medrese üzleriniñ bütün tarihleri ile birbirisinden ayrılalar. Alarnıñ “bazı vakıt” katnaşub yürüvleri bazı bir esbab ve ahvalge karab gına kilgen iş.

Mektebniñ de medreseniñ de tarihleri bizniñ İslam aleminde gine tügil belki bütün medeniyet âleminde kulturegen [el değmemiş] bir mevzudur. Bu iki müesseseniñ tarihi ulmak üzere yazılğan bir nerse bulsa ul da meşhur. N. Astraumof’niñ *Maarif Nezareti* jurnalinde 1906-7’inçi yıllarda yazgan makaleleri bolur. Bu kimse, mekteb ve anıñ tarihine aid **ایتوبروك** yazgan bir makalesinde *J.M.N.P* za 1906 g. No. iii, str. 113-116) eyte:

Müslüman mekteb medresesi, tügil Azya’da belki Yavrupanıñ medeni terakkide mühim orunnı işgal ite. Uşbu sebebden Müslüman medeniyetiniñ üyesi bulgan bu müesseseleriniñ indi tarihi teftiş itilgen, işlengendir diyerge mümkün. Lakin vakada, tügil Yavrupa hatta Azya’da Müslüman edebiyatında da tüblü [eseli] tarihi bir eser, Müslüman maarifi, medresesiniñ niçek zuhur itüb niçek terakki itkeni hakkında tüblü bir makale filan yuktur. K. İşmid’nin Yavrupa’da iñ meşhur ve ulug hizmet sanalğan *Pidagogiya Tarihi*’nde Müslüman maarifi, mektebi hakkındagı kısmı küb orında yalgış, delilsiz hem aldına alğan mevzuunu yahşı añlamav ile yazılğan. Madzalyefski öziniñ *Terbiye ve Talim Tarihi* ismi ile yazgan eserinde (Piturburg 1892 s. 207-209) Müslüman pidagogiyası tugrusında barı bir bitkine yazı ile kanaatlangan. Yavrupa’dagı umumi tarih kitablarında (mesela Şluhsir, Viber kibiler) Müslüman maarifi tugrusında tik medeniyet cihetinden gine süylene. Müslüman mektebi tarihi fakta itüb gine zikr itüle. Tik soñğı yıldagı bazı bir müsteşrikler (mesala Dılfin, Horgeronye, Miller, Kırımiski, Nalifkin ve gayriler) bazı bir mahsus Müslüman mektebleriniñ dahilî hallerin ügrendiler. Lakin alar da umumi Müslüman maarifiniñ tarihi ve anıñ Yavrupa mekteblerine alaka ve münasebetin yazmadılar.

⁸⁵ Ahmed Zeki, “Medreseleribiznin Tarihine Bir Nazar”, *Mekteb* (Kazan), 3 (24 Mart 1913), s. 78-81.

Hem hakikaten bu dürüst. İslam aleminde bu hak da bir eser ulmak üzre *Keşfü’z-Zünun*’da (1274. hicri, Mısır tabı, cild 1, s. 49) Tacüddin Ali bin Enceb bin es-Sai el-Bagdadi isimde 274. hicride vefat itken bir âlimniñ *Ahbarü’r-rabt ve’l-Medâris* isminde bu mevzuda bir kitabı bar ikeni zıkr itilgen, lakin muni biz körmedikimiz kibi Astaraumof da kürmegen. Bu kün barlığı da malum tügil. Mısır’da el-Ezher Medresesi tarihine aid **خط توفيقه**, hem **خط مقریزی** kitaplarında bazı malumat bar, lakin alar umumi tügil. Umumîrek bulgan bir nerse bulsa ul da Corci Zeydan *Tarihü’t-Temeddünü’l-İslamî*’siniñ 3’ünçi cildinde s. 199-208’de “el-Medaris fil-İslâm” digen makalesi bulsa kirek. Lakin bu gayet kıska. Bu hakda tübli bir nersede bire almiy? Bizde medrese tarihine aid barlık nerse şuldır. (Mundan başka eserler bula kalsa ul vakıt Müslüman bibliyagrafyasından tamam haberdar ulgan Rızaüddin Hazret ile Âlimcan Hazretlerden kürsetüvlerin ütündük). Eger bu kürsetilgen kitaplar yanına Yavrupa alimleriniñ bazı bir teftişleri bulmasa, ul vakıt biz medrese tarihi hakkında ihtimal ki bir nerse de işliy almas idik.

Yavrupa’da türli ders müesseseleriniñ umumi tarihleri ayırım edebiyat teşkil ite. Tügil umumi tarihler, hatta mahsus şehirlerdegi ayrum müesseseleriniñ tarihleri mükemmel yazılğan. Mesela bir Kazan’da gına darülfünunniñ birniçe tarihi bar. Bular arasından N. Boliç’niñ eseri iki kalun cild (1880. yıl, Kazan) Kazan Birinci Gimnazyasınıñ tarihlerinden Vladimirof telifi 3 cild, Kazan Duhovnoy Siminaryasınıñ tarihi kalun bir cild. Alınğan bir müesseseniñ niçek tesis itüb, niçek terakki itken, cemiyetke nindi faideler kitürgen, anda kimler ukutkanlar, hem niler, idare cihetleri niçek ulgan. Bularnı tafsil ile söylev ayrum tarihleriñ cildlerin kalun aytalar. İndi biz de 12 asır devam itüb kilgen mekteb ile medreselerimizniñ niçek kilüb çıgub, ni çük terakki itkenler? Bularga cemiyetniñ, cemiyetke bularnıñ münasebeti ve tesirleri niçek ulgan? Arab, Fars, Hind, Türk âlimlerinde bu müesseseler nindey tesislerge uçrağanlar. Bu hakda bizde bir eser bulmavı yüzümüzge kızılılık kitüre turgan işdir. Eli heman bularnı teftiş itü kileçekge kala. Bularnı tiyüşinçe teftiş itüb işleb çıkaruv zur meşakkatler hem ulug hizmet tura. Allah nasib itüb bir kul tiyse, tiyüşli malumat cıyulub yitse kileçekde biz de bu hususda bir bir iş itüb karabız. Hâzır biz bu “nazar”bızda medreseniñ ul ağır tarihine kul tigizmiybız. Tik ütken makalede eytkenimizçe, “medreseler biz Yavrupa mektepleriñ birsi ile almaşnub bitken vakıtlarında üzleriniñ nerselerin yugaltalar.” İkenin kürsetüv hem anıñ 12 asırlık ümürlerine tiz gine eylendürüb bir küz salu ile kanaatlenebiz. Uşbunuñ üçün minim bu

yazgım medrese tarihine aid bir medhal hükmünde gine bulur. Bu makalenı yazar üçün faidalangan eserler (yugarıda *Tarihü'l-Temeddün'ül-el-İslâmi* makalesinden başka) uşbu eserlerdir:

- 1) Kırımskiy, *Müslüman Halklarınıñ Tarihi*, Moskova 1902.
- 2) Kırımskiy, *Müslümanlık Tarihi*, Moskova 1903.
- 3) خارگو اونیه telifi, Bartold tercümesi bulgan *Mekke'de Müslüman İlmi*. Taşkend'de *Türkistanskiya Vidomosti*'de basılğan, 1905-6.
- 4) *Şarkga Aid İski Eserler*, mecmuasınıñ 2. cild, III. cüzinde basılğan *Umumi Müslümân Ünivirstiti Ezher*, isminde Kırımskiy ile Miller telifi ulğan eser. Moskova 1903.
- 5) “Türkistan Taraflarında Müslümân Medreseleri” makalesi (*J.M.N.R.* 1874, ç. 176, Dekabr, otd. III, 23-34).
- 6) Şuluk isimde, şuluk *Maarif Nezareti* jurnalında F.M. Kirinski'niñ makalesi 1892 (ç. 284, Noyabr, otd 3, str. 18-52)
- 7) Astrouvmof'nuñ mezkür jurnaldağı makaleleri: “Müslüman Âli Mektebi – Medrese”, (ç. 5, 1906, Oktıyabr, otd. III, 113-163). Yine “Türkistân'da Müslüman Âli Mektepleri”, (ç. 13, 1907, Yanvar, otd. III, 1-58). Bu makaleler her ni kadar Astrouvmof'ça yazılğan iseler de öz bablarında başka eserler bulmadıkından kadirlidirler.

Bulardan başka yine Vambery, Hanikof seyahatnamelerinden faidalandık.

II

İslam zuhur itmesden ilik Arabistan'da Arablarınñ barlık ilimlerin, daire-i fikriye (mirovozzrenie)lerin kürsetüvçi iki sınıf (kâhinler ile şâirler) bar idi. Birinçileri Mecusiyetniñ âyinleri (yazıçeski kult)ne aid barlık işlerini kariyer. İkinçiler şâirler halknıñ ruhın, manasın kürseteler, edebi kuvvetin sakliyer idi. Bulardan başka maişetke aid bilikleri barsı da ilmi gine idi. Ügrenüb turulaçak bir nerse de yuk idi. Binaenaleyh alarda uku, ukutuv ve aña aid esbab hiç birsi de bulmadı.

Umumen insaniyetniñ manevi, ruhani faidelerin yaña bir tüsde kürsetken, barklık âili, maaşı, içtimai işlerge aid küb ıslahat kitürgen Kur'an-ı Kerim zuhur itkeçte üziniñ bütün dünyaga kitüreçek tesiriniñ başın kürsetürge kirek idi. Hem kürsetdi de. Ul

Müslüman maarifiniñ, Müslüman ilmî müessesleriniñ barsına da esas buldı. Uşbu asırlarga kadar devam itüb kilgen hem üziniñ zuhurında ve terakkisinde ne Yavrupa mekteblerine ne de Kıtay “Tatu”⁸⁶ saraylarına münasabeti bulmagan Müslümân mekteb, medreseleri mutlaka Kur’an-ı Kerim işi buldı. Kur’an-ı Kerim üzine başka bir tüsdegi Müslüman maarif müesseselerin teşkil itüğe uşbu revişde başladı:

Başda Kur’an-ı Kerim üzi ügrenüv eybiri (premed izüçeniya) idi. Çünki ul yaña fikir, yaña Müslümân ilminiñ şahsi (abyekt) idi. Şunıñ üçün Kur’an-ı Kerimniñ “Lâ ratbin velâ yâbisin illa fî kitabın mübîn”* buluvına işangan ehl-i İslam, üzleriniñ dünya hem ahretleri üçün hâcet bulgan ilmlerni yumuşlarını barlık içtihadların sarf itüb andan izlerge başladılar. Kirek Peygamber aleysselamnıñ şahsiyetin, siyerin, tarihin ügrenüv, kirek Kur’an-ı Kerimniñ talimatın yahşı añlav, yaña şeriatni yahşı ügrenü üçün Peygamber aleyhi’s-selâmnıñ hadislerin ügrenü lazım idi. Añarda tutındılar. Şul vakıtta uk, Kur’an-ı Kerimniñ lafızları üstünde uzak **اولی**, andan bir nizam kaide izliy turgan zatlar ilm-i nahvin nigezin [temelini], Peygamberniñ, anıñ ashabınıñ halin, seferlerin kayd itüçi, hadislerini rivayet itüçi zatların menakıbların yaza turgan zatlar tarih ilminiñ esasın saldılar.

Kur’an ile hadis evvelgi halifeler devrinde yaddan ügrenile, hıfz itüleler idi. Bar iş ameli suretde gine ütele idi. Nızalı meselelerini halifeler üz ictihadları ile hal iteler idi. Bu hal Emeviler devrine kadar devam etti. Bu soñgılar devrinde bütün İslâmniñ iki merkezi bar idi; birsi Medine dini içtihadnıñ **مصورى**, ikinçisi Dımışk idare, siyaset merkezi idi. Emevi halifeleriniñ dini içtihad (aftaritim)ni üz kullarından yiberesileri kilmiy idi. Muña üzleriniñ hakları barlığın isabet iterge tırışalar idi. Muna bu iş Kur’annı, şeriatnı avazdan gına ukub kanaatlanmayınça mektebde uku ihtiyacın tudırdı.

Bu vakıt Kur’an ve hadisden, hayatden istinbat itülüb yasala turgan Müslüman hukukı kanunlarda “fıkıh” ismi ile ayrum bir ilim suretin ala başladı. Her ni kadar bu ilim “fıkıh,” Müslüman hukuku eli tertibli bir sistimaga kilüb yete almasa da birinçi asr-ı hicriniñ ahirinde bu fenniñ âlimleri munı bir tertibke salurga içtihad iteler idi. İkinçi

⁸⁶ Kıtay’da ilmi bir müessese.

* Enam 59: Gaybın anahtarları, yalnızca O’nun yanındadır; onları O’ndan başkası bilemez. Karada ve denizde ne varsa hepsini bilir; O’nun bilgisi dışında bir yaprak bile düşmez. Yerin karanlıkları içindeki tek bir tane, yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptır.

asr-ı hicriniñ urtalarında Müslüman ilminiñ bu üç kısmı, Kur'an, hadis, fıkhlarge aid türlü kitablar, derslikler telif itü başlandı. Mekke, Medine, Yemen, Suriye, Basra, Kufe, Rey, Horasanda 11 kadar fıkıh âlimleri⁸⁷ fıkhnı çınlab tertibke kuyu ile iştigal itdiler. Bu vakıt ilik şairler, kahinler ile gine kanaatlenüb kilgen Arablarga, hem İslâm kabul itken başka kavimlerge indi ukusalar, çınlab ukurlık nerseler Kur'an, hadis, fıkıh Arab lügati, Müslüman tarihi, siyer gibi fenler tujan idi. Hem hakikaten Müslümanlar, birileri üstaz, ikinçileri tilmiz ulmak üzere çınçıdan uku ukutuv işlerine kırışdiler. Müslüman maarifi, Müslüman medreseleriniñ, teşkil itüvü ya ki Kur'anıñ alarnı teşkil itüvü uşbu rivişçe buldı.

Bu “Müslüman maarifi, Müslüman medresesiniñ kilüb çıguvu” bula.

⁸⁷ Bular: İbn-i Carih, Malik, el-Evzaî, İbn-i Müslim, Muammer, Süfyan'ül-Sevri, Ebu Hanife, el-Rabi bin Sabah, Carih bin Abdulhamid, İbn-i Şihab, İbn-i Mübareklerden ibaretdir.

2.2.4. Tukayef’niñ Eserlerinden “Şürelî”ge aid Centeklev⁸⁸

Tukayef’niñ iñ matur eserlerindin birisi “Şürelî”dir.* Ul munda halk arasında “Baltır Kıs” ismi ile maruf ulgan bir ekiyetni yahşı maturlı tüşüb şiirde yazgan. Anıñ halk ekiyetlerinden alub yazgan eserleri mundan başka, yuk şekilli. Birden bir bulgan bu eserini bu orunda centekleb⁸⁹ uzarga tiliymen. Başda eserniñ içki yağın, mealin kariyk: Bu eser halk eseri didim, lakin ul halkda Tukay tüzügen bir revişde matur bir ekiyet tügil. Minim buluvımça, ul hikayeniñ manası gine halkda bar. Şürelî hususundagı bu mifiçeski ekiyet halknıñ burungı Mecusilik devrinden kalgan bir akidesidir. Halkda Şürelî’niñ urmanda kişilerni aldatub katakaldak uynaganı, hem şunda üziniñ uzun, ütkün barmakların kişiniñ koltık astına kiertüb yiberüb kişini helak itüviy itikad itüle. Bundıy akideler her ni kadar din-i İslâm tarafından nık men’ itilgen bulsalarda halknıñ küñlünden kite almagan, küb vakıt ul Şürelî hakkında türlü hikayeler, cümleden Tukay yazgannı süyliler. Bir vakıt Şürelini urmanda bir kişi üzi aldatub bürenege barmakların kısdırgan bula. Şürelî bik ütünse de ul yibermegen. Şürelî ul kişige üziniñ ibdeşleri arkalı öç aluvnı mı kasd itüb kişiniñ ismin suragan. Tegi kişi eytmıyçe “baltır” diyib kine kitgen. Güya “kulumnı baltır kısdı.” Digeç bik külgi bulub çıgarday bulaş. Uşbunıñ içün bulsa kirek, munda baltır süzi ihtiyar itilgen. Şürelî türlü halklarda iñ iski, her nersege bir ilah buluvuna işangan zamandan kalgan akide ulmak üzere mevcuddur. Anıñ hakkında hikayeler her vakıt, ahirsi, şunday kıska gına. “Muna filan ul kişisi anı kürgen, ul urmanda çabata tukup utura iken.” Digen kibi nerselerden gine ibaret bula. (Rus hikâye mecmualarında da şulay) Ama bizniñ halk arasındagı uşbu revişçe ütkün barmaklı ulub kişige barmakları ile hücum itüvü hakkında ulgan ekiyet kaydan çıkgandır, munısı indi bizge malum bulmadı. Bizge malum bulgan Türki Halk Edebiyatı mecmualarında da bu heman uçramadı.

Pırafisör Katanof’niñ eytüvinçe, “Şürelî hakkında bizniñ İdil buyundagı Tatarlardan hem Ruslardan başka Nemeçler de hem Fin kabilelerinde bik küb ekiyetler bar imiş. Ama başka Türki kavimlerde bu hakda bir de hikayeler yuk. Hatta başka Türki

⁸⁸ Ahmed Zeki, “Tukayef’nin Eserlerinden Şürelige aid Centeklev”, *Mekteb* (Kazan), 4 (20 April 1913), s. 116-120.

* Şürelî: Halk inancına göre, ormanda yaşayan ve insanlara saldıran orman ilahesi.

⁸⁹ Bu makalede centeklev-razbor, şiir-poezya, beyt sitih, manalarında, eser-proizvedeniye, vezin-metrika, hurafî ekiyet mifiçeskiya skazki, meâl soderjeniye, tüzülüş-forma manalarında istimal olındılar.

kavimlerde Şürelî digen isim de yuk. Sibir Tatarlarında urman iyesi, tayga igesi barlığına işanılısa da bu Şürelige tugrı kilüb bitmiy.” Muña Karaganda biz Şürelî kıssasınıñ bizge Finler arkalı kirgenligin uylarga orun bar.

Tukay rivayetine kilsek, ul munda üz tarafından asılga bir nerse de artdırmagan. Ul tik aña tışkı yakdan maturlık birgen hem üz tarafından ahirine yazgan ihtarında (kayusuz ikinci neşirde kaldırılğan). “Min bu hikayeni Puşkin ve Lermantoflarınñ şunday ul cırında süylengen hayalî hikayelerni yazuvuna istinaden yazdım.” diy. Hem üziniñ munday hikayelerge karaşı bik tüben ikenligin kürsetüb “Avul cirindegi hayalî hikayelerniñ hemesin yazub çıguda faideden başka bir nerse de bolmas zan iderim.” diy. Ul bu sözlerni kitabnıñ şul evvelgi neşri vakıtlarında (1908’inçi yıl) gına uylagandır. Belki indi ul soñğı zamanlarda munday hikayelerni yazub kına çıgu tügil, saf şiiri (paytıçeski) bir suretde işleb çıgaruvlarınıñda ehemniyetin añlagandır. İhtimal ul munday mifalardan “rusalke”lerde işleb çıgaruvga tilegendir. Lakin ekiyetniñ munday felsefeler devrine kilüvinden ilgergi vaktında yazıluvı anıñ matur kalemi ile tamam üziniñ saf köyinçe, hiçbir fikir falange kurban ulmıyça matur bulub çıguvına sebep bulğan. Çünki mundıy ekiyetlerniñ hiçbir türlü fikirlerge kurban bulmıyça kuvvetli kul, küçlü kalem ile maturlanub, işlenüb baruvı edebiyatnıñ zur bahtıdır.

Halk edebiyatınıñ manasın yahşı anlar üçün, anıñ (halknıñ) gayr-i mütenâhi eserleri, anıñ maişeti, hayatı ile nık baglı ikenin añlav tiyüşdür. Kıssa (bılina)lar kavminiñ üz üzün niçek añlavın (natsionalnoe samo soznanie) makaller halknıñ uzun ümründe kürgen tecrübelerin, aqlın kürseteler. Cırlar halknıñ maişetindegi türlü dakikalar ile bağlangan bulalar. Uşbunıñ üçün, elle nindi iski zamanlarda, telif itilgen eserler halknıñ hatırında saklanub kileler. Halk eserleri anıñ maişeti ile artık derecede nık beylengeni hem bu ikevi üz aralarında elle ni kadar (assatsiatsionniya viyazi) ile çurmalğanları üçün de anıñ (halknıñ) uzun hayatında bik iskiden ruhına siñüb kalğan hususiyetlerni selamet saklab alub kileler. Uşbu Şürelige aid ekiyetde de şunday bazı bir noktalar, halknıñ hayatı ile bağlı bulğan bir manalar bulurga kirek. Lakin bu hakda biz tüblü bir süz eyte almybız. Çünki ekiyetniñ aslı malum tügil, anıñ üçün ekiyetniñ aynı kavimniñ turmışından alıngan buluvı ile, başka cirlerden alıngan buluvı anıñ manasına ayrum hususiyetler bire. Eger halk munda üziniñ ütkenligin, hatta şunday habıs ruhlarga galebesin kürsetürge tilegen bulsa, bik yahşı. Eger ul munda üziniñ nihayesiz ömründe,

üzine küb oñaysızlık kitürgen “korkınç urman ilahesi”niñ başına yetkenin⁹⁰ kürsetürge tırışuv kibi bir nerseler tilese ul vakıt biz yine butalabız. Yuk ise munda ahlak, vaaz kibi nerselerden **بر اولوشده** bulmaganlığı **كورنوبوك** tura.

Elli ekiyetniñ içki mana yagın karavdan ütmegen vakıtta, Abdullah [Tugay] Efendi’niñ artdırgan bazı manaların mülahaza iterge de kirek bulur diyüb uyliymın. Ul munda işni “karlay” avlına bagliy? Hem ekiyetniñ kahramanı bulgan kişi bik matur bulgan bu avılga mensub bulgan diyüb kürsete. Munıñ üstinde bu yigitniñ Şürelı ile şundagı, çirşili urmanda tünle bulganın, munıñ ile birge “bik matur bir aylı kiçde” bulganın hikâye ite. Eger Şürelı kıssasında her vakıt işniñ tünle, yaktı aylı kiçde bulganı süylene iken, ul vakıt kıssanıñ Rus hikayetleri ile münasebeti barlığın uylarga yul bula. Çünki Rus hikayetlerinde “on misyaçnıya noçi bolno lyubit.” diyib kiledir.

İndi hazır eserniñ tışkı yagına ya ki ikinçi ibare ile formasına kilüb karasak, kürebiz ki forma müellifniñ eserin ikiye büle. Evvelkisi subyektivno yani üz tarafından süylene turgan, ikinçi kısmı kısa formasında eytüb tüzülgen.

Tüzülü (konstruktsiya) ciheti yine şuluk tertibden çıkgan: Ul başta kıssanı tensib itken avıl, kılray **فرلاي**, **نى**, hem aña üziniñ münasebetin hem anıñ yanındagı urman ve anda her türlü korkınç hadiselerge imkân bulganın süyliy de andan asıl kıssaga küçe. Avıl ve anıñ etrafınıñ hem üzi “az maz tırmalab çeçken ve urgan” bu yirniñ maturlukların tasvir itkende şair, türlü şairlerniñ mevzusu bulgan tabii maturlıklar ile gine kanaatlenmiy, anda üziniñ milli hususiyetlerin kürürge tiliy, anıñ **اوپى قىرىپى** kürenmegen urmanın Çingiz’niñ askerine tatbik ite, hem şul orında anıñ aldında öziñ halkının mazisi kilüb çıga. “Milli tarihden tiyatır perdeleri açula” da üziniñ karangı noktaları ile şairniñ yüregın tırnab, bu orunga **بيگوك** muvafık bulub bitmevine de karamıyçe, gayet tiren lakin bilgüsiz hem manası eytüb bitürülmegen uşbu: “Ah, disek, bizniñ bulay soñ, bizde hakniñ bendesi.” digen beytni artdırub kuya.

⁹⁰ Halkniñ İslâm dini kibi kuvvetli dinlerge küçüvü iski akide mifalarga aid şunday manalarını tukdıra.

Munıñ soñunda asıl kıssaga küçmesden ilk, üziniñ kuvvetli hissiyatına maglub bolub süznü üz eytüb yiberüvünden kurkub milli beyremlar, “cıym, saban toyların zikir itmiymin.” diyüb eyte. Kıssaga küçe, lakin küçüvü matur bulsa da edebiyat âleminde maruf bulgan bir “eylenün” bulmıyça, şairniñ özinden tугan ihtimal, Urus kitabların gına ukub ügrenen kişilerge biraz yatrak kürünürge tiyüş bolgan iylenüvdür.

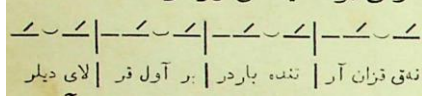
Bu eserniñ tüzülüş (forma)sı kaydan kilüb çıkgan, hem ul formanıñ başka muharrirlerbiz, ya ki çit şairler bizniñ eserlerine nisbeti yuk mı? Hem bu formanıñ bizniñ nefis eserler (hudojestvennoe proizvedeniye) bizniñ forma cihetinden tedricen terakki itüvine nindi taalluka bar? Hem munda şairniñ kitürgen forması eserniñ mealine mutabık kilgen mi? İndi bu meseleler Tukay’niñ başka eserlerine de münasebeti bulganlıktan bu yulga kaldurub turıyk da bu orında Tukay’niñ her vakıt üzgerüb turgan, türlü eserlerinde türlü suret algan til hem üslub (stil)ına aid bir iki süz eytiyk.

Tukay’niñ bu şiirindegi tili evvel girek bazı bir şiirleri kibi Osmanlıça ya ki iki aradağı bir til tügil, soñğı şiirlerinde bulgan kibi saf Kazança diyüb eytürlik derecede mahalli tildir. Arada, gınça, saday-ı hoş, nam, savlet, feryad digen kibi Osmanlılarda gına kübrek istimal ulına turgan Arab, Farsi sözler bulsa da bular tilniñ mahalli buluvına ziyan birmegenler. Ama üslub küb vakıt muharrirniñ haraktirin, nefasetke (hudojestvennost)ka nisbeti ni derece bulganın kösetürlik derecede açık tügildir. Hem munda tübli bir üslub tutub körsetüb de bulmiy. Muñga küb vakıt şairniñ (başka küb vakıtlardagı kibi) vezinge, garmoniyaga artıq birilüvü ziyan birgen bulsa kirek. Anıñ mesela uşbu:

Siskenüb bizniñ ceket katub kala ayak ura,
Anlamasdan karşıında elle nindi yat küre.

Digeninde, yat kelimesin şunday garib bir vazda kuygan ki sin anı körgeçde siskenüb kitesin. Hem kafiye, rifmaga kitürür üçün birbirine garmoniyalı sözlerni izlev karmak ile tarmakga, yartıkça da ile kurtıkçadalarga bikgen bitlerniñ mantıklarına ziyan tiyüğe: nık **تروپ**, “ni kirek”lerge bitken beyitlerniñ ahirine bir Rusça ibare “siñge minden ni kirek?”lerniñ kürüvine sebeb bulganlar.

Beyitlerniñ vezni Arab vezni, lakin bir taban (stopa) artdırlub İranileşken hem Osmanlılar arkalı bizge kilgen vezindir.

Bu vezin bahr-i rimelden sahih maksur (yani ahırgı uzun içki yok) diyib atala. Bu vezin Arab eşarında fakat مجزو yani bir taban (stopa) kaldırulub kına yürütüle. Ama İranlarda hem alar arkalı biz de bu:

Kel berü ey talib-i hak ister iseñ ibtihaç (*Muhammediye*)

Ya ki muciz-i cihânsın sen şefaât madeni (Rızai)

Suretinde sahih ulub yürüy. Tukay üzi hususi sohbetleribizde süyleştik bizçe aruz ilmin bilmiy idi. Uşbu sebebeden kayu vezin milli vezin, kayusu Arab, İran vezni ikenin ayırabilmedi. Ul her ni kadar Arabnıñ kantitatyojnıylığın bizniñ kulaklarıbızga tamam milli kibik bulub işitile turgan vezinlerinde Türkiçe süzlerni bik usta, başka şairler bizge karaganda küb matur eytüb tüzebilse de baytak orında yanlışa idi. Mesela uşbu “Şürelî” şiirinde ul üzbizniñ tilde urgu (udareniye)da tüşmiy hem kısa eytüb eytüle turgan süzlerni uzun içek (slog) ornuna, urgulu hem bazı vakıt uzun iceklerini kısa icek ornuna istimal itdi.

Mesela uşbu:

Üpkeliler çeçeklerni türlü tüşli kübelekler kilüb, kitken bulub tagın da şunda çükeleb.

Beytinde kübelek, çükeleb süzlerinde evvelki icekler tamamen suni hem tilniñ kaidesine karşı suzulalar. Çünki kaide boyunca da hem süyleşüde de urgu bularda soñğı icekdedir. Bu: “Alsu yüzli, kara kaşlı, kara küzli kızların” digende iki kara süzleriniñ, hem “sissenüb bizniñ cigit katub kala ayak ura” digende katub hem ayak sözleriniñ evvelgi icekleri kısa ulub kalganlar.

İndi munıñ ile eserleriñ her meal (soderjaniye) hem tüzülü (forma) cihetlerin karab bitürdik. Munday edebi eserlerni cinteklev (razbor)degı adet boyunca müellifniñ üz eseriniñ neticesine münasebeti niçek ikenin eytürge kirek idi. Lakin munda ul hakda bir süz de eytüb bulmiy, çünki munda müellif, yugarıda eytdikibizçe, üz tarafından bir fikir filan kiritürge bir netice (vıvod) çıkarığa tırışmagan, tik halkdagı şunday akide (virovaniye)ni maturlab felsefesiz tasvir itken de kaldırgan. Tukay kibi halk şairleriniñ

felsefe bilmegen vakıtta yazgan eserlerniñ iñ yahşı eserleri bulub kaluvına sebep bulgan nokta da şuldır.

2.2.5. Kayu Milletdensiñ?⁹¹

Mektebniñ 6'ınçı sanında A. Battal [Taymas] Efendi'niñ “Milliyetini Bilgilev” nam makalesini derc itkeç, İdare: “Kileçek nomirde idareniñ üz mülâhazası yazılır.” digen idi. İndi şul “milliyet” münasebeti ile uşbu “Kayu Milletdensiñ” nam makalenı derc itebiz.

I

Evvel zamanda halifeliklerniñ siyasi maksadları arkasında tamam siyasi bir suret alğan ve bütünley üz küçerinden çıkgan İslamiyet üz flagı astında bulğan bik küb kavimlerni barısını da bir millet deyüb tanutkan hem barısınıñ da milletlerin ve milli hususiyet ve imtiyazların unutdurgan idi. Şunıñ içün iski iman kitablarında uşbu ravişçe “kayu milletdensiñ?” deyüb, birile turgan sualge, bizniñ balalarımız: “İbrahim milletindenmin.” deyüb cevap virürge ügretileler idi.

İndi İbrahim milletinden bulğan Arablar ve Yahudiler ile üz bizniñ hiçbir ırkı münasebetimiz yuk ikenin körgeç, yañarak zaman kişileri üzbizni, başka kavimlerde bulğan kibek, ırkı yahut kavmi bir isim ile atarga hacet tabdılar da balalarımızga: “Tatar milletindenmin, Kazak milletindenmin, Sard milletindenmin” deyüb kürsete ve ügrete başladılar.

Soñğı asırda milletniñ başına kilgen bu hallerden soñ, bizniñ kibek üz isimlerin unutub, fakat dini cihetden gine karab “Müslüman” deyüb atab yürügen kavimlerniñ mundan da vak kiseklerge bülünüvü ve şulay eytüb alar arasında, tügil, Başkırd, Tatar, Kazak milletleri gına, hatta Kazak halkı üzi de elli ni kadar Kıpçak, Kongrat, Nayman, Karakırgız digen kibi milletlerge, Başkırdlar dahı Katay, Bürcan, Taltim, Cürmatı digen kibi milletlerge (!) bülünüvü de mümkün idi.

Munıñ üstine hükümet mekteblerindeki cografya kitablarında, bizniñ Başkırd, Tipter, Kırğız milletleri eytilüb körsetelüvbiz ve iş başında yürügen bazı birevler bizniñ yaşdan ök şundıy cografya kitabları ile terbiye itilgen zatlar buluvında, bizniñ bunday yalgış yulga kirüvübizge sebeb bulandır. Kirek bularnıñ, kirek milliyetke bütünley

⁹¹ Ahmed Zeki, “Kayu Milletdensiñ”, *Mekteb* (Kazan), 7 (22 İyun 1913), s. 169-173.

كیری - Müslüman itüb terbiyeli turgan medreselerden çıkgan hem milliyetniñ nerse ikenin bir de bilmegen şakirdlerniñ üz tilibiz, tarihibiz, ictimai halleribiz, “İbrahim milleti” bulmasdan ilikgi devirdegi edebiyatıbiz ile tanış bulmavları bizni şundi yalgış yulga kiritü tabi idi. Muna bizniñ bu hatabız, hatta iñ soñgı kündeği usul-i cedide mektebleribiz ve andagı balalarınñ bu hususta yalgışub جفا çıkuları indi tamam yüreklerge üte başladı. İndi mekteb, medreseniñ fikri bulgan *Mekteb* jurnali bu hususta biraz izahat birse bik vakıtlıdır.

II

Milliyet, til, tarihi ananeler, (küb vakıt) din, ictimai interisler, kan birlikleri esasına salunadır. Şunıñ üçün “kayu milletdensiñ?” sualın birüçi zatlarınñ da allarında şundi esaslarğa bina itilgen bir milliyet bulurğa kirek.

Orta Azıya, Sibirya’nıñ cenubi yartısı Yavrupa’yı Rusya’nıñ şark taraflarında, yani umumi Rusya memleketinde Türklük ite turgan Türki kavimler: Kazak, Tatar, Başkırd, Nogay, Özbek, Sart, Tarançı, Türkmenler arasındagı tarihî, etnagrafi, til cihetinden, bütün ahval-i ruhiyeleri, ictimai hacetleri cihetinden birlik, Garb ve Rus alimleri tarafından ni derecede yahşı teftiş itilgen, açılğan bulsa, uşbu küñge kadar Rusya Müslümanları deyüb atalub yürügen bu kavimler üzleriniñ milliyetlerin añlav cihetinden şul derecede tüben turalar ki elle bular üz aralarındagı milliyetke esas bulgan birlikni tügil, üz başlarına ügrenü, hatta kişi işlegeni de ügrenürge yitüşkenleri yuk.

Binaenaleyh bizde çın manası ile milli hissiyat natsionalnoe samosoznaniy de yuk. Çünki birevde çın manası ile milli hissiyat bulur içün evvel, üz milletini tamamıyla añlarğa kirek, milliyetni añlav ise şul halknıñ üz aralarında tarihi münasabet ve bütün ictimai birlikge bütün canı teni ile işanuvı dimekdir. Elle kaya ul bizde! Bizde tarih işlenmegen, edebiyatıbiz, tilibiz, türlü lehçeler tesirinden çıgub yetkeni yuk. Bütün ayrum cemiyetler bizni üst kulu ile bizge cıya turgan halk edebiyatı katiyen işlenmegen. Garb alimleri tarafından işlengen kadarsı da bizniñ kulga kirgeni yuk. Şulay da bulsa umumi hacetler hem ortak hissiyatnı körsetüb tura turgan, türlü lehçelerde bulsa da gazitilerde çıgub tura, edebiyatda teşkil itüb bara. Memleketniñ ulug dumasında da bu halknıñ vekilleri Müslüman ismi ile bulsa da bir can bir ten teşkil itüb turalar. Garb halkı da bit, bu halknı *kulturnoe dvijeniye sredi Russkih Musulman* digen kibi isimler ile medeniyetke taba hareket itüçi bir halk itüb taniy. Hâzır bizde milliyet tamam teşkil itüb

yitmese de bir millet suretin alub baradır. Şulay bulgaç bizde elle çın bir milliyet bulmasa da teşkil itüb baratrgan bir millet milliyet bar.

III

Milletler ayrum kabile ve cemiyetlerden turalar. Bizdegi Tatar, Kazak, Başkırd, Sart digen kibi süzler şunday kabile ve cemiyetlerniñ isimleridir. Süz uñgayında şunu da süyleb ütiyk: Bizde bazı bir zatlar mesela İsmail Gaspınski, Rıza [Rızaeddin b. Fahreddin] Hazret kibiler, Tatar digen isimni kabul itesileri kilmey. Bularniñ tarihibizde şunday mühim bir orın alğan bu isimni kabul itüden baş tartuları taacüb mundañ miñ iki yüz yıllar ilgeri bulğan bir isimdir. İski Orhun heykellerinde de bu isim bar.⁹² Nindi yul ile bulsa da bir kısım Türk halkı Tatar diyüb atalğanlar hem alarnı hâzırda da bütün dünya Tatar diyüb atiy. Bu halde anı kabul itmegen tösli turu da bir mani de bulmasa kirek. Tarih bik az vakıtta gına yañlışa, tarihibizni Tatar diyüb tatavında da yañlışlık itmegen çünki her ni kadar Kazaklara karaganda kimrek miktarda bulsa da bizniñ kanıbizda Mogol, Tatar kanı aka. Uşbu münasebet ile Ruslarnıñ bizni Tatar ismiyle atarga hakları bar. İligdegi Bulgarlıkni saf küyge saklab kile turgan Çuvaşlarnı hiç kim Tatar diyüb atamıy bit. Uşbuniñ üçün, Tatar digen süzden kaçuda bir mana da yuk. Hatta şunday hal Sart ve Kazak halklarında da kürildi. Evvelkileri üzlerin Sart, ikinçileri Kırgız diyüb atamas üçün can feda iteler. Halbuki “Kırgız” kelimesi uşbu halkka isim bulub bundan miñ iki yüz yıldan birli yürüb kilgen.⁹³ Sart süzi de “tacir manasında bulmak üzere *Kutadgu Bilig*’de ve gayrilerde bar. Her halde munday isimlerden kaçu manasız işlerdir. Bu süzler elle kavmiyet narodnostlarnıñ isimleri hakkında buldı. Ama biz bit milliyet natsionalinost bız. Mesela meselesinde süyleşürge tiliydik. Yukarıda mezkur kavimlerniñ uşbu küñge kadar yürügen “Rusya Müslümanları” digen isimleri, Rusya Hırıstıyanları digen tösli bulub hiçbir milli cihetni kürsetmey. Yaña istimalga kerüb baratrgan “Türk süzi indi bizden baytak yırak kitgen Osmanlı Türklerini de içine alğanı üçün, bazı kişiler Rusya Müslümanları oranına “Rusya Türkleri” ismin yürüte başladılar. Soñğı edebiyatda şul ıstılarnı yürüteler. Radlof ve gayri âlimler soñğı zamanda teknil itüb bargan Türkologiya yani Türklükni ügrenü ilminde, bütün Türkler til hem etnagrafya ayırmaları karab cenubi orta (sentraliniy) ve şarki deyüb üçke

⁹² P. Melioranskiy, *Pamyatnik v çest Kül Tigina*, str. 64, 67, 100.

⁹³ P. Melioranskiy, str. 64.

bölünüb yürtiledir.⁹⁴ Garbi Kıtay'da Sibirya'dağı Mecusi ve bazıları Hıristiyan bulgan Türki kavimler şarki diyüb küçük Azya ve Şimali İran'da turıçı Türkler cenubi deyüb Kazak, İdil buyı Kırım, Kafkaz hem Tümen Tatarları, Başkırd, Sart, Özbek, Nogaylar hemesi orta Türkler (sentraliniye Türki) diyüb atalalar. Hakikaten Rusya kulu astındağı Müslüman Türkler uşbu kün teşkil itüb bargan milliyetleri ile cenubi Türklerden kübük ayrılalar. İski ahlak, adet, tabiat, milliyetke yakınlık tiliniñ تازالغی hemesi de bizni Osmanlı Anatoli Türklerinden baytak ayıra. Urta Rusları bütün tarihleri ile Osmanlılarga uhşiy turgan. Malarus halkından ayırur içün Viliki Rus diyüb yürütılgen kibi, bizniñ içün de bir ayrum isimge ihtiyaç bulsa kirek. “Şimal Türk” digen isim yartısı Arabça süzden ibaret buldıgından milli isim tügil. Eger şunday hâzırğı aryantalizm âleminde kitüb baruvınça “Urta Türkler” ismi şâyi bulsa, ul vakıt bu hem milli hem bütün etniçeski tüzülüşke muvafık bulgan bir isim bulur idi. Bizniñ bu revişçe cenubi, urta, şarki kibi bölüklerge bülünübiz. Rusya milletiniñ Viliki Rus, Mala Rus, Bılarus diyüb bulunganı kibi bir hâletdir. Soñğı zamandığı milliyet küreşleri ictimai, edebi, dini haller bizni mutlaka birleştiredür. Hem şulay itüb akrın, akrın üz aldına bir Türk milleti teşkil itedir. Uşbuniñ mecmuası mutlaka Türk gine, mahdudrek bulsa, cenubi hem urta Türkler buladır.

Eger Rusya'da teşkil itüb bargan bu milliyet bir vakıt Çingiz kumandasında buluvu itibarı ile “Tatar” digen isim ile atalub kitse dahı güzel bulur idi. Lakin ul bulmas kibi körüne. Çünki Tatar ismi bu künde Türk ismi kibi bir etniçeski isim tügil, belki tarihî isim genedir. Ul üzi Türk bulgan Kırgız, Sart, Özbek, Türkmen, Başkırd ve gayri kavimlerni şamil bulmay, ama Türk bulmagan Tunguz, Mançurya halklarına bik nık itlak eytülüb yürüy. Uşbuniñ içün, bu künde Kazan Tatarçası, Kırım Tatarçası digen kibi şiveler bulsa da “Tatarça” digen umumi bir til yoktur. Müsteşrik Ebilrimuz *Tatar Tilleri* hakkında diyüb yazgan eserinde Tatar isminden Magul, Mancur, Tibet, Türk tilleriniñ hemesin arada ite. 1885'inçi yılda Harleys *Tatarların Dinleri* diyüb çıkargan eserinde Magullar ile Mancurları arada itedir.

Uşbuniñ içün bu isim Rusya'dağı başka Türki kavimler, Kırgız, Sart, Türkmenlerge itlak itülüb bütün dünyaga karşı bir milli isim bulub kite almas, belki

⁹⁴ بىراقاۋز Kamusu'nda 67'inçi cild “Türki” maddesin karañız. Hem Radlof'niñ Kuman tili hakkında yazgan eserinde (Pitirburh, 1886 yılğı Akademiya Nauk Zapiskesi, cild 9, s. 87-96.)

ayrum cemiyetlerniñ isimleri gine bulub kalur kibi körüne. Uşbunuñ içün, bu kün Rusya Müslümanları diyüb atalgan bu milletke Urta Türk Milleti yağı Cenubi ve Urta Türklerniñ barsına karab “Türk Milleti” diğen isimniñ şul küyge turub kaluvu ihtimali yakınrakdır.⁹⁵ Biz üzibizniñ mecmuabızını, kirek hâzırğı Aryantalizm istimal itkençe “Urta Türk” diyib atıyk, kirek “Türk” süzün Osmanlılar kulundan alub alarnı üz edebiyatbızda “Osmanlılar” atab kaldırub, Türk süzün üzibizge gine isim itüb yürityk, bizniñçe barsıda birdir.

Uşbunuñ içün indi hazırge nindi kavımdansın dişeler. Kazak kavmindan, Sart kavmindan, Tatar kavmında diyüb cevap birürge yarasa “Kayu Milletdensiñ?” diyib suravçılarga İbrahim milletindenmin, yağı Rusya Müslümanlarındanmin yağı Kazak Başkırd, Tatar milletindenmin dimişçe “Türk Milletindenmin” diyüb cevap teyüşdir.

⁹⁵ Pallas, *Pravoslavniy Blagovistnik*, 1912 g.za Dekabr.

2.2.6. Vambery [1]⁹⁶

Magu-Nikralog

Girman Vambery vefat. Bu haber başka yaşın kibi sugıldı. Enver Bekler'niñ vefat haberin türlü vakıta kitürüb yalğanlab turgan tiligramniñ eli gine gazetelerge yazub üziniñ çından nık ikenin kürsetüb turgan bu muhterem zat hakkındagı haberin tasdik itmeske ikinçi, üçünçi, dörünçi tiligramlar irek birmediler. Tugan uruklarıñdan birev ülgen vakıta çıgaturgan küz yaşları mundıy zatlarıñ ülüvinde çıgarga kurkalar, anıñ urnına tugmañ ülgenden artık zehir bulub yürek erni, içte. “Yaşasın yaşadı, işleysin artığı bile işledi, ülse ülgendir, ni hal itesiñ!” disekde üziñni cuvanub kuyasıñ hakikaten Vambery ile Radlof Türkologya âleminde şundıy zatlardır ki bularga zamandaşlarından felsefe ve edebiyat âleminde Talstoy, keşfiyat âleminde Edison kibilernigine tiñleşdürüb bula. Bu zatlar hemeside uzun ümür itdiler, mensub bulgan yer (oblast)larında aldlarına alğan işlerin, vazifelerin şundıy kâmil itüb işledi, ütediler ki bular bütün insaniyat aldında “muna biz işledik digeçde işledik!” diyüb kükrelerin kirübmaktansalar ve bütün insaniyet aldında üzlerin minnetdar tutsalar hakları bardır. Vambery bütün ümrün İslâm, bigrek de [özellikle de] Türk âlemin ügrenüğe bağısladı. Orta Azya, Türk Tatarnıñ til, tarih ve etnagrafyası anıñ zemini idi. Ul hizmetleriniñ türlü tarmaklarına karab meşhur müsteşrik, publitisist, seyyah, Orta Azya'nıñ alga çıkgan müdekiki diyüb yürütüle. Anıñ ihatasınıñ kiñlegine, hizmetleriniñ küblüğine karab anı ni diyüb atasalarda atarlar, lakin ul hemesendende bigrek ulug Türkologdur. Bizge mensub bulgan bu ilmniñ, fenniñ iñ zur kahramanı hakkında bu yırdı üz nöbetinde bir niçe süz eytim didim. Vambery cenabları eserlerin miñge malum bulmagan İngiliz, Nimes, Macar tillerinde yazganı içün, anıñ iñ küb, iñ ulug eserlerin okub faïdalanuvdan **محبت** mahrum turamın. Vambery'niñ dünyaga şöhretin taratkan muteber eserlerinden bir niçesi Rus tiline tercüme itülgen, minim menbalarında şular gına bulur. Şunıñ üçün anıñ hakkında tüblü, esaslı bir nerse birüb bulmas. Ulug âlimniñ vefatı anıñ yañadan tirülüvünden ibaretdir. Anıñ vefatın münasebeti ile mensup buldıgı âlem Türkologya şular ulug âliminiñ eserleri hem üzi yineden dikkat ile karalur, teftiş itülür, anıñ seksen bir yıllık ümri, hizmetleri yineden yañarur, bu vakıta anıñ iñ ibtidai şakirdin bulgan biz de bir iki süz eytmıy kalmıyk didik.

⁹⁶ Ahmed Zeki, “Vambery”, *Mekteb* (Kazan), 10 (20 Sintabr 1913), s. 242-250.

II

Vambéry'nin hayatı: Arminius (German) Vambéry Cenabları, 1832'inçi yılda Vingerya'da Perisburg vilayetinde duna-çardaglı digen avılda, fakir bir ailede tугan. Elle ni kadar maniler, yarlılık aña tertibli bir terbiye alurga mani bulgan, lakin ul bar manilerge de karamiyça yaş vaktından uk fenlerini, hususan tillerini ügrenürge artık zur aşk ile birilgen. Ul 1852'den başlab dört yıl kadar vakıt “Peşt” şehrinde hususi muallim bulub hizmet itken. Hem bu vakıt bazı şark tillerin, hususan Türk tilin ügrenürge başlagan. 1856'inçi yıl bir Vinger baronu'nun yardımı ile İstanbulga barub anda Hüseyin Paşa'nın evinde Nimes tili muallimligi itken. Soñından Fuad Paşa huzurunda sekritarlık hizmeti ile meşgul bulgan. Dört yıl içinde Türk tilin teknil itken, Şark halklarının ahlak ve tabiatları ile yakından tanışkan. Hem şunda uk üziniñ Şarkga aid eserlerin neşr ite başlagan. 1858'inçi yıl Nimesçe, Türkçe bir lügat kitabı, 1865'inçi yıl Çagtayça-Macarça lügat (Abuşka) neşr itken. 1861'inçi yıl ul Vingerya'nın Akedemiya Nauvgine muhabir aza bulub sanalgan hem anın yardımı ile şul yıl İran ve Orta Azyaga üziniñ bik meşhur seyahatine kitken. Bu seyahatine kiterge Vambéry'nin ni nerse **اوننگانن** üziniñ seyahatnamesiniñ başında uşbu revişçe hikâye ite: “Bala vaktından uk min çit tiller ügrenürge bik derdli buldım hem bazı bir niçe Şark hem garb tilleri ile nık iştilgal itdim. Başta minim dikkatimni Garb ile Şarknıñ bik **چار** ulgan edebiyatı celb itdi. Soñından bu tillerniñ bir birisi arasındagı münasebetni teftişlev bigrek de üzimniñ tугan tilim, Macar tiliniñ aslın izlev mini kızıkdırdılar.

Macar tiliniñ Turan tillerine mensub ikeni malum idi, lakin bularnıñ kayusına, Türk tiline mi, elle Fin veya başkasına mı karındaş ulganı heman malum tügil idi. Bu mesele biz Macarlar üçün hem fenni cihetden hem milli intirisibiz [ilgimiz] cihetinden in kızık mesele idi. Bu mesele minim şarkga seyahatke çıguvuma sebeb buldı. Min bu tillerni nazari gına tügil, amelde bilürge, tugrıdan tugrı ügrenürge tiledim. İstanbul'ga kildim, munda uzun vakıt Türkler ile birge turub İslâm kütübhanelerinde, mekteblerinde Türkler ile birge ukub çın çından katnaşub yürüb, min bir Türk gine tügil, efendi uk bula aldım.

İstanbul mini kanaatlendirmedi. Turan tillerine, entagrafyasına aid teftişler bir bu orında gına tügellenur day bulmadı. Urta Azya'ga kitdim. Munda bir Macar yani Türk

Efendi bulub yürügende maksudga yetüb bulurday kürünmedi, yerli halk kıyafetine kirdim, bu uñgay bulurday buldı.”

Vakıa Vambery bu seyahatine Reşid diyüb Müslümân ismi alub İran, Urta Azya’nıñ adi dervişi kıyafetinde çıgub kitdi. 1863’inçi yıl hacdan kaytub kilgen hacılarga koşulub Mazenderan arkalı Balhan Bugazına barub yetdi. Andan Türkmen sahrası arkalı Hiyva’ga bardı. Hiyva hem Kongırat’da bir kadar vakıt turgandan soñ Kızıl Kum arkalı Buhara, Semerkant’ga kitdi, Karaş, Kerki, Meymenelerde buldı. Herat, Meşed, Tahran arkalı isen sav İstanbulga kaytdı. Üziniñ bik muaffakiyetli çıkgan bu seyahatin tasvir itüb meşhur seyahatnamelerin neşr iterge kirişdi. Bu seyahatname til, cografya, etnagrafya cihetleri ul vakıtga kadar bir de teftiş itilmegen Urta Azya’nı tanuga yaña menba uldı hem Vambery’niñ şühretin dünyaga taratdı.

1866’inçi yıl “Peşt” Darülfünununda Şark Tilleriniñ pırafısöri buldı. Anıñ soñ vakıtka kadar Şark tilleri, anda tarih ve etnagrafyalara aid dersler okub üzini gayet küb, zor hizmetlerin neşr itüb turdı.

Vambery Orta Azya seyahatinde ilmi teftişler üstine siyasi, hususan ul yirde Rus ve İngiliz siyasetleri hakkında da teftiş itdi. Simpatya hem antipatya cihetlerinden Macar, ama iman (ubijdiniye) cihetinden İngiliz bulgan Vambery, Urta Azya’da Rusya siyasetine bik naçar karadı, Rusya Urta Azya’da ayak atlagan sayın, anda Rus nüfuzun nıgatkan sayın ul İngilizlerni “Rus şulay itüb Hindke de barub kürür eli.” deyüb tenbih ite turdı. Ul bu hakda türli vakıtta İngilizçe yazgan nihayetsiz makaleleri hem pamflit ile hakiki Russafob (Rus düşmanı) ikenin kürsetdi. Ul şul hakda İngilizniñ in meşhur *Times* kibi gazetelerinde yazuvı hem her vakıt Şark’ga tigen zor siyasi, ictimai meselelerge tavışlanub turıvı ile dünyanıñ zur puplitistleri cümlesine kirdi. Siyasi, ictimai meselelerniñ in ulugları ile iştigal itüviy de anıñ ilmî hizmetlerdegi işlerin birazda kimeytmedi, belki anıñ Türkologya’ga aid çıkarub turdıki gayet zur, küb ulug hizmetleri bu zatnıñ ilim ve fenniñ armas talmas bir hâdimi ve bik zur enerjiya, gayret, zur ilim sahibi ikenine şehadet birüb gine turdılar.

III

Vambery'niñ hizmetleri:

Vambery Cenablarınıñ eserleri İngiliz, Nimis tillerinde yazılğan buluvı miñge anıñ eserleri ile yakından tanuşuvğa mani bulğanın, anı bütün tanuvım fakat Rusçaga tercüme itken eserleri arkasında gına ikenin eytken idim. Başka eserleri hakkında min fakat Rus alimleriniñ ul eserlerini tenkit ve muhakeme itüb yazgan eserlerden gine, ya ki küçürülgen kıtalar arkalı ya ki bazı birlerin Nimesçe bilgen zatlarınñ yardımı ile gine üg rengeli aldım.

1861'inçi yıl Abuşka (Abuchka) ismindegi meşhur Çagatayca lügat kitabı neşr itdi. Ul munda Çagatay sözlerine fakat Macarça mana birgen. Misallerin neşr itmegen 80 kulda 110 saife. Bu kitabnıñ Pitirburg'da imparatornıñ umumi kütübhanesindegi nüshası hakkında Pırafısör Vambreyer *J.M.N.P.* 1847, çast LIV, otd. III, 37-43'de yazdı. Hem ha, hı, dal, tı harflerinden sözlerin küçerdi. Hem mim. Nikiteski Emir Ali Şir Nevaî hakkında (Sankt Petersburg 1856) neşr itken eserinde sayfa 76-78'de bu kitabdan küçürgen.

Rus akademiki müteveffa Viliyaminof Zirnof 1868'inçi yıl Pitirburg'da bu kitabnı *el-Lügatü'n-Nevâiye ve 'l-İstişahadtü'l-Çagatayi* diyüb Rusça mukaddime ve Ali Şir hakkında mülahazası ile, bütün misalleri ile neşr itdi. Hem Hacı Süleyman üziniñ *Lügat-i Çagatay ve Türki-i Osmani* digen kitabın, Radlof hem Budagof üzleriniñ ulug lügat kitablarnıñ telif itüvde munın ile faydalandılar.

1867'inçi yıl Lipsig'da Çagatay tili hakkındagı *Cagataische Sprachstudien* kitabın, 1870 yıl Uygur tili hem Kutadgu Bilig hakkındagı *Vigurische Sprachmonumente Innsbruck* kitabın neşr itdi. 1885'inçi yıl *Şibaniname (Die Zcheibaniade)* ni hem 1879'unçı yıl *Zeitz. Der deutzcen Morgen Cezmzchaft* jurnalinde Divan-ı Mahdum Kulu'nı neşr itdi.

Bular ile kısmen Kazan'da Nimesçe til muallimi muhterem Erkilitski [ارکلیتسکی] 'niñ yardımını ile faidelendim. Hem Mahtum Kulu hakkındagı سن Şura'da Mahdum Kulu hakkında yazgan makalemde küçürdüm. *Şibaniname* 1908'inçi yıl Milioaranski, anıñ vefatı soñunda Samoyloviç Cenablarınıñ himmetleri arkasında Vambery'ninkinden alâ

ve tamam itüb neşr itildi. Evvelgi eseri hem Uygurça ve *Kutadgu Biliğ* hakkındaki kitablarının Radlof teftişleri ile tugrı kilmegen orınların Uygurça'nıñ yaña yaş alimi S. Malofka kürsetdim, “Bular elbette hata, lakin Vambery hatalarga kirüğe de künüb uşbu işlerni işlemegen bulsa idi, Uygur tili hakkında teftiş Radlof ve andan soñğı Miller, fon le Koklar kulunda bu kadar yahşı açılı almagan bulur idi. Vambery eserindegi nihayetsiz hatalar anıñ fenni ve tarihi ehemniyetine zarar bir miy.” didi. 1885'inci yıl neşr itdigi Türk milleti (*Das Turkenvolk*) digen ulug, kıymetli eserin fakat Rusça tenkid ve kıtalar arkalı kürdüm. Başında Türk lehçelerinin birbirine münasebetleri tugrusında yazganın ukudım.

Munıñ aryagındağı kitab hakkında asla malumatım yok. Rusçaga tercüme itilgen eserlerin tarihî tertibinde sanab kitebiz.

- 1) *Urta Azya'da Seyahat*. Başta İngiliz, sonundan Nimes tilinde yazılğan. Bu eser bütün Yavrupa tillerine tercüme itilgen. Rusçaga 1864'ünçi yıl, 85 kul, 293 sahifede PETERSBURG, Bugram matbaasında tab itildi.

1867 hem 1874'tünçü yıl Meskev'de Mamuntof bu eserni iki mertebe resimler ve harita ile neşr itdi. Tenkidler 1 (*Birjavıy Vidomosti* 1865, nomir 2 43). Maliye ministrınıñ işleri hakkında malumat 1865, nomir 3 11). *Pitirburgski Vidomosti* 1865, nomir 312'de ve gayrilerde yazıldı. Tenkidçiler arasında Vambery'ni asla seyahat itmegen kitablarga karıştırub hayali ile gine çılgargan diyüçiler boldı, çünki ul zamanda “Orta Azya çından da ferishteler tarafından saklana, anda Yavrupalılar irkinleb yürüy almiy.” digen kibi itikat itüle idi. Rus seyyahları ve alarnıñ başlağı bulğan Hanikof (munıñ seyahatnamesi de bik meşhur) Vambery kadar iş işlerge buldıra almadılar. *Ruski Mir*'niñ 1874'ünçi yılğı 26, 37, 45'inçi nomirlerinde meşhur müsteşik ve müverrih V. V. Girigoryef ile başkalar arasında bu hakda münazara kitdi. Girigoriyef, “Vambery seyahat itken” didi, başkaları karşı yazdılar. Ahirden bu mesele Vambery'niñ sözleri soñğı seyyahlar tarafından tasdik ve isbât itileceğine çışildi. Şunda da A. Kun'ıñ *Materialı dlya Statistiki Sır-Darinskoy obl.*, vıp. IV'de 1875'inçi yıl neşr itken makalesi ile Vambery seyahat itse de Orta Azya'ga başka seyahat itüçilerniñ bulmavından faidelenüb özine başkarak, bazı vakıt dürüst bolmagan sözler yazgalaganı malum boldı. Soñğı küngi âlimler (mesela Bartold, *İstoriya izuç. Vostoka vı Evropi i vı Rossi*, spb. 1911, s. 223'de) Vambery seyahatının bu künde fenni ve gayri ehemmiyeti kalmaganın süyliyer. Hakikaten Vambery ul vakıt Yavrupa'nın Gok ma Gok, Min Bir Kiçe yırları

bulgan bu Urta Azya'dan elle nindi vakada bulmagan bazı "acaib ve garaib" alub kayturga tileb Yavrupa halkın Urta Azya'nı teftişke kızıq dururga tırışuvı ile zur faide ite almadı. Uşbunıñ üçün Vambery seyahatnamesin bu kün üz tilibizge tercüme itüb turuda zur faide kitüre almas. Munıñ üstine, ul eser algan mevzusunuñ zorlıgına nisbeten gayet kıska bulub bir kanspikt kabilinden ginedir. Aña karaganda tafsilli ve fenni cihetden de mühim eserler bukün indi küb neşr itildiler.

2) *Oçerki Sredney Azii*: Bu kitabnı Vambery yugarıdagı seyahatnamesine bir koşumta eytüb yazgan. Munı Mamuntof 1868'de Meskev'de 362 bit, 80 kulda neşr itdi. Bu eserde kıska, lakin ilikgi seyahatnamenı yahşı gına aça. Munda müellif seyahat itken yerler, halklar, hanlar ve alarnıñ sarayları, turmuş keyfiyetleri, yanındagı ibdeş Tatarı, Buhara'nıñ kışkaları, sevda, hüner, Buhara'nıñ iski tarihi, dervişler, Turan, İran halklarınıñ etnagrafyası hem Urta Azya'dagı edebiyat hakkında zamanına köre yahşı gına malumat bire. Bu kitab münasebeti ile L.A'nın *Vestnik Yavrupıy* 1869, cild 5, nomir 9, s. 253-274'de yazgan tenkidi, Girigoriyef'niñ İmpirator Cografya Cemiyeti'niñ *İzvestiya*'sında 1868'inçi yıl, cild 4, nomir 5, s. 305-308'de yazgan mühim eseri çıkdı. Bu makaleler, bu eserde fenni bir nerse de bulmaganın ve her nerseni seyyahniñ adeti boyunca artık küterub, artdurub yazuvlar bulganın isbat iteler. Vambery'ge karşı katı kalem yürütiçi Girigoriyef makalesinde Vambery'niñ ul künge kadar hiç kürülmegen zur hidmetin takdir itüb kısmen bigük togrı süzler yazgan. Bu kitabnıñ bizniñ Türk halkın tavsif (haraktirizavat) itken yerin alda küçerirbiz:

3) Urta Azya Müslümanlarınıñ aşav içü nerseleri togrusunda Vambery makalesi *Vakrug İsvitanın* 1868, nomir 8'de.

4) Urta Azya halkının etnagrafyası hakkındagı makalesi. *Vse Mirniy Puteşestvennik*'de 1868, nomir 48'de basılğan. Bular yine kıska eserlerdir.

5) 1868'inçi yıl *Zapiski dilya Çteniya* jurnalının on hem on birinçi nomirlerinde *Soperniçestvo Rossiya i Angliya v Sredney Azii* digen eseri basılğan. Munda ul hemişe üz yolunda Rusya siyasetin tenkid ite.

6) 1873'ünçi yıl Pitirburg'da Vambery'niñ *Buhara Tarihi* digen ulug eseri Pavlovski tarafından tercüme itülüb İsakof tarafından iki cild 85 kul (birinci cild 274 bit, ikinci cild 226 bit) de neşr itildi. Bu kitab Vambery'niñ in kadirli eserleriniñ birisi

sanala. Buhara tarihine aid bu kadar tafsilli ulug eser bu künge kadar çıkkanı yuk. Bu eserinde Vambery Buhara tarihin üzi bargan vakıtdağı Han Muzafferüddin’ge kadar kitüre hem Türk tarihine ve anıñ Çingiz, Timur, Şibani Han kibi kahramanlarına aid üziniñ fikirlerin süyleb bitire, orını kilgen sayın [yeri geldikçe] bizniñ tabiat ahlakıbizga aid üziniñ fikirlerin eytmıy kitmiy [söylemeden edemiyor]. Birinçi mehzalarnı kürgençi Vambery’niñ bu eseriyle baytak faydalandık. Lakin birinçi mehzalar, soñğı tüblirek eserlerni kürgenden soñ bu kitabnıñ ehemmiyeti “kızık kitab” ulub kına kaladır. Bu kitab hakkında Rus tilinde baytak tenkidler bar:

6.1) *Vistnik Yavrupıy*, 1873, nomir 9, cild 5, 1874’de cild 1’de.

6.2) *Sın Oteçestva*, 1873, nomir 191,

6.3) , 1873, nomir 204, 355’lerde yazılğanlar. Lakin arada iñ faidelesi.

Grigoryef’nin Maarif Nezareti jurnalinde (*J.M.N.P.* 1873, no 11, çast 170, str. 105-137) yazgan mühim makalesidir. Orta Azya tarihinde iñ işançlı âlimlerden bulgan Grigoryef, Vambery’ni tibabında kübrek ihtiram ite hem Çagatay hem Uygur tillerin ügrenüvde anı ulug üstad saniy. Lakin tarih babına kilkeç bir nerse bilmiy turgan bir müddei, maktançık ikenin isbad ite. Hem bik âdil olarak Vambery’niñ bizniñ tarihibizge bik sathi gına karavın hem tarihibizga aid dünyaga çıkkan iñ meşhur eserler, mesela D’ogson, Diyugin, Balladiya Putiyler’niñ eserlerin asla kürmıy, karamıy zur süzler süylevin aybliy. Hem kitabnıñ asla fennî kıymeti bulmaganın bir iki ayda evüş tüviş hikâye suretinde uyuşturulğan bir nerse ikeniñ isbat ite. Hakikaten bu kitabda Vambery şulukdır hatalar itken ki hatta padişahlıqlarnı padişahlıklardan ayırmagan. Mesela, şul vakıtka kadar Grigoriyefler tarafından nık teftiş itilgen Karahaniler Devleti’niñ dünyaga varlığıbilmiy.

7) *Oçerki i Kartını Vostoçnıh Nrabov* bu kitab 1877’inçi yıl 80 kulda Pitirburg’da 280 saifada neşr itilgen. Bu kitabda yugarıdagı *Oçerki*’sı kibi bir nerse bulsa da bunda andağı kibi ilmiyrek nerseler asla katıştırılmagan. Hiçbir fennî maksat takib itilmiyçe fakat Yavrupa küzinde Müslüman Şarknı tanutıv (ihtimal ki alarnıñ ukuvına kızık bir nerse birüv) maksadıyla kalemge alıngan nerselerdir. Muñda Müslüman Şark’niñ içki ve tışkı yakları açık kartinalarda kürsetüle. Evi içi, aile, hatunlar, aşav içüv, keyif, tömeki, munça, uku, mekteb, maarif, beyrem, hacılar,

dervişler, bab-ı âli, karavan, bazarlar, Müslüman yerinde Hristiyan ve Yevreyler, Müslüman tibleri, Müslüman sultanları, makallar. Bu kitabdan kıtalarını túbende küçür biz, Vambéry bu kitabı seyahatinden küb soñ, 1876'ınçı yılda yazgan. Muñda kübrek Anadolu Türkleri, İranîler tasvir itile. Ukurga kızıq, Şark haklarınıñ turmuşların ññ kübüsü haklı ulsa da bazıların artdırbırak yazgan bir eserdir. Arada Şınası merhumnun *Şair Üvlenmesi* digen kamidiyesi de tercüme itülgen. Munın ile Müslüman Türk yerinde üylenü işi ni kadar tertıbsız, manasız ikeniñ kürsete. Munın hakkında Rus tilinde

7.1) *Grajdanin* 1877, nomir 9, s. 235-237'de.

7.2) *Znaniye*, 1876, nomir 11, s. 2-13'de ve gayrı bazı orunlarda tenkidler yazılga. Şark turmuşı ile az aşına kişiler yazganı içün tenkidler tüblü tügil. Lakin minim ukudıgım Kazan'ınñ Duhovniy Akademiya Kütübhanesi nüshasında nindidir bir kişi her orında çitke çıkarub bik heybet mülahaza yazub bargan. Bizni yakından bilgekişi bulsa kirek.

8) Mundan başka, mesela Rusya siyaseti togrısında 1885'inçi yıl *Türkistanski Vedemosti*'de yazgan makalesi kibi bazı nerselerin kürdüm. Munın üstine, *Türk Tatar Medeniyeti* diyüb yazganı bar. *Zapiski Zapadno Sibirsk. Otd. Imp. Georg. Obşç.* mecmuasında basıldı. Başka bilgenlerinden Nibari نىبارى üzübüz içün gayet kadirli bulgan.

9) “Kulturnoye dvijeniye sredi Ruski Tatar” diyüb yazgan makalesidir. Bu makale Goldtsirir'niñ *Lektsii ob İslami*'siniñ (1912'inçi yıl Pitirburg Bırakhaviz neşri) ahirine kuşulub s. 276-302'de neşr itilgen. Bunun hakkında Rusça tenkid kürmedim. Lakin yahşı eser. Mundan da alda küçiribiz.

Vambéry'niñ eserlerin ni kadar mütaala itdim ya ki anıñ eserleri hakkında ulugrak âlimlerniñ ni kadar teftiş ve tenkidlerin ukudum ise buların barısından kalgan tesir şuldır ki: Vambéry hiçbir vakıtda aldına algan fennin tüblü, esaslı itüb yerine yitkerür içün cintikleb, teftişleb turuçı bir âlim, isledovatel bulmadı. Til babında ul Radlof, Thomsen, Miller kibiler; etnagrafya babında Aristof, tarih babında Grigoriyef, Bartold kibilerniñ hiçbirisi ile de tiñleşe almıydir. Ul bir meseleni fakat fenni ehemniyeti içün tügil, belki tizrek andan bir netice (vıvod) çıkarur içün teftiş ite. Eger teftiş itüb ülgürmeşe üziniñ ütkün uyu, fikri ile halletüb üz maksadına kuşarga tilevçi bir

mütefekkir idi. Şunun için Vambery minge Türkologiya âleminin Reşid Kadısı bulub tasvir itüle. Ul umumi bir kaide hükmünde. Eger Vambery Cenabları aldına cıyılğan nerseler ile kanaatlenüb tizrek bir umumi bir netice çıkarurga aşuguçi bir zad bolmiyçe, fakat vak meselelerge birülüb alarnı gına cinteklevçi bir kişi bulsa, Allah bile, bu Türkologya aleminin üzüniñ bu küngü haline kile alur idi mi. Vambery Türk âleminin insaniyetniñ ulug teftişge muhtaç bulğan bir vahidi (edina)sı, Yavrupa'nıñ iteğinde turgan iñ ayavsız bir kahraman ikeniñ dünyaga bildirdi. Türk tilin üzüniñ burungı mazisi ile birge tiller arasında iñ nık tedkikga muhtaç bir til itüb cıyıp tüyneb kürsetdi. Yavrupa ile bular (ya ki umumen Müslüman Şarkı arasında küzge kürünüb turgan hassa (osobennost)nın nerse ikeniñ açtı. Munı German Vambery kibi büyük inergiya, zur ilim iyesi gine işliy alur. Anın itken fennî hizmetleri ni kadar sathi ve min, yüz min kusurlu bulsa bulur, lakin ânın Türkologiya tarihindeki orunu munıñ sebebinde kısaymaz.

Vambery [2]⁹⁷

Umumen Müslümân hem Türk Halkları Tugrısında

Vambery cenablarınıñ umumen Müslümanlar hakkındaki fikirleri *Oçerki Nravov* digen eserinde, umumen Türk halkı hakkındaki fikirleri *Oçerki Sredney Azii* digen eserinde yazılğan. Umumen Müslümanlar hakkındaki fikirlerinde iñ küb orınını İstanbul ve Anadolu Türkleri aladır. Arab, İran, Kürd kibi halkların tavsifi munda ikinçi orınını tuta. Vambery'niñ bizge karaşın [bakışını] kürsetür üçün bu orında baz bir fikirlerin köçerürge buldık.

Vambery Müslümanlarda âile turmuşı hakkında eyte: (Osmanlı Türkleri ve İraniler turmuşından alub) “Şark halklarınıñ (Vamberyleriñ Şark halkı digeninden fakat Müslümanlar ^{مرد}, Kıtay Hind ve gayri halklar munda kirmiyler) âile turmuşları alarnıñ maişetlerin teftiş itüçi Yavrupalığa bik yaman tesir kaldıra. Aileniñ efradı bir birisine karşı her vakıt salkun ve bir birisine yagmasız münasebetde bulunalar. Bularda azgına da muhabbet, nezaket eserleri yuk. Garbda iñ küñilli bulğan âile turmuşı, Şarkda elle nindi yaşrın (flerler) ile kablangan. Şark halkı içinde gine bulğan vak intirigalar ile tumalangan balalar ataları aldında “tevazuluk” iterge mecburlar. Şarknıñ tevazuluk digeni kişiniñ ikinçi

⁹⁷ Ahmed Zeki, “Vambery”, *Mekteb* (Kazan), 11 (15 Oktabr 1913), s. 266-276.

birevlerge, fakat kurku sebebi, ihtiram kürsetetüvü, üzini ikinçiler aldında zelil-hur kürsetürvü dimekdir. Munda kişiniñ üz ihtiyarı, hürriyeti ile birevge muhabbet ve nezaket kürsetüvünüñ eseri de yuk. Bala atasından kurkganı üçün, atası aldında, üzleri kaşında “edeb” deyib atalarga (priliçiyelerni) riaye iterge mecburdur. Halbuki ana bala kaşında ata kadar kurkınç bulmaganı üçün, bala anıñ yanında tilegen edebsizlikni ite, anıñ süzün tıñlamay, **قارشى**. Bu hal Şark halknıñ bala vaktından uk kurku, ceza aldında gına kişilik üçün lazım bulgan işlerni riaye itüvlerine, üz ihtiyarlarına, kişi kürmegen, tayakdan emin bulgan orında bütün kabahatliklerni işliy turgan bulularına sebeb bulgan.

Erine karşı hiçbir muhabbet eseri tutmagan Şark hatunı da eri aldında şulay. Eger eri yuk vaktında anı “cehennem” azabları kurkıtmasa ul üziniñ erine hıyanet itergede hazır. Hizmetçiler hakkında eytürgede orın yuk. Zurrak âile başlıkları üy içindegi rashodlarını bir “vekil”ge tabşırılar. Vekil üziniñ hocasına rashod kağıtların tutub kütürüb kile. Falan, falan kadar rashodlar itkenin anda yazgan bula. Aile başlığı munı kürgeç üzün eytüb bir tan ala. Çünkü ul bu yazılğanların yartısı ya ki fakat üçden biri gine yurt hâcetine kitkenin, kalğanı yalğan olarak yazılğanın bile. Üziniñ üyünde elle un yıllardan birli turgan hizmetçiniñ şul küñge kadar ni çaklı urlagan, hıyanet itken ve mundan soñ yine hıyanet iteçegin bile. Bular barsı da aña malum. Çünkü anıñ **لاکبى** ayda fakat iki yüz ya ki iki yüz elli gurusu jaloniye alsa da beş yüz ya ki bazı vakıt miñ gurusu rashod [masraf] tuta. Bu elle kayda almiy, elbette ugurlagan bula. Bularnıñ hemesin bilüb turgan Türk: üzin hiç nerse kıla almiy ve munı hiç özgerite almiy turgan itüb tanıy, uşbunıñ üçün lakin (vekil-i harç)nıñ ugurlavına işanub yallagan vakıtda da biş yüz gurusu tügil iki yüz gine bire. Aile işleri muna şunday.

Bu hal Şarkda aile içinde gine kalmay bütün memleket idaresi şul hal ile mübtela. Biş yüz gurusu jaloniye alğan Türk ya ki İran çınavnıgi min gurusudan artık rashod ite. Osmanlı sultanı da İran şahı da hiçbir sevda işleri ile şugullenmiy fakat hizmetde gene bulgan memurnıñ niçek bu kadar rashod ite alğanın bileler. Lakin iş heman şul küyge kala, çünkü bütün aile, memleket ayrum şahıslar arasında tabiat hükmüne kirüb bitken munday halni üzgertüb, üzi bir naçarlık kürine. Osmanlılar “padişahın malı deniz, yimeyen domuz.” deyüb eyteler. Yani bu hal bütün halknıñ ruhına urnaşub bitken.

Yine aldarak: “Şark ailesiniñ bik küñülsiz bulgan bu turmuşı, miñge Garb’nıñ manastır külliye (sumga)lerindeki küñülsiz, fakat bir tüşli turmuşını iske tüşüre. Garb’dagı aile saadeti digen nerse munda bütünley yuk diyürlükdir.” diy.

Müslümân hatunları hakkında: “Müslüman halknıñ tüben sınıfında hatunların mevzuu (palajiniyesi) Yavrupa’da şul orındagı hatunların mevzuundan bik az ayrula ya ki bütünley ayrılmıy. Hatta Garb’nıñ kuvvetli albiyonında palitsege hatunların kıynab, azablagan erler ile tartuşkanda tüşken kıyunlık Şark’nıñ **قاضيه** azrak tüşedir. Garb ile şarknıñ hatunları

yugarı sınıflarda bik katı ayrulalar. Şark hatunını Garbî tunganından ayırgan nersede fakat evvelgisiniñ çıkden tış cahil akıl ve zihin cihetinden bik tüben zelile buluvından ibaretdir. Şark hatunlarına has bazı bir sıfatlar ilimniñ taraluvı ile bite turgan işlerdir. Alardan ayrulmıy turgan hasiyet tügil” diy.

Medreseler togrusunda söylegen kızıık süzlerinde *Oçerki Nravov*, str. 108-123 Medreselerdegi اوليك turmuşniñ şul 19’ınçı asrınıñ ortasında uk Türkiye’degi suhtelerge tesiri kirilişkenin, alarnıñ ta şul vakıt uk medrese işlerinden rıza bulmıy başlaganların süyliy. Makalesiniñ ahirinde Müslümanlarda kişi ilmi artkan sayın yazuların halk añlamasday eytüb yazganun söylegeniñ soñında eyte:

“Bularda âlim (abrazavannıy) sınıf nâdan (niabrazavannıy)lardan şunıñ ile gine ayrıladır ki evvelgileri özlerinin tungan tillerin ilmleri artkan sayın soñgılarga añlaşılmaslık tabışmak eytüb yazabileler. Bunday cemiyetde niçek eytüb hakiki ilm tarala alsun?”

diy. Hem munıñ ile ilm halk añlarlık tilde yazılmağaç Türkler’niñ maarif işlerindeki hareketlerinden asla bir faide ümid itü mümkün bulmavın yaza (Vambery’niñ elli yıl evvel süylegen bu süzleriniñ haklıgın bizniñ halk bu kün iş ütkeç kine añlab kile).

“Müslüman haklarınıñ Tipleri” digen makalesinde (*Oçerki Nravov*, str. 229-240) Osmanlı Türkleri hakkında eyte:

“Türkiye’de bir bir yerde ukub az mı kübmü abrazavaniya alub bir mensıbka mingen memurlar ve umumen ziyalı sanala turgan bey ve efendiler asıl Osmanlılar, Anadolu Türklerinden bütünley başkalardır. Bular tamam Yavrupa kiyümünde bulalar, tik başlarındagı fes gine alarnıñ Türk ikenin körsetüb dura. Bu sınıf halkda asla asıl Türklerde bolgan ahlak da tabiat da kalmagan. Bular tamam bozulgan. Ahlak digenni asıl riaye itmiy, imansız hem mürüvvet-i vatan (blagorodstvo) ve milliyet hisi digenlerniñ hiçbir eseri de yok. Bular özleri bala vakıtlarından uk nifak, hıyanet, başsızlıknıñ tübi bulgan bir sınıf halk içinde üsken bulalar. Özlerinde ruhen kanaatlenürlik esaslı hâsiyetler tabmaganlıklarından, bütün vücudları ile fakat keyf safa kaygusuna birüleler. Huzur ve içki meclisleri, tartub alur üçün baylık izliy, özinde din, ahlakı bir kanun, manevi medeniyet digenden bir eser de bulmıy. Alar Garbî Yavrupa’nıñ tışkı medeniyetin, kiyüm-salumların gına alganlar, üzlerin İslamniñ dinî ve ahlaki talimlerinden azad deyüb hisab itdiklerinden, nizkaya strastlarga gına birüleler. Bütün idiyalları özleriniñ şahsi menfaat ve intirikalarından ibaretdir. Muna Türkiye’niñ işlerin, memleket idaresin, tedbirin kullarında tutub baruçı aldındı sınıfı şuldır.

Ama tüben sınıf, halk, Anadolu Türkleri bütünley munıñ hilâfına: Alar iski dünya halkları arasında iñ heybet orınnı tutalar. Umumen Türk halklarında bulgan uluvv-i himmet, köñlüniñ saflığı (çistoserdeçnost) ibtidai sadelik, patriarhálnaya çuvstva, kunakçılık bularda heman bar. Lakin yugarı kuvvet (vlast)niñ çiksiz zulmü, başsız idaresi arkasında ul özin fakat mazlum bulub ömür ütkerürge ya ki biterge tiyüş halk deyüb bile, özinde bulmasa başka Müslüman haklarında, mesela Arablarda bulgan kibi milli his, özlegine muhabbet digen nerse yuk. Ama Arablar ise alay tügil, alarda milli vatani hiss-i gayret, dünyada tururga ümid bar. Uşbunıñ üçün, Müslüman memleketiniñ idaresi bular kulına kirse belki devam itüb terakkide iter idi deyüb uylana.”

Umumen Türk-Tatar halkı hakkında eyte: (*Oçerki Sredney Azii*, str. 265-296) Umumi tarih hem etnagrafya nuktasından Yavrupa halkı üçün Türk-Tatar halkı kibi teftişi mühim bulgan bir kavim dünyada yine yukdır. Türli isimler astında türli vakıt zuhur itüb, dünyanıñ agımına karşı tüşkelegen bu kavim, umumi tarih gına tügil, hususi Yavrupa’nıñ üz tarihi üçünde fevkalade mühimdir. Çünki ul kavimniñ bik küb münasebetleri Yavrupa ile buldı. Yavrupa halkınıñ uşbu zor tarihi kaviminiñ hali ile tanış ulmıyça, anıñ Hun, Avar, Utrugur, Bulgar, Hazar, Tatar digen kibi elle ni kadar zor tarihi cemiyetlerin tütün arkalığına bilüb turuvu acib bir haldir. Bu künki Türk kabileleri üzleriniñ buringı babalarınıñ bizniñ Yavrupa ve Azya tarihlerinde yazılğan maişetlerin eyteler. Alarnıñ tabiat, ahlak ve nizamların sakliyeler. Buringı Prisk’niñ Hun Hanlarınıñ yurtları bukün Urta Azya, Sibir’de saklana. Atilla, Çingiz ile Timurge karaganda argınlıyırakdır, lakin tarihî şahsiyetleri ile birbirsinden bik az ayrılalar. Orta Azya Türkistan’dan alda da şunday uk Timur ve Çingiz, Atillalar kibi kahramanlar çıkar da şular kibi ük elle niçe yüz miñ halknı artlarına eyertüb başkalarını **قاراويون** kürüb taşlagan kibi çitke argıtub, Kara Diñgiz artlarına kilüb çıkar idi, tik muña bizniñ Yavrupa medeniyetiniñ kalun divar (istina)larığına irek birmiy.

Şulay Türkistan, köçmeleri üzleriniñ ve maişetleriniñ içki seciye (haraktir)leri ile heman iki miñ yıl evvelgi babaların kürseteler. Dürüst, munda Arablar, İraniler, kısmen Yavrupa halkınıñ tesiri arkasında baytak üz kirüde bulgan, lakin bu hal Kıtay içlerinden şimali Sibir ya ki, Altay içlerinden garbdagı Bahr-ı Sefid’ge taba suzulgan zor Türknıñ tabiat, ahlak, til, kıyafet cihetinden bir de ayrulmıy selamet yaşavına, üziniñ burungılığın selamet saklavına mani bulmagan. Tarihi takdirleriniñ hükmü boyunça üziniñ imenç adumları tuktatgan, lakin vakti ile insaniyetniñ tarihin eylendürüb taşlagalagan bu zor bahadır kavim, bu künde de bizniñ küz aldımızda yata. Bizge munıñ tarihin, etnagrafya, til ve maişetlerin, tabiatların ügrenü üçün küb gayretler sarf iterge kirek bulur.”

Tenbih: Vambéry’niñ Türk halkınıñ haraktiristikesi hakkında yazgan sözlerin bu yulga kaldurub turdık.

Vambery Rusya Tatarları'nın Medeni Hareketleri Tugrusunda

Müslümânlar arasında medeni işlerde, Yavrupa ilimlerin yahşırak öğrenüb Yavrupaça oyli bile başlaganlarda, üzleriniñ başka dindeşlerin yaña medeniyet, yaña fikirge taba undavda üç halk algarak kitdi. Bular arasında birinçi orınnı elbette Osmanlı Türkleri işgal iteler. Bularda yaña medeniyetke koşuluv hareketleri hatta ütken un dokızıncı asırnıñ illinçi yıllarında uk başlangan idi. Bularnıñ tillerin tüzetü, milli edebiyatların ıslah ve tekml itüb yolında içtiadlarınıñ neticesi bularnıñ ilikgi til, ilikgi edebiyatları ile tanış bulgan her kimni tañga kaldırsa kirek.

Osmanlılardan soñ bizniñ dikkatimizni Hind Müslümanlarınıñ hareketleri celb ite. Müslümanlık taassubu işinde heme Müslüman halkından da alga kitken, terakki hareketlerine karşı elle ni kadar maniler ile bogavlangan [duyguları engellenen] bu halk bu kün üzleriniñ Sin-sim-yung, Sin-tsidi Ahmed, Nevab Abdullatif kibi himmet iyeleri arkasında Şark'ın medeniyet üçün çınlab küreşüçileri safına kirdiler hem على گوه [Aligarh?] şehrinde milli, dini ünivirsitetke malik buldılar.

Muna bu iki Müslüman cematine eli yaña gına yine bir üçünçi cemiyet kuşuldı. Hem çınlab da başka Müslümanlarga karaganda medeniyet hareketleri, medeniyetke istidadları bir de kötölmegen bu halk, hiç kütmege yerden zuhur itüb indi medeniyet yolına baytak vakıt ilgeri kirgen dindeşlerinde hiç kürölmegen bir citizlik, zur gayret, inergiye, medeniyetke çin istidadları barlıgın kürsetdiler. Bular Rusya kul astında Volga Tatarları, Başkırd, Kazak, Sart, Kafkas Tatarları, Kırım Tatarları ya ki kısıaca ataganda Rusya Tatarlarıdır.

İvan Grozni kibi Rus padişahlarının bularnı Hristiyanlıkğa kiritüğe tırışub milli, dini hissiyatların kuzgatuların ve bu yul ile alarnı uyganuga mecbur itülerin hesablamaganda bular da iñ soñ küñge kadar hiçbir maddi hareket alameti kürünmiy idi. “Medeni hareketler, inkılablar çit kavimlerniñ tesirinden başka fakat şul kavimniñ üz açından üziniñ ihtiyaclarına karab togsagına çin çından terakki ite alalar.” diyeler. Tatarlarınıñ bu ciddi hareketleri bu nazariyenin haklıgın kürsete.

Tatarlarını mündiy terakki yoluna itüçi birinçi zat İsmail Bek Gaspinski buldı. 1881'inçi yıl Rusya Tatarların terakkige undab Rusça çıkargan mecmuası 1883'ünçi yıldan başlab bu küñge kadar heman devam itdirüb alub kilgen gazitesi *Tercüman* ve başka küb eserleri, ders kitabları, hususi hutbeleri ve amelde işleb kürsetken nerseleri ile bu zat üziniñ çından zur inergiye, gayret iyesi ikenliğin kürsetdi. Ul üziniñ ümri buyı çin muhabbet ile işlegen hizmetlerini neticesin bu kün kürdi hem anıñ kim ikenin halkı da anladı hem takdir ite de bildi. Bık akıllı bulgan İsmail Efendi, Müslüman taassubunun, kirilginiñ çin başı bulgan mollalarga ul kadar katı berilmedi. Saklık ile milletine kilgen zararlarını sebebeden kilgenin

ve Garb medeniyeti arkasında bu oñgaysız hâletden niçek çıgub bulaçağın körsete bardı. Hem 1903'ünçi yılğı yigirmi yıllık yubilesinde milletin her bir tabakasından mollalardan zur rahmet, tebrik ve işlerine hüsn-i iştirak itü vadeleri işitdi. Bu vakıt anıñ tesis itke edebiyatından Muhammed Fatih Kerimi, Kayyum Nasırı, Osman Nuri Akçoraklı, Abdullah Muhammed Feyzi kibi alga çıkgan muharrirler, Hanife Hanım, Alimetül bennat el-Biktimiriye kibi muharrireler bik yugarı köterilgen milli his ile kulga kul tutuşub işliyer idi hem indi anıñ edebiyatında bir niçe yüz kirek arıgınlı, kirek tercüme bulgan türli ders kitabları ve romanlar, terakkige çağırub yazgan kitablar, drama, novilla, şiir eserleri yazılıb ülgürgen idi. Bu kitablarda Tatarlarga taraganda ul vakıtta kübük alga kitgen Osmanlılarda körülmegen bir hususiyet dikkatni celb ite idi. Ul da bu eserlerniñ, hatta ders kitabı ulganlarında da bir “milli Türklük ruhu” **آنقوب** turu, milli hayat, milli terakkige yangan arnıgen **آرنیگان** yürek ile umtuludan ibaret idi.

Yigirmi senelik yubilisi Gasprinski milletiniñ indi İslam halklarında hiç buluvu mutasavver bulmagan “Garbi Yavrupa yubili”sin çından añlaganların hem Rusya içindegi Tatarlar gına tügil, Şarkı Türkistan, Kulca, Hiva, Sibiry kibi yarak yırdegi şehirlerden tebrik üçün kilgen diputatsiyalar, nihayetsiz küb mollalar, ulema, şakird, sevdager, ziyalı halklarınñ hemesinden kilgen tiligramlar bu añnıñ, bu milletin her bir tabakasına kirüb ornaşkanın kürsete idi. Munda iñ evvel olarak “medeni Panİslamlık hissi” munıñ üstine “milli Türklük hissi” ab açık körindi. Bu yubili Rusya Tatarlarınıñ çın edebi, milli terakkileriniñ açıkdan açık dünyaga zuhur itüviy demek idi. Gasprinski’niñ davetine, dünyaga turmuşka ilikgi Müslüman küzi ile karamiy Yavrupaça kararga undavına başda fakat yaş buvın gına kulak saldı. Mollalar bu orında özleriniñ medeniyetke çın düşman ikenliklerin körsetdiler, yaşlarını kafir, dinni, Muhammed aleyhisselamnı tahkir itüçiler sanab soğışka kırıştılar, lakin yaşlar mollaların lanet tekfir (anafım)lerine küb karab turmadılar. Mollalar taşlagan pirçatkeni küterdiler, şul künge kadar Rusya Tatarların fakat mollalar saklab kilgen buluvına karamiyçe, alar ile tartışurğa, küreşürge kırıştılar. Fevkalede gayret iyeleri bulgan İsmail ve anıñ şakirdlerine Rusya’nıñ şul kün aşgıçlık ile terakki itüb baruçı memleket bulıvu küb yardım itdi, yaşlar galib kildiler.

Maarif, terakki işleri bularda bik tiz, sahradağı yangın (pajar) kibi küç ve kuvvet ile bütün Türk iline taraldı. Orta Azıya, Kaşgar, Yarkent’lerge taba çıkub kitdi. İlk Kırgız, Başkırd, Sard, Tacık, Tarançılar arasına Müslümanlık taratuçular kıyafetine kerüb bargan Tatarlar, tугan kabileleri arasına yaña medeniyet tarata başladılar. Ve hiçbir orında mollalarga karamadılar, ahirden mollalar üzleri bular yulına kirüb kiterge, bular ile kulga kul tutuşub barurğa mecbur buldular.

Türkiye’de bu hal hiç mümkün tögil idi. Anda her nerse “irade-i hümayun” ile gine bula. İñ hür fikirli Osmanlılarda bu irade-i hümayundan ütüb mollalarga til uzatırğa batırılık ite almiyer hem alarga til uzatkan, ya ki uzatırğa umtılğan birev de körünmiy. Tatarlar bu

hususta başka Müslümanlardan ayırım orın tutdılar. Buringı toñub katub bitken Müslüman nazariyelerin argıtub taşladılar. Alarnıñ yaş muharrirleri: “Yavrupa’nı da Urta Asırdagı poplar izeler idi, alar poplarnıñ cefasından çıkgaç gına terakki itüb bu çikke yete aldılar. Bizde eger şul din din deyib çeynengen mollalarga karab tursak harab buldık bitdik. Alarnı, alarnıñ tutkan nerselerin yimerüde gine terakki itüb bula.” deyib kaçkırdılar. Mollalarnı, hazretlerni mollalar üz kursakları için gine dinniñ kirekmegen nerselerine yabışalar diye sögüb zehirli kalemleri ile çençüb üzleriniñ medeni hareketlerin mollalar tarafından şeriyatke muvafık itüb kürsettürürge muvafık bulmaganıñ tevil ittirürge mecbur itdiler.

Hür fikirli, maarifke çın ihlas ile tırışucı zatlar başta az gına idiler. Munday zatların kübeytür, işlikli faideli kişiler yetkürür için Tatar milletçi ıslahatçıları başta uk halknı ukutu ve aña niçek tizrek uñgayrak yullar ile kirekli malumatnı birü yulnı tutdılar. Milli mektebler işlerin karamiy, halkga milli talimat birmiy tugrıdan tugrı balalarını Rus mekteblerine tutariv muvaffak kürülmedi, çünkü İlminski, Astraumof’larınñ nihayetsiz içtihatları sayesinde bu mekteblerniñ tiyüşli malumat birüden bikreg Ruslaşdırıv, Hristiyanlaşdırıv siyaseti için hizmet itkenin küreler idi. Mekteb işlerin ıslah itüv, alarda talim revişlerin, talim, ders kitabların retli yulga kuyuv bularnıñ çın idiyaları idi. Fatih Kerimof *Kırımğa Seyahat* kitabında: “Eğer biz mekteblerbizni retli yolga kiritmiy barsak, milletniñ tamırında indi suvnub toñub bitken kannı medeniyet, maarif yaktısı utı ile celtüb hareketke kitürmesek, bizniñ milliyet mengülik bir hilkatke tüşti bitti dimektir.” diy idi. Bu yaş buvın üzleriniñ bu hizmetlerinde de mollalar, kartlarda küb muhalifler tabdılar, lakin Mısır, Hind, Türkiye kibi orınlarda hiç bulıvu mutasavvur bulmagan bir tüşli gayret ile bu mollarnı, buringı nazarlarını izüb bitürüvleri arkasında un dokuzunçı asırnıñ ahırğı un yıl içinde maarif işinde fevkalade muvaffakiyet kazandılar. İslam dünyasının her tarafı ile bik yakından tanış bulgan مبنا, taassubda Urta Azya Müslümanlarından hiç de kim bulmagan Tatarlarınñ bu derecede kızuvlık ile bütün buringı nazarlarını yimerüb taşıly aluvları yaşrın sır, tabışmak kibi körine idi, lakin Müslümannıñ talim işlerindeki bütün buringı nazarların sibirüb anıñ ornına yaña, usûl-i cedide deyib atalgan yulnı urnaşdırıvların ve şul yaña yul ile yaş buvınıñ kürülmegen gayret ile üz nazar (tiyürya)sın ütkerüb nıgtıvın kürgeç bunda taaccüb iterge orın kalmıy. Ul küñge kadar Rusya Tatarları’nıñ bütün marif işleri mollalar hem müftü, yani ruhaniler kulında idi. Yaş buvın munı niçek de alar tesirinden çıkarub hür ve hiç kimden zavisiniy bulmagan yulga kuyarga tilediler. Milletniñ bütün maarif işleri ile hür idare iterge tırışdılar. Hem 1906’ınçı yıl Mekerce’de yasagan isyezdlerinde “Her ni kadar mekteb maarif işleri çalmalılar kulında kalsa da ruhani bulmagan müdir hem meclis tarafından idare itülür hem mekteb medrese işlerinde buringı usul tamam bitirülür.” diyülgen idi. Bu meclisde mollalarınñ maişet için başka bir yullar ile temin itüv çareleri de karaldı. Uşbunıñ ile mollalarınñ yaş buvın ile suguşalarıda yumuşarga tiyüş buldı.

Tatarlarınñ bu terakki hareketlerin biz âdetke hilaf, hatta finaminalnıy bir iş deyib atadık. Hakikaten Müslüman halkı arasında zuhur itken bu acib halnıñ nindi yul nindi sebebler arkalı vücutke kilgenin izlemiy de yaramaz: Tatar iñ evvel din emrinde Osmanlı ve İranlılar

kadar bir “agulanuv” haline hiçbir kilgeni yok, ul dinniñ bigrek ritüel-ayinileri kündelik namazları ile gine kanaatlene.

Ul dinniñ üzine başka edebiyatı, felsefeleri aña küb urnaşa almagan. Tatarga yaña medeniyetniñ nazarların kabul iter üçün iskidin kilgen zor bir medeniyetni taşlarga, ilikgi yürekge siñüb bitken âdetlerni kuyarga turgı kilmedi. İkinçiden bular da bir de İran ve Türkiye’de bulgan kibi siyasi bahtsızlıklar, anarhiya yok, bularga iştigal itkende fakat üşbu maarif, içki medeniyet ile şugullenürge kala idi. Türkiye İran Müslümanlarındagı kibi bularnıñ medeni hareketlerine karşı kilüçi yugarı vılast hükümet yok idi. Rusya hükümeti Tatar üçün bik az kaygıra, anıñ tili, edebiyatı zuhur itüğe, milliyet hissi küterlüvine bik az ehemmiyet bire idi. Tatarlar kün be kün işlerin artdurub, medeniyet işinde zor bir inkılabga, ayakga basarga hazırlanub bitüb kileler idi. Munıñ üçün bir uñgaylı dakika kirek idi, ul da 1905’inçi yılı on yedinçi Oktabr vakıası Rusya’da yaña tertib ilan itülüb buldı.

Hakikaten bu hadise Rusya’nıñ Hristiyan halkına karaganda Müslüman Tatarlarına artıgrak tesir itdi. Niçe asırlar kadar vakıt devam itüb kilgen kasınlıktan kutuluları şadlığından, Tatarlar artık tertibsiz sekirgelemediler **سیکرگهله مه دیلر**. Çünkü alar bu kasınlık astında niçe asırlar boyı turub anıñ matur dakikalarına gine aldanmaslık derecede tecrübe hasıl itkenler idi. Bik saklık ciddiyet körsetdiler. Fatih Kerimof öziniñ şul vakıtta çıgara başlagan gazitesi *Vakit*’niñ birinçi nomirinde uşbu sözlerni eytdi: “Bizniñ ağızlar bizni bağlab turgan yuzak, kul ve ayaklar bizni bulgavlagan zencir hazır vatıldı. Hazır her kim özi tilegençe söylerge, tilegençe yazarga irek.” deyib kaçkırdı. Gaziteler yañır soñında çıkgan gümbeler kibi zuhur itdiler, bir yıl içinde bir niçe diste gazite ve jurnaller çıkdı. Hemesi şunday süzler, milli nazarlar, milli meseleler, munday fırsatta işlerni vücutke çıkarurga nindi yullar tutarga tiyüş bulganın körseteşüb yazdılar. Hem uzak da ütmedi. Pitirburg’da, Nijni’de bütün Rusya Müslümanlarınıñ umumi meclisleri buldı. Munda üzleriniñ milli hayatlarına aid bütün meselerini söyleşüb ütkere aldılar. Bu, alarnıñ çın çından ayakga basuları demek idi. Bu vakıalar Tatarların şark halkları içinde bütünley başka bir oringa koydı. İndi Tatarlar burın “kavvâmu’l-İslam ve’d-din” sanala turgan Zerefşan boyları, Buharalarını bu kün özlerine buy sonarga, birülürge mecbur itdiler.

Bu vakıtdan soñ Tatarlar medeni işliklilik (dyatelnost)lerin edebiyatdan, mekteb, maarif meselelerinden üzgerüb hayat, maişet işlerine kitürüb yitkürdiler. Munda bigrek közge berilgen iş hatunlar meselesidir. Tatar ziyalıları, aklı Tatar hatunları, gazitelerde yazgan makaleleri, nutukları amelde kürsetgen işleri ile bütün tunganların çın manası ile uygaturga, Tatar hatunların bütün İslam âleminde hiç kürülmegen bir hâletke küterürge muvaffik buldılar.

Tatarların terakki hareketleri heme nerseden de ilgeri alarnıñ tilleriniñ sadelenüb ve yahşıruvına sebep buldı. Bu turguda gazite ve jurnallerinde yazılğan makaleler, risaleler indi zor muvaffakiyet ile faideli neticelerge taba baralar. Tilden, Rus, Arab, Farsi tillerinden

kirme sözlerni kogub alar ornına saf Türki sözlerni kiriteler, yaña ıstıla (tırmin)ler tüzıyler. Rifarmatür hem yüristler til meselesinde özlerine numune itüb indi baytak şumargan Osmanlıçadan faidelenürge tilediler. Hem İsmail Gaspırsinski öziniñ Tatarça ile Osmanlıça arasından tüzügen, binaenaleyh hem Tatarlar hem Osmanlılarga añlaşıla turgan tilin bütün Türk milletine umumi til itüb birürge bütün küçi gayreti ile içtihat ite. Başka Tatar gazitileri bütün Tatar başları tarafından türli tüsderek kabul itilgen bu til Türk lehçelerinin bir birisine bik yakın buluvıy arkasında İdil, Ural, Amuderya, Şark-ı Türkistan'da, Bosfor hem Adriyatik yaklarındagı kuvveti ile Tatar yaşlarıñıñ efkârın taratuvğa hizmet ide hem bütün ramkalarını vak anıçeski **واق آنيچسكى** yimerüb bu kün bir "Türk milliyeti" teşkil itüğe taba untula. 44'ünçü nomir *Vakit*'da munu "edebî Türk tili" deyib atarga arz itüle hem Mekerce isyezdinde bu til resmi suretde ortak til olarak arz itüle. Tatar rifarmaturlarınıñ bu işleri miña bik acib tuyıldı. Uşbunın üçün *Kazan Muhbiri* gazitesinin muharriri hürmetli edib Yusuf Akçuraoglına bu hususta müracaat itdim, ul miña uşbu revişçe cevap virdi: "İsmail Efendi bizge umumi til birüb zor hizmet itdi. Biz bu kün alga algan meseleler halkga biñlerke añlaşılun üçün hazırge yerli lehçelerni istimal itüb turamız, lakin bu az az şımarub hemişe bir umumi edebi tilge cıyulaçakdır."

Hem hakikaten Rusya'degi ziyalı Müslümanlarınñ tesiri ile Tatar, Kırğız, Sard, Başkırd, Özbek, Türkmen halkları üçün umumi Türki tili yasalub kitse, "bizniñ bu künümüzge kadar kabile kabile bulub bölüngeleb uturgan vak Türk cemiyetleri bir yerge cıyulub kim hesabdın illi miñler kadar bir millet teşkil itivü" işi vücudke çıgar idi. İhtimal ki iş istikbalde Yavrupa'nıñ hususan Rusya'nıñ küçi ile bir az tuşavlanub tururga mecbur bulur, lakin Tatar yaş ziyalılarınñ bu ciddi hareketleri devam itüb bargan vakıtta munıñ akıbetindegi neticege hiç kim hiçbir çare ile karşı tura almas. Uşbu cihetden Tatarlarınñ yaki umumen Türk milletiniñ medeni hareketleri bik zor dikkatni celb ite. İnsaniyet, bizniñ tilevbiz, tilemevbizge hiç karamıyça her vakıt her yirde alga taba bara, mundan illi yıllar ilgeri hiç mümkün tögil kibi körüngeñ işler, munday hareketler bu kün köz aldımızda işlenüb tura.⁹⁸

⁹⁸ *Leksii ob İslam Goldtsigera*, Sank Petersburg, 1912, str. 276-302.

3. İL GAZETESİNDE YAYIMLANAN MAKALELERİ

2.3.1. Kazan'ın Hazırgi Mevkii⁹⁹

Kazan kübden birli ük üzin Rusya Türkleriniñ bir merkezi saniy. Hatta bir aryantalistniñ rivayeti boyunça bu halk üzlerin “Rusya Müslümanlarınıñ yüzük kaşı” diyib de atalalar imiş. Biz indi elle kayçan uk yazgan bir makalebizde bunday fikirniñ hatalıgın, Kazan Rusya Türkleriniñ ne medeni ne edebi bir merkezi bula almaganın süyleb ütkerge idik. Dürüst, Kazan burun zamanda bir hanlıkniñ merkezi buldı. Andan soñ Rusya hükümetiniñ türlü devirlerinde ul şarkî inarodis vilayetleri idaresiniñ merkezi bulub turdı. Ul türlü su yollarının [bir kelime silik] turıvı itibarı bile [bir kelime silik] işlerinde de bir merkezlik hükmün tutdı. İktisadi turmuş Kazan'niñ şevketin sakladı. Uşbu sebebdan Kazan, İvan Grozni tarafından alınub üziniñ hanlığın yugaltsa da Şarkî Rusya'da merkezlik hükmün yugaltmadı. Lakin bu küresiñ bizniñ bu zamandan uzarga bulmagandır. Biz bu künde Kazan'niñ tamam şartlav, burungıdan alub kilgen maddi ve manevi ehemmiyetin tamam yugaltur bir devirge kilüb yitkenün kürebiz. Kazan etrafındagı türlü vilayetlerniñ üz başlarına Kazan buluları, anıñ idare işindegi merkeziyetin bitürse, etrafındagı Saratof, Samara, Orınborg, Ufa kibi orınlarda hem hükümet hem Müslüman maarifi işleriniñ küterülüvü, bu şehirni maarif işi cihetinden de başkalar bile bir derecege tüşürdi. Ütken asırniñ soñgı yartısında Sibirya, Urta Azya'nı Yavrupa bile kuşkan çuyun yullarınıñ Kazan'ni bir çitke taşlavı, bu şeherni iktisadi cihetden çın manası bile aksatdı. Dürüst, bu kün Kazan'dan zor timir yul utarge ite, lakin biz bit bu küngi halini süyliymiz. Eli bu salınmagan yul salıngançı? Kazan iktisadi cihetden zayıflığının zararın yirine yitkerüb ülgürdi indi. Bu revişçe Kazan'niñ siyasi, maarif, iktisad cihetinden merkezligin yugaltuvı munda bu (siyaset, maarif, iktisad)larga bağlı bulgan milli, medeni hayatdagı merkezliginde yugaltıvına sebep buldı.

Kazan bile kargalınıñ Başkırd fitneleri vaktında kürsetken işleri bu iki halkniñ üzleriniñ milli, ahlaki cihetden de bik mühim orınıñ şugullendire almaganın kürsetdiler. Bu künde Kazan ahlaki, manevi turmuş cihetden de bik tüben orında tura. Munıñ sebebini biz tarihte izlegençi anıñ şerait-i maişiesinden de tabsak dahı uñgay bulur. Hakikatte Kazan Tatarı bu kün maişet cihetinden bütünley “vak tüyekçi kırk tartılmaçı”

⁹⁹ Zeki Velidi, “Kazan'ın Hazırgi Mevki”, *İl* (St. Petersburg), 1 (22 Oktabr 1913), s.1-2.

bu vak t  yek  ilik ahlakı manevi turmuşka tesirsiz kalamu ni? Kazan halkının nihayetsiz vaksıl, zelil bulub kaluvı tarihi sebebler bile birge uşbu mai  i şerait arkalıda bulgandır. Ni  ekde Kazan milli hayatnı   maddi cihetden gine t  gil, manevi cihetinden de   zini   ehemmineyetin yugaltdı, Kazan buldı, Kazan   artladı. Kazan M  sl  manlarını   milli hayatında ba  lab [bir kelime okunmuyor] retli ki  ilerni   bulmavı, bu vaksıl [bir kelime okunmuyor] meselelerde turmuş da tamam [bir kelime okunmuyor] anarşi bile baruvına sebep buldı. Kazan'ın siyasi inkırazı, hanlıgını   so   künleri vakıtların nıgrak idüb iske t    re turgan bir nerse bulsa ul da bu şehirdegi ya   sınıfını   bik vak, bik t  ben buluvıdır. Kazan ya  ları, anı   i   başında bargan ziyalı halkı bu k  n t  gil   zlerini   hususi turmu  larındagına hatta bütün milli turmuş i  lerinde de   z intirigelerin kitir  b tıgalar. Mundagı matbuat t  rli vak intirigentlerni   planlarına hizmet ite. Gazitelerini umum i  den şahsi yumu  lar hususi işlerge yardım     n   ıgaralar. Kazan'ın bütün umumi işleri uşbu intirige şahsiyet bile cefalana. Kazan'ın içinde turub anı   ya  ları, matbuat işleri ile tanı  kan kişilerge malumki munda umumi, milli hem edebi turmu  larını  da hiç birisi,   ul vaklıktan arana almagan, arz-ı   ahsilerden   te almagan. Mai  etni  , tarihi bahtnı     zi kitir  b çıkargan bu halden a  kınurğa hazırge   are izleb karav  ı birev de k  r  nmiy. Bu haller, Kazan'ın bu k  n   zini   milli, edebi işlerde İvan Kil  r aldındagı siyasi turmuşı kibi künler ki    re iskiden [bir kelime okunmuyor]. Bundagı halknı   vaklıgı, t  benligi, Kazan'ın milli edebi hayatda aktık k  nlerin   tkergen  n a  latalar. Kazan Rusya T  rklerini   bir v  hid bulgan k   li vakıtlarında ehemmiyetsiz bir vilayet idi. Ul   ehir bizni   halk arasına t  rli entrika, razladlar k  beyge  ekine kuvvetlendi. İndi Rusya Türkleri arasında umumi bir milli hayat ba  lanurğa tiy    bulsa tarihinde de hazırge hayatından da bir de bal  ıranmagan ikinci bir milli, medeni, edebi merkez tabulurğa tiyüşli. Kazandagı bu vak: Zelil entrikentler turmu  ını   t  zel  vin kütüb turu ve Kazan'ga u  anu milli hareketimiz i   n bik zur hatalar tutru ihtimali bik yakındır.

Türkistan Mektupları [1]¹⁰⁰

Taşkend'ge kilgeç Türkistan'ga aid yazarlık haberler bik köbeydi, tarihi şöhetiniñ üstine bu kaladagı Sart Türkleriniñ burungıdan takriba bir de üzgertmey saklab kilgen iski turmışları Taşkend'ni yine arginalnıyrak itüb dikkatni dahı artgırak celb ite. İki yüz altmış biş miñden artık halkı bulgan Taşkend kalası gorod hem şehir isimleri ile iki ulug uluşke ayırla. Gorod, bizniñ Rusya içinde bulgan mani ile bir gorod, anda Rusya'dan kilgen Rus, Nimes, Yahud, tatar vagır halklar turalar. Ama “şehir” digeni Azya tipinde fakat Sartlargına tura turgan bir Azya şehri. Bir de kürmedikim bu şehirge kilüb nomerge urnaşkaçda çay felan içmey kitab kibitine kitüb şehirniñ plan hem yul küstergeçlerin aldım hem üzümniñ iñ birinçi hacet yumuşlar meni utagaçda “şehir” yani Sartlar yagına kitdim. Taşkend'degi halkniñ yartısından kübi (yüz illi miñ kadarısı) yirli Sart halkı ikeni, bularnıñ burungı ravışlarınça, üz kadıları, felanları ayırım suretde idare itilüb kilgenleri miña malum idi. Urs yagından çıgub şehir (Sartlar yagı) içine kilüb kirgeç bir şehirniñ iki ulug kısmı arasında is kitergeç zur ayırma küzge barıldı, ki bu miña malum tügil idi. Yavrupa hem Rus seyyah hem uleması tarafından bihare, Semerkand kalalarınıñ umuma İran hem Arabistan yaklarınıñ tüzülüşleri, halklarınıñ tabiyat hem ahlakları, suret maişetleri hakkında küb malumat yazılğan ise de, hususi Taşkend şehrindegi Sart Türkleriniñ hayatlarına aid ul kadar kiñ malumat birgenleri bularnıñ maişetleri İran hem Tacik halklarınıñ maişetleri ile tamam bir tüşli ikenün küñlüge urnaşdırırılık küb süylegenleri yuk idi. Uşbunıñ üçün min “şehir” yagına kilüb kerü Urta Azya'da medeni Türklük ite turgan Türkler'niñ maişetleri Yavrupa kişileri tasvir itken İran maişetinden hiç ayırmasız buluvıy.

Bik targına uramlarnıñ iki tarafından kibetler tüzlüb kitken. Çalmalı Sartlar şunda ayakların bükleb kayısıları başların lafkelerga kuyub uyub uturalar. Kibetniñ içinde bulmagan nerse yuk. Timir tumur, ikmek, kömür, kişer hemesi bar. Şuluk uranda bir niçe Sart tazlenüb çay içüb uturalar. Şunda uk birsi kuymak pişire. Şunda uk ikincisi namaz ukı. Şunda uk dahı birsi uran urtasından agub yaatkan sudan taharet alub utura. Hemesinde kiçkine (minyatyürni) gine kibetler, şuña karamıça bir Sart'niñ bütün hayatı bütün hakikati şul kibetke kirüb bitken. Şunda uk birleri iyit kuvırub uturalar hem şunda uk aşıylar. Bik zur iki tegermeçli araba, anıñ üstine huca üziniñ hatunın uturtkanda üzi

¹⁰⁰ Zeki Velidi, “Türkistan Mektupları”, *İl* (St. Petersburg), 6 (28 Noyabır 1913), s.3.

atnıñ üstine minüb uturgan. Bu araba şuluk uramda eliki kızdırgan itlerni aşab pişrüb uturgan kişlerniñ itekleri başları üçinden teyüb teyüb utub kite. Muna şunda uk bir Sart uran içinde ük üç tinge çay içirüb utura, kalyan tartdıra. Şunda uk kuleler, şunda uk kaçırşalar, yığlaşalar. Şunda uk dervişler yığlab kayısıları vaaz süyleb, kaysı birleri dua kılub tesbih tartub Kuran ukub uturalar.

Şunda uk hatunlar beytlerin karapırda bile kablab divarga sagnub irlerniñ ütüb kiteren kütüb turalar. Şunda uk bularnıñ uyatsızları yaş ir ballarga yaman süzler kuşub, alarnı süyleşdürüb keyiflenüb uturalar.

- Agay bu uranda kança yıldan birli sevda iytesin?

- İndi illi biş yıl buldı.

- Alay ise Urus kilmesden ilgeri ük uşbu uranda sevda iytkensin?

- Dürüst şulay.

- Bu kibetni kaçan bina itdin?

- Atam zamanında bina itilgen vakıf diken.

- Alay ise Urus kilmesden ilgeri bina itilgen?

- Dürüst.

Muna indi illi biş yıl iken bu agay şunda kişerler, kömürler satub kelyan tatub uşbu uranda ömür kiçire. Ömrine ul tüzlengen yırde kuzgalmasdan, ömrine ul şul uranda üziniñ maddi manevi, dini hayatın bir de üzgertmesden kiçire. Ana uqramdan tilifon çıbıkları ütkerligen, ana yırakdan kürine turgan uramda tramvay yüri, yırak tügil aftamabiller yürüb tura, poyezdler heman şıgırdaşub, ükreşüb yükürşüb turalar. Yakıngına yırda hiç utsız, maysız küyge acaib suretde yaktırtub iliktrik yana. Matur amartlar, matur halk, matur kiyüm, matur dünya anıñ aldına kilgen, ul mundan hiç tesir itmegen, ul heman üziniñ burıngı kibetinde burıngı aşyası burıngı adeti, burıngı hiç üzgerüni kabil ulmagan hisyatı ile ömür kiçire, kabir damide!

Bir azrak uzasın tar uramlarga kiresin, munı Çagatay küçesi diler. Bunı digen süz? İyi Çagatay küçesi, yani Çagatay ismi bile atlagan han yaki Çagatay ismi bile atlagan kabile hem askerni iski tüşüre turgan küçe-uram. Bütün amartlar kızıl balçıkdan işlengen. Bütün uramga bir tiraze yuk. Tik Farsilerden kilgen ismi, sureti bile dervaze-işikler bar. Bu işiklerden kirmesin, “hol” diyer. Bularnıñ tüzülüşleri, içiden adab birle kilüb çıgub kunak kabul itüy, uy içindegi esbab hem kirgen kunakga muamele hemesi şul İranice. İrani eslüblerde salıngan mescid ve medreselerge barub kiresin. Hücreler medreseniñ şakirdlerin kitabların karisin. Tirazelerge burıngı karandıklı tirazelerge vaktındagı suret üzgermesün üçün piyale kuyılmagan, Kâğıd yabıştırılğan. kitablar yazma tipagrafyada basma itilmegen, çünkü basu iranilik niñ hakikatin yugalta. Kitablarda yazu İranice. Şakirdlerniñ bütün adab muaşereleri, üstazların ders birüleri hem süyleşkende istimal itüle turgan in köb süzler İranice.

Türkistan Mektubları [2]¹⁰¹

Gorod tarafından, şehir tarafından ayırgan munday hususiyetler ayırım bir medeniyet teşkil iteler. Bu İran medeniyeti hem munı küb vakıt, bu medeniyetniñ Müslüman Arablar tarafından bik az gına üzgertüb kabul itülivü münasebeti bile, İslam medeniyeti diyer. Yavrupa alimleri munı başka Şarkî kavimlerniñ medeniyeti bile urtak hassaları buluga karab hem küb vakıtta fakat küzemege “Şark medeniyeti” diyib ‘âmleb yibereler. Niçek bulsa da bu bir medeniyet. Bizniñ Urta Azya’degı kisegimiz bu medeniyetniñ katı hükmü astında tura. Başka bir türlü medeniyetler bile tanış bulmagan ya ki ul medeniyetlerge düşmanlık küzi bile kariy turgan halklarını bu İran medeniyeti esir itüb tuta. Garb’niki ile hiç münasebeti bulmagan bu medeniyet üziniñ ayırım hususiyetleri bile tışkı karaşda bir sırlı nerse kibik bulub kürine. Ul üziniñ kulı astındagı halklarını manasız, tuzsız tarafları ile isrete ala. Hatta İçki Rusya yirlerinden kilgen Tatarlar bu medeniyetnin içine kilseler aña birüleler. Kazan medreselerinden fikir iyesi bulub çıkgan yigitler munda kilüb biraz tursalar, başda biraz üstden karab yürüseler de ahirden ul turmışnıñ kulı bulub kiteler. Hakikaten yirli halknıñ içine nıkılab kirüb ul medeniyetniñ kiçkine (minyatürniy gına) kartinaların cintekliy başlasań anda bir yaşrın

¹⁰¹ Zeki Velidi, “Türkistan Mektubları”, *İl* (St. Petersburg), 7 (6 Dikabır 1913), s.1-2.

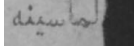
nerseler “esrar” bar kibik. Şehirniñ ulugrak uramlarından kiçkine takırıklarına kir, andan tar gına dervazelerden içki kiñ hollarge kir, andan kiçkine gine işiklerden içki bülmelege kir. Ul bülmeleleriñ içindegi vak işiklerden kirüb aş yirlerine, ziyafet orınlarına, hatunlar bülmelerine hem ul bülmelerde divardan açıla turgan kiçkine işiklerden yine içkerek gir. Vak minderlerin, yurganların ayak bükleb, cılınub utura turgan sandellerin kara, ir hem hatunnıñ, ailenin ahvalın, bu turmışnıñ içki yaklarını teftiş it. Sin uçsız kariysız şul zaman kıssaların Elfilleye [Binbir Gece] hikâyelerin okugan... [bu kelime silik]gı tesiratını vakada kürürsiñ.

[Burada bir satır silinmiş] ekstazların niçek tışka çıgaruların üyrenürge biraz vakıt bul tasavvuf içine kir, andagı “esrar” içine çum. Vahdet digen, Allah birle yalgız kalu, anıñ bile koşuluv, aña muhabbet, anı tanu, âlemü’l-gayb vel-hafiyatga bar. *Meftuhât-ı Mekkiye*’lerin, *İhya-i Ulûm*, *Maarifetname*, *Avarifü’l-Maarif*’ler içine çum. Felsefe, Mantık, Hikmetleri hem alardagı uçsız kırınsız karañgı alemlerde bul. Andagı dervişler, fenafillah, gurbet, İbrahim Edhemler yagına kit. Alarnıñ hayatların ügren, ul siniñ birniçe yıllarını gına işgal iter. Munda eli singe ügrenürge, temaşa iterge küb orınlar bulur. Lakin şunı eytim: Bu medeniyet yalğan bir nerse. Munı ügrenem diyib sin bütün ömrünnü feda itsen de mundan bir nerse de çıga turgan tügil. Munda bir nihaye, bir çık, bir hakikat yuk. Ul bir serab, ul bir baş katırğaç uçu kırı, manası bulmagan bir hayal.

Muna Urta Azya’da babalarımızniñ babaları turub uzgan, bizniñ çın vatanımızda tüb yurtımızga hoca kalğan bir kisegimizniñ şul hayalî âlem anıñ afyonu, vagı, kalyanı, küknarları içinde isrib yatuvı hem şunıñ bile ulug bir Taşkend’ni milli şehrimizni kirekmegen manasız ikinci bir ülüşke bulub turuları, minim üçün küñüllü bir hal bulmadı. Cenubdan kilgen şul hayalî medeniyetni ülgençi süymiymin. Bizniñ bu küngi Kazaklarımız, Sibir’degi tuğanlarımız kiçire turgan küçme turmışda munday hayal “esrar” yuk. Anıñ barsı açık. Anıñ bir maturlığı (prilisti) bar. Ul üziniñ saf, hiçbir volşebnostı teklifatı bulmagan edebiyatı, her birisiniñ hakikati küz aldında bulğan âdet ve maişetleri, bütün hakikati bile küz aldında turgan bir kat tırme (kızavıy)ları, ne ikenligi ab açık bulub turgan dinleri, teklifsiz, riyasız, münafıklıksız tabiat (nirva)ları bile hakikatni süygen kişilerge bir emel (idiyal) bula alur.

Mukaddes imanımızniñ, dinimizniñ iñ yaman düşmanı bulğan bir kişi huzurında idim. Tiz arada tüzimniy bir işan kadı kilüb kirdi. Bu işan tegi zatnıñ üzi mukaddes

diyib bilgen dinniñ üstine miñ mertebe, miñ türli balçıraklar atkanın bilib tura. Lakin şũa da karamıyça “cenab-ı âlilerñizniñ himmet-i âliyeleri arkasında biz her türli âfat ve beliyatdan eminmiz. Dinimizni himaye itesiz, bizni yakturturga, nurlandırırğa tırışasız.” diyib kulun kükregine kuyub süyliy. İlahi! Min uşbu hallerni ni derecede süymiyim! İran’dan kilgen bu ibareler bile andan kilgen bu tabiat, ahlakniñ üz tuganım bulgan bir kişiniñ agzından çıguvıy mühlik bir suretde (ubiystvenno) küñlini agırtıra!

Urta Azya’da Harizmşahlarga, Çagatay ve anıñ balalarına asker ulgan hem iñ kübüsi burun zamanda “Kanklı” diyib atalgan bir kısım Türkler, medeni Türklük itüb kildiler. Lakin alar miladi 8-9’ınçı asırlarda bulub uzgan Yugur, Karahanîler medeniyetin içlerinde sakliy almadılar. Alar İran çapan hem türülüb anıñ küknarları isrüb kaldılar. 9-13’çü asır [bir kelime silinmiş] Urta Azya Türkleriniñ milli [burada bir satır silinmiş] dahı kilişlirek, dahı maturrak İran’nıkı bile kıyas itilmes derecede pak hem tazerak idi. Medeniyet bulsa bizniñ küz aldımızdagı ulug Garb medeniyeti bulsun, bulmasa babaylarnıñ saf küçme Türklükleri, İranîlerdagı kibik küñül bulgata turgan medeniyetden miñ mertebe artıkdır.

Kilgen küñüm iski şehirde üzüm kirekligi bulgan bir iki kişini kürgenim soñında yürüb yürüb çikden tış arub numirge kaytub yatdım. Tüşümde heman şul iski şehirdegi tar balçırak uramlar arasından yürüb, azablanub bitdim.

Türkistan Mektubları [3]¹⁰²

1915’inçi yılınıñ 14’ünçü İyun’nda Taşkend’niñ Çirnayef tarafından fetih itilgenine illi yıl tula. Yani muña eli yıl yarım bar. Bu kadar yakın vakıt içinde munda burungı eserlerniñ iñ kübleri tamam hanlar vaktındagı kibi saklana algan, ul vakıtgı tabiat ve ahlakniñ küb selamet noktaları kalgan. Tanış bir kişime bargan vaktımda Yunus Han digen meşhur bir hannıñ kabri aldında buldım. Munda üç yüz illi kadar mescid, yigirmi iki kadar ulug medreseler bar. Bularnıñ iñ kübüsi tarihde isimleri malum ulgan hanlar, ulema ve meşayih hem baylar, vezirler tarafından salıngan. Bularnıñ hemesiniñ de yahşi gına tafsilli beyanları Dabrasmislof kibi Taşkend hem anıñ

¹⁰² Zeki Velidi, “Türkistan Mektubları”, *İl* (St. Petersburg), 8 (13 Dikabr 1913), s.2-3.

tarihine aid zur uk hizmetler bağlayan zatlar, Türkistan seyyahları tarafından yazlub ülgürgen. Alardan bu orında süzler küçerüb oturuv küb hacetli iş bulmasa kirek. Ama Yunus Han ismine şehirniñ urta bir yirinde bik matur suretde salıngan bu zur mezar ve anıñ yanındagı mescid ve medreseler dikkatni celb iteler. Hem anıñ hakkında bir iki süz eytsem ziyan da bulmas diyib uyliymın. Çünkü Yunus Han Urta Azya Türkleri, hususan Taşkend etrafında İran medeniyetniñ nıklab orınlaşuvına zur hizmet itken hem Türkistan'da bukün Sart, ul burungı vakıtlarda türli kabile isimleri hem Çagatay ism-i âmları ile atalub yürügen bu Türklerniñ uşbu küz aldımızda bulgan küñülsiz maişetlerinde nıgayularına nık sebep bulgan. Yunus Han, Çingiz balası ulgan Çagatay'niñ un birinçi buvındagı balası Timur balalarından meşhur Babür Mirza'niñ anası Kutluk Nigâr Hanım'niñ atası, yani Babür'nüñ ulug atası idi. Munıñ dahı Nigâr Hanım digen kızı Çagatay Emiri Hüseyin kürigende idi. Andan meşhur Urta Azya müverrihi Muhammed Haydar Mirza (*Tarih-i Reşidi* iyesi) tugdı. Şulay eytüb Yunus Han Urta Azya'niñ meşhur müverrihi meşhur bir âdemnin ataları buladır. Babür bilen Muhammed Haydar, babaları hakkında yahşı uk küb malumat birgenler. Yunus Han, Timur ugli bulgan Şahruh Mirzaların muasırı ulgan Veyis Han'niñ ugli idi. Veyis Han vefat itkeç halk âniñ ogullarından kayusın han itü tugrusında ikige ayrıldılar: Bir kısmı uşbu Yunus Han'nı, bir kısmı anıñ enisi İsen Buga Han'nı han itü tarafında buldılar. İsen Buga tarafdarları ahirden galib buldı hem Yunus Han'nı (1434'ınçı yıl) Semerkand'da meşhur Ulug Bik Mirza huzuruna yiberdiler. Ul anı İran'ga yiberdi. Tebriz hem Şiraz'dagı Timur balaları huzurunda Yunus Han on sekiz yıllar ütkerdi. Anda İran hem İslam ilimlerin küb ukudı. İsen Buga Han, Timur balaların yine küb irek birirge tilemedi, alarnıñ yirlerine hücum itdi, Ulug Bik'den soñ Sultan Ebu Said Mirza tahtka oturgaç Şiraz'dan Yunus Han'nı aldurub hazırğı Yidisü vilayetine han itüb yiberdi hem enisi İsen Buga'ga her vakıt uñgaysızlab tururga kuşdı. İsen Buga üz başına Kaşgarya, Issık Köl, Aksu etraflarında tura idi. Bular agalı enili üz başlarına iki han bulub ömür itdiler. 1462'inçi yıl İsen Buga ülgeç Yunus Han bütün memleketge üzi hoca bulub kaldı.

Taşkend'de minim tarafımdan tabılğan *Tarih-i Mirza Şah Mahmud Çıras* isminde 16. – 17.'çi asırlardagı Kaşgar ve Şarkî Türkistan hanlarına aid tafsıl ile yazılğan eserde Yunus Han ahvali yine yahşı süylengen. Yunus Han, İran'da çakda küb zur âlimler huzurunda Müslüman alimlerinden tiren malumat alğan. Timur'niñ tarihine aid yazılğan *Zafername* kitabınıñ igesi ulgan Şerefeddin Yezdî huzurunda okugan.

Semer kand kadılar ından birevsi Yunus Han huzuruna barganda “sahravi bir Türk Hanı” kürürmin diyib bargan iken “medeni bir İranî”ni kürüb taaccüb itken. Hem hakikaten Yunus Han çın manası bilen ul zamannıñ medeni kişisi bulub alğan idi. Ul üz ilindegi Türklerniñ küçme suretde yirden yirge küçüb yürüvlerinden rıza bulmadı. Niçek de bulsa şehirlerde tururga hem halkın şehirlerde avıllarda turguzurga içtihad itdi. Çünkü şehirlerde nıgub oturak maişetke kırışmeyçe halkı çın Müslüman bula, ilim ve maarifde nıklab terakki ite almayaçak diyib bileydi. Türkler-Tatarlar için şehirlerde turu ile habishanelerde turu arasında ayırma yuk idi.

Uşbunıñ için hanga üzi tilegini vücudge çıkaruv küb ağır kildi. 1482’inçi yıl ul üziniñ kiyevi, Babür Mirza’nıñ atası bulgan Ömer Şeyh Mirza bilen birleşüb Sırderya boyunda Sayram, Şahruhiye, Taşkend kalaların aldı hem şunda medeni suretde turdı. Ul bu kalalarga urnaşub algaç, ayagın dahı nıgrak tiredi. Türklerge çalma kiyüvnü lazım itdi, kiymegenlerni cezaladı. Yunus Han 1487’inçi yıl yetmiş yaşından uzub Taşkend’de kılınç avruvından vefat itdi. Mirza Şah Mahmud Çıras’nıñ tarihinde Taşkend’de meşhur evliya Şeyh Hâven Tahir’nun mezarına yakın orında defin itilgeni de yazılğan hem bu künde bu iki kabir birbirine yakın. Kabri bik yahşı. Eli küb zamanlar selamet kalur. Yazıları bik açık. Yunus Han gayretli, âlim, iktidarlı hanlarnıñ aldında turıçı kimse idi. Bar küçün Türklerni İran medeniyetine ügretürge sarf itdi. Semerkand taraflarında, Maverâünnehir’de İranlılık Timurlar vaktında küç alsa, Sırderya’nıñ şimal taraflarında, hususan Taşkendlerde munıñ küçeyüvi mutlaka Yunus Han ve anıñ babası Muhammed Hanlarnıñ himmetleri arkasında buldı.

Sart hatunları beşikdegi balalarına yaklavdan tuktatu üçün küknar bireler imiş. Bu analar munıñ ile yaş balalar üçün faydalı bulgan yıglavnı gına tuktatmaylar, belki agu birüb balalarının miylerin harab iteler, ömürlük bahtsız idiyot yasiyeler. Ene mescid alarından, uram boylarından ağızlarından kükge taba küterüb Farsiçe cırlab, akılların kasden ötürüçi dervişler dünyanı mashara itüb yürüyler. Ene dükkan (kibit) aldında iki Sart elli tiyinden kaytarlub birilgen akça (zadaçi)nıñ hesabına çıga almıy ni kadar vakıt cefa çıkeler...

Min işbu işlerniñ bik kübüsünde Yunus Han’nı ayıbliy küresim kile. Belki ul zamanıñ medeniyetin üz halkına ügretüb alarnı kişi iterge tilegendir, lakin muvaffakiyetli çıkmagan. Uşbunıñ üçün Yunus Han kabrin karab turganda: “Sin kul astıñdagı Türklerge, Mogullarga çalma kiydirüb, İran’nıñ *Şahnamesi*’n, *Ebu Müslim*’in,

Cemşid'in bikletkençi, alarga küknar açrub saf halknı İran aguvı bile agulagançı, alarnıñ küzi açık irkin, hür hatunların munday yaman divarlarga habis itkençi, üziñniñ yaratmay turgan oğlın Sultan Ahmed Han kibi Mogul bürki, Mogul kiyümi kiyüb, Türk yerin yırlatub Türk destanların bikletüb Türklerni üzleriniñ ak küyiz üylerinde küçme halinde saf küyünçe saklasañ, alarnıñ âli üstatlarına kol uzatmasañ, min siña bir “Fatih”da ukub kiter idim” diyib uyladım. Hakikaten Başkırd, Kazak kibi istidatların bir de bozmiy saklab kilgen haklarını yaña medeniyet aldındagı istikballeri Sartlarınkından küb yahşıdır. Başkırd, Kazaklar hiç nerse birlen de buzulmagan saf tabiatı, inergiye birlen yaña medeniyetni tizrek uñayrak kabul ite ala ikenlikleri indı küb misaller ile açık kürüldi.

Taşkend, üzi küb iski şehir. Miladı İsa'dan 7. asırda Kıtay seyyahı Sivan-Tsanz, Taşkend hakkında yazgan. Miladi 716'ncı yıl Arablar Taşkend şehrin aldılar. Ul iski zamanlarda Taşkend, Binakit, Şas, Cac isinleri birlen yürüdi. Anda soñ munda türlü vakıtta Uygur, Karahan, Karahıtay hanları turdılar. 1220'de Taşkend'ni Çingiz aldı. Çagatay ve anıñ balaları vaktında Taşkend hemişe Taşkend bulub turdı. Aksak Timur, Taşkend'de küb mertebe buldı. Ul munda kış künlerin ütkegeledi. Anıñ İlyas Hoca Han birlen suguşları Taşkend yanında buldı. 1390'ıncı yıl Timur, Tuktamış Han birlen sugışurğa barganda avurub kırk kün Taşkend'de yatdı. 97'inci yılğı sugışdan soñ ul yine Taşkend'de Tevkil Hanım'ga üylenüb kış ütkerdi. 1409'ıncı yıl Kıtay seferine yürügende Timur'nıñ Halil Sultan, Ömer Şeyh digen balaları Taşkend'deydiler. Timur'nıñ balaları vaktında da Taşkend Sırderya'nıñ siyasi merkezi idi. Yunus Hanlar vaktında ul yine Çagataylar kulında buldı. Şibanîler vaktında bu soñgılar kulında turdı. Soñından nöbet ile gâh Kazak hanları gâh Özbek hanları kolına kirüb turgaladı. Ahirden Tüge Han vaktında bu kala tamam Kazaklar kolına kirdi. 18. asırnıñ ahirinden başlab ul Buhara hem Hokand hanları kolına kirdi hem müstakil bulub da turdı. Yine Hokandlarge kiçdi. (1810'ıncı yıllar) Otuz yıllar ütkeç Hokand hanı Muhammed Ali anı yine Buhara hanı Nasrullah'ga birdi. 1865'inci yıl Taşkend, Çirnayef'nin zur himmetleri arkasında memleketimizge koşulgan vakıtta bu şehir Hokand hanlarınkı hesablana idi. 18'inci 19'ncı asırlarda Taşkend'ge Rus hem Yavrupalılardan baytak kişiler kilüb anı bik yahşı tafsil ile yazub kiseklediler. Kirek bularnıñ yazularından ve kirek Şarkî eserlerden Taşkend'niñ üzün zur tarihi yahşı uk açık malum. Taşkend üziñniñ bik iskiligi, tarihiniñ zur hem yahşı uk malum buluvı ile İdil boyundagı Kazan'ga kıyas kabul itilürlik tügil. Bu şehir bu dün üç oblastka hâkim ulgan Türkistaniski Gıneral

Gubirnatornın tura turgan yiri buluvu itibarı ile Urta Azya'nın siyasi merkezidir. Etrafında maarif hem medeniyet, ticaret işlerinde de merkezlik hükmün tuta. Taşkend'niñ üzinde yüz elli miñ Müslüman Türk bar. Urta Azya'da Şarkî ve Garbî Türkistan'dağı Türklerniñ sanı on milyonlarga yite. Munıñ tünyak tarafında milyonlarça Kazak bar. Bir vakıt hükümet bu şehirde üziniñ urta hem âli mekteblerin kübeytüb yiberse, bu etraftağı mamık işleri Meskev yirlerine barmay uşbu yirlerde kârhaneler açılıb munda işlenüb sevda-ticaret işleri yine küterlüb kitse, Taşkend yine küterileçek yine artacak, ehemmiyeti yine zurayaçakdır.

On beş milyon Müslüman Türk bu etrafta tıgız bulub nık bulub oturgan ve çit kavimler bularnı yutarlık derecede küçli hem küb tügil. Taşkendlerde ülüg halinde yatkan yüz miñleb halk çalmaların, çapanların, küknarların taşlab yahşı hesab yürüte, kişi retine kire başlasalar, tün yaklarında yatkan hem üzlerine til hususunda bik yakın ulgan ulug Kazak halkın üzlerine koşabilseler, munda hiç yiñilmeslik bir milli küç hasıl bulaçağında şübhe yukdır. Elli altmış yıldan soñ otuz miñlik Kazan Tatarlarınıñ Türkî tilde süylevni unitmıy kalğanları da ihtimal nazarların bu yakga salurga mecbur bulurlar.

Türkistan Mektubları [4]¹⁰³

Taşkend'de bizniñ halknıñ tarihine, etnagrafyasına baytak hizmet itken, hükümet hizmetinde mühim orınlarnı işgal itken birniçe Müslümanlar hem Müsteşrikler bar. Bularnıñ hizmetleri hakkında hem Taşkend'degi başka teessürâtım togrusunda yazaçak idim, indi alarnı kaytur yulga kaldırub Hokand şehrine küçeyik.

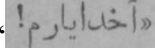
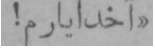
Hükümetimiz koluna kirüviniñ eli fakat otuz yedinçi senesini gine kiçire turgan bu şehirde han zamanı Hokand'dağı hatıra hem ul zamannıñ eserleri eli bik yaña. Hanlarnıñ sarayları eli şul küyge selamet. Hanlar zamanında tamir itilgen medreseler şul vakıt tayin itilgen vakıflarından faydalanalar. Kadı, müftü hem mirzalar üzlerin han zamanındağı digen kibik hissitüb halkga hüküm iteler. Uramdağı halk han zamanında itibarı bulgan kişiler, kadılarga han zamanında itken ihtiramların bu kün de kılalar,

¹⁰³ Zeki Velidi, "Türkistan Mektubları", *İl* (St. Petersburg), 11 (10 Gınvar 1913), s.2-3.

atalarından tüşüb billerin bağlab baş igüb turalar. Yaña hükümetniñ tesiri eli munda bik küçli bulub kilmegen. Hükümet bu yirlerge üziniñ tesirin yirli halkdan bütünley ayırım suretde kürsetken: Rus kısmın, timir yul, hem türli uçrijdiniyelerni iski şehirlerden bütünley başka kuygan, hatta milliyetni artık açgırak kürsetem diyib iski bir Sart şehri yanına bir istansa salsa anı Rus ismi ile atagan. Munıñ kibi haller yirli halknıñ tamam üz başına burungıça kilüvine, iski maişet suretin bu künge kadar bir de üzgertmey saklavına sebep bulgan. İski şehirde uramlar, yurtlar, suret-i maişet tamam (diyerlik suretde) burungıça. Eli Hüdayar Han'ınñ hem in soñğı han Nasrullah Han'ınñ balaları selametler. Bu hanlarınñ vaktında bütün Kaşgarya'nı şavlatub algan Yakub Big'niñ in yakın kişileri bar. Bu kişiler ul hanlar hem alarnıñ zamanları hakkındagı hatıraların bik yahşı saklaganlar. Hemesin kiçegi kün kibi bileler.

Soñğı Kaşgar hem Hokand hanları hakkında Rus hem Garbî Yavrupa edebiyatı yahşı uk bay. Rus hem Garbî Yavrupa seyyahları, siyasileri türli vakıt bu hanlar huzurunda bulındılar hem her vakıt yazub turdılar. Bu küngi han balaları hem yakın kişileri tarafından tarihi hem edebî cihetden küb ehemmiyetli süzler, ul hanlar ahvaline aid hikayeler süylenüb tura. Bular ul Rusça yazılğan eserler üstine küb faydalı malumat artdıralar. Bizniñ Rusya'da Farsî hem Türkî tillerge yahşı aşına kişilerinñ bik az bulıvıy, bulganlarınñ da hükümet hizmetlerinde arta almavları sebebinden bu kürek bilgen kişiler oçividsınıñ malumatı yazub alınmay kala. Patanın şerefine çıkarılğan mecmua *Zapiski Geograf. Obşç. po otd. Etnografii*, T. XXXV'de Barthold tarafından Özbek hanlarınñ ahvaline Fergana oblastınıñ senelik mecmuasında Hüdayar Han'ınñ ahvaline aid bir iki makale yazıldı ise de bular bik azlar. Bu han zamanı kişilerinden işitüb bilgenlerimni bu orında yazabarsam idi de tarih üçün küb faydalı bir iş itken bulsam da ukuçılarga yalıkdırğaç bir nerseler birgen bulur idim. Uşbunıñ üçün alarnı munda yazarga tiyüş tabmıymin. Eger Türkistan yigitleri munı ciyarga yaza barurga himmet itseler, çıguuy farz itilgen yirli Türkistan gaziteleri ve hususan *Ayine* jurnalı bularga bir orın birseler küb yahşı bulur idi.

Han balalarından Muhammed Emin Beg, Seyid Burhan Beg hem Yakub Beg vakıtında Yarkend gubernatoru bulub turgan bir zatnıñ oğlu hem üzi gubernatorluk itken Muhammed Âli Begler ile sohbət itdim. Bular bu kün adi Sart bulub turalar, bütün maişetleri, şahsiyetleri adi avamdan ayrılmıy. Hazırgi hükümetimizniñ şevketi yanında bu han balaları gubinnatorlar sıfır derecesine tüşüb kalganlar. Muhammed Ali Beg atası

yuk vakıtta bütün Yarkend vilayetin idare itüb turgan. Bular hakkında Kaşgar tarihine aid şarkî usulde yazılıb da 1895'inçi yıl Yantus tarafından Kazan'da basılğan *Tarih-i Ümniyye* kitabında bik maktavlı süzler bar. Bu kişiden bu kün gubiratorlukdan ni barı bir iki nerse kalgan: Ul kilgen kunaklarga çay taşuvçı malayga ilk vakıtta üz kolı astında bulğan avamga gubirator bulub kaçkıra turgan tavışı “gayret”i bile kaçkıra, turalarça buyruk bire ala. Hem malayda kaltırab kavşab çay kitürürge aşıgub yügüre. Ul zur türelerge mahsus vakar bile otura hem üzin bik yahşı tutabile, lakin anıñ bütün gayreti üziniñ üyi içinden tışka çıga almiy. Ânıñ şöhreti üz uramından uza almıy. Han balalarınıñ urta yaşdagileri baylıkniñ zurlıgına nisbet ile keyif sefaga birölüge bir istidad kürseteler. Başka birini de yuk. Muna bu zatlarınñ birisi bu kün gubirator birleri han bulsa iken birsi bütün vücudu ile halkına üziniñ “gayretin” kürsetür idi, ikinçileri baylıkniñ zurlugına nisbet ile huzur iterler, ama başka birini bulmas idi. Alay bulmagan, bu kün gubirator adi bir kubitçi, tegileri adi ikinçi hem yurt hocaları bulub kalganlar. Hüdayar Han'da bit hanlıkni taşlab kaçarga mecbur bulgaç Orınburg'ga barub adi at barışnigi bulub kalgan idi. Muna bizniñ tarihdegi hanlarımız, gubiratorlarımız şular. Eger alar “Hüday tarafından birilgen” mansıbdan açkındılar ise ya adi kubitçi ya ki barışnik bulub kalalar. Kubitçi ya ki barışnik bulub kalgaç, alarga hiç kim handa gubernatörde diyib itmey, halk arasında adi bir halk bulub kala. Kırgızlar arasında üsken Hüdayar Han bulgaç, Kırgızlar yanına kirüb “ Kan buldıñ mu ni?” diyib eytenler imiş, barışnik bulğanın kürseler: “ At satasıñ mu ni?” diyerler idi.

Bular bu bir gubernatör bile bir iki han, hanzadeler gına yürümiy, soñğı asırlarda bulub ütken heme Urta Azıya Türk hanları da şulay bulğanlar. Yani alarnıñ üzlerinde hiçbir şahsi kemalet yuk. Bizniñ bir edibimiz üziniñ Ufalı tanış bir bayına: “Siniñ bit bar faziletiñ akçañ bulganda gına, akçañ bitdi ise sini kişige sanamıylar. Ama bizniñ ‘biz’ buluvumuz üçün akçanıñ buluvı bile bulmavı arasında ayırma yuk.” digen idi. Bu hanlar, bu gubernatorlarga da şunu eytürge tıgırı kile. Muna şunday hanlık, valilik “Allah tarafından birilmegen” vakıtta naçar barışnik, naçar kubitçi bula. Lakin hanlık, valilik bulganda nihayetsiz bir tibkiç, müsrif şehvatından başka bir nerse bilmiy turgan, üziniñ bütün himmetin “gayret kürsetü”, zulümga sarf ite turgan kişilerniñ memleket başında turgan vaktında bu memleketler niçek memleket bulub barsunlar. 16'nçı asr-ı miladi ahirine kadar bulub kilgen Şahruh, Ulug Beg, Babür, Şibanî, Ebulhaysi, Ubeydullah,

Abdullah Sayid, Kasım kibi hanlar tukmıy kisilgeçde Kazan, Astrahan, Kırım, Sibir hanlıkları üz allarına bitdiler. Ama Urta Azya hanları ta 19'nçı asırga kadar devam itüb kile alğan iken. Bular hiç birsi şahsi kemalatı ulğan hanlar himmetinde tügil, belki bularga karaganda küb küçli ulğan Rus halkı ve gayriler bile aralarında tabii kum sahraları buluv arkasında gına kilgenler. Ütken üç asır içinde (17-19) uşbu manasız “barışnik”, “kibitçi”lerniñ şahsi açuları, hatun, hamr ya ki kumar sebebli keyifleri kitüşü arkasında Urta Azya'da şunday tertipsizlik, başsızlık hüküm sürdü ki, bu halk, bu yir niçek kükge kül bulub uçmadı iken diyib uyliysiñ. Muna Rus kilmese bukün han, gubernator bulub turaçak kişiler bile sohbetden alğan tesir şul.

[Bundan sonraki paragrafın ilk dört satırının büyük bir kısmı yırtılıp kaybolmuştur.] [...] halkdan bütünley ayırım suretde kürsetken.” didik. Munda Rus halkı medeniyet ve kuvvetiniñ yirli halkdan bulay ayırım buluvı, yirli halknıñ tamam burungı tertibinçe kuyula birüvü bu halk arasına uşbu kırk yıllar içinde medeniyetniñ kirsek bik akrınlab kına kirüvine ya ki bütünley kirmevine sebep bulğan. Hükümetniñ bu yirli halknıñ samobitnost yine bir de kul tigizmevıy, alarnıñ kadıları, müftüleri, mirzalarına burıngıça orın birüvü, bu kün Türkistan'nıñ nihayesiz küb medreselerinde nihayesiz bulmagan şakirdleriniñ “kadı bulam, müftü bulam” diyib bir oringa kirmek üçün tulub yatub ukularına, burıngı ishalastıkanı heman şul küyge uzak saklavga sebep bula. Dürüst bu hal sebebinden Türkistan Müslümanları bik uzak vakıtga kadar Jivaya Starina tarihi pamiknitler bulub barular lakin nâdân, medeniyetden yırak, karangı bir halde ikinçi medeni kavimler astında izilüb bitireler. Bu hal elbetde hem hükümet hem halk üçün faydalı tügil. İndi Rus kolına kirgeç medeni halk birlen bu revişçe barlaşu soirikasanie bulgaç, ul “han zamanındagı turmuş” biterge, Rusya'dagı umumi ulug medeniyet, umumi medeni maişet orın alurga tiyüşdir. Soñgı künlerde hükümetniñ Türkistan'dagı yirli halkga Rusya'dagı umumi kanunu kiritüv tugrusundagı sa'yi bu yulda birinçi adumdır. Eger Hokand Müslümanları ruhsat itseler men bir on, on beş yıl içinde Hokand şehrinde Hüdayar Han sarayı hem birniçe tarihî medrese ve mescitlerden başka cümle uramlar binalarnıñ Rusya'dagı umumi tamirat ile almaşnub han zamanındagı hiçbir nerseniñ selamet kalmavın, han zamanındagı kartlar ornına Rus kolu astında tугan yaş buvınnıñ ayak basuvın tiler idim. Bütün halknıñ tarihi pamitnik gına bulub turıvıy yeni iş tügil.

Türkistan Mektupları [6]¹⁰⁴

Çukungan Kırgız-Nemengan Sartları teri taşıyler. Pap istansiyesinde tirezeden Sırderya buyının tuzlu yalanların karab utura idim, sul tarafka bürülsem, defa küre min – bir kartus kilgen Kırgız (1)¹⁰⁵ utura. Hem şundan yakınrak gına yirde yartı gövdesin orındık astında kaldırıp bir surı et yata. Bunı iş diyib abdırab kitdim. İskirüb bitken furajke, zur gına yumru başka bik nık kirüb yahşı ornaşub oturgan buluvı bile, iyesiniñ başına yañlış minmegenin belki şunıñ başında yürüb tuzganın kürsete idi, munıñ üstine ul bir Urus ermeginden kiyib algan. Lakin bular küreşminiñ Kırgız boluvına şübhe kitürmeyler. Min aña tuktalubrak karadım. Bu kişi kırk beş illi yaşlar tugrusında bulurga kirek, çünkü yigirmi utuz bürtükden uzmagan kısa gına tırpayub turgan sakalına eli hemen çal kirmegen bulsa da beytlerindeki cıyurçukları ömür buyı küb meşakketler kürüb ir urtası vaktı uzun barganın kürseteler. Sirekgine lakin sert çaçı kulak artlarında eski furajke karıyından uzayub kertibsiz suretde ermek yakasına tüşüb turalar. Kulakları kiçükre, baş tirisine yatub, furajkenin çitine yabşub turalar, hem cıyurçukları bile karab turuçını elle bular bir bir vakıt bir az ut içinde küyüb aldılar mikan digen üyge kitüreler. Mañgay-Kırgız mangayı, yasıy hem alga çıgub tura, türlü tarafdıan sızlub kilgen cıyurçuklar aceb suretde iki kaşnıñ arasına teveccüh itkenler. Kiçügrek hem tebenek gine burunı, beytniñ iki tarafında yaltırab kilüb çıgub turgan beyt süyekleri yani sügüleleriniñ urtasında şul kadar içke batkan, ki yandan (profil) karasañ hatta iki tag arasındagı kiçik tübe kibik sügüller arkalı körünmes de. Buruvınıñ tübine karab tübenleb turgan iki tar gına balçırak küzler, her vakıt üzleriniñ yaşların hem erinlerin uşbu burun tübine agzalar bulurga kirek. Çünkü ul yir çepçi hem mengülik erin bile kablangan, hatta üyge kile, ki elle bu kişi üziniñ burun tübin, küzlerin ömür buyı yuvmagan miken? Burunıñ üçünde kan eseri körünmiy, lakin astı kara kızıl bulub kürnüb tura hem yaña gına salgan nasvaynıñ kaldıkları iki üç bürtük mıyık cünlerinin tüblerine elegib kalganlar, çitten karaganda bu burunıñ içinden kan, ama tübinden irin aga iken diyib uylarga mümkün. Yaman kıyafet! İski tuzuk bitken balçıraklı Urus ermeginiñ astından kindirden tikilgen ak, lakin mengülik giyer sibili? sunn'ı karatüske eylengen iski Urus külmeginiñ sedefleri ile elekrilmegen belki iç yakga bükleb

¹⁰⁴ Zeki Velidi, "Türkistan Mektupları", II (St. Petersburg), 26 (2 May 1913), s. 2-3.

¹⁰⁵ Kırgız diyib diküke min Kırgızları ya ki Kara Kırgız digen halkga eytüledir, ama Ruslarda Kırgız, Kazak ya ki Kırgız-Kaysak diyib yürütögen ulug kavmini biz fakat Kazak diyib gine atıymız.

kuyangan yakası körine. Yakalarınıñ urtasından kalkub çıkkan zur tamak tuyını çıyurçıklı, kirli, ıslagan, şikilli kara kuçkıl lakın yuka moyun tirisi astında yukarığa hem tübenge minüb tüşüb tura. Güya bu kişi bir bir nerse yutkan kibik hem her birsinde aç bir nerse yutkanday korkınç kıyafeti üzgerüb üzgerüb kite. Hem tar yabık yanakları arasından tursayub murınından alga çıkub turgan yemsiz agzı cirlüb, cirlüb yumulub yumulub kite. Turasıñ turasıñda, yaman kıyafet! Allah munday bendelerin de yaratkan bit. Yitmeşe başına küzirügi sınub bitken iski kartus, iski yırtık ermek, kiydirib kuygan! Dünyadagı başka ademlerge ibret, tabiyatda türlilik (raznoobraziye) bulsun üçün yaratkandır indi diseñ. İdenge suzlub yatkan suri et gargar itdi de başın şuşı Kırgız'ga taba karatub saldı. Bu Kırgız'nıñ atı bulurga kirek didim. Kırgız belki üzine gine has bulgan karangı kıyafet birle üziniñ karşusunda uturgan taze simiz marcanıñ tamam baş üstine karab utırdı, bir bir nerse uyli miken, elle bu nersede anday uy fikir falan digeniñ yuk miken? Marca çumadanından tuz birle yumurka alub aşıy başladı, Kırgız hem birazdan soñ muña küzin tüşirib karab turdı hem karlıgub bitken tavış birli defeaten Барва дай мина didi. Hem aldındagı atda sikerüb turdı. Marca anıñ sualine cevap birmedi. Biraz turdı da: Çto eto tvoya sobaka? diyib suradı. Kırgız НИТЬ dedi. Marca yumurka birmedi.

Tiz arada kanduktur kilüb kirdi. Bu nindiy at? didi. Bilmediler.

Bu yemsiz at tegi marcanıkı tügil ikenligi malum bulsa da, tiz gine kugub çıkarırğa aşıkmadı. Poyezdde at yürüttü memnu dedi.

Şunda uk teki Kırgız'ga karab ni halsin bilitiñ bar mı? didi.

-Bar.

-Kürset eli.

-Mune.

-Bar çık çık tiz bul! Derrev! Biliti üçünci klaska iken. Kendi kanduktör kova başladı. Hem arkasından atıb çıkarub yiberdi hem atnı da kovdı. Kırgız da at da çıkub gittiler.

Artdağı orında Hokandlı bir advakat bar idi. Nemengan'ge kitüb bara iken. Bu nindi yaman kıyafet (roja) üzi kartoz kiygen didim. Bilmiy min didi. Şunda uk bir firmanın pridstavitili otura idi. Ul turub bu çukıngan Kırğız. Min anı bik kübden birli bilemin, ul Nemengan yanındagı Uspinski ismindegi Urus avulında yürüy idi didi.

Min eytdim şunday çıkungan Kırğızlar bu yakta küb mi elle?

- Min fakat uşbu bir Kırğız'nı gına bilem başka uçraganı yuk, ama Taşkend Pirofski yaklarında bula didi.

Marca eyitdi: Vot, sin anı tutdı da birden bir yumurkanı surarga kırıştı. Üyrenüb bitken ahirsi.

İyi didi tegi kişi, ul şul boş aşab turır içün çukınganda. Min eytdim: Hem hakikaten kızık, bunday nerselerni içün nindi maksud birle çukunalar? Maksud diysiz tagın. Anda maksud falan yuk. Ul başta Kırğız arasında bir kütüçi bula hocası anı kuga. Ul Urus'ka kilüb kütüçilikge kire. Ul Urus aşına Urus turmuşına az az ügrene başliy. Bizniñ Urus halkı üzi dinni yahşı tutmasa da kişilerni üz dinine kirtürge tırşub tura. Aña alar niçekde bir Urus ismi kuşub İvan ya ki Vasili diyib yürüte başliyer. Hem anı dinge çakra, türli süzler bile vade virüb kızıkıralar, bir bir misyanir falan, ya ki bir pob kilüb çıga hem çukındıralar. Çıkundıra digeçte munda ul Kırğız Hıristiyan bula diyib añlarga yaramiy. Ul pob eytkeniñ tıñlab turganda üzine rahatrek, hizmetsiz aş bulaçağın bile de tik tura. Urus kiyümin boş bireler, ul kiyebire, aşnı boş bireler aşı bire. Lakin ul ne din nerse ikenin bile de ne dünya nerse ikenin. Anıñ üçün İslam'da Hıristiyanlık'da barı bir. Ul bularnıñ her ikisinde bilmiy hem bilürgede tırışmiy, tırıssa da bile almiy. Küresiz bit ul bir glulupıy kitüçi, dikar. Ul nerse bilsün hem anıñ çukunuvından nindi maksud (цѣль) bulsun. Tik şunda bir ikmek çiridkeç nerseler. Nin alarnı tutarda şul Kırğız kiyümin kiydürüb istipke kovar idim.

Marca eyitdi: Eytmegiz zinhar. İde bula tursun

-İsmasam birsi tugrı yulga kirgen.

-Şeytan mı, ul tugrı yulga kirgen elle şul ermek bile furajke tugrı yul bula mı? Tik biçareniñ uzun bir yuk yulga kirtüb adaşdıralar. Ul üzi Hıristiyan da tügil Müslüman da tügil, Kırğız kiyümünde bulsa da Urus kiyümünde bulsa da ul şuluk

Kırız. Ama anı muna üziniñ ilikgi milletdeşleri mashara iteler. Ul niçek bulsa da şunıñ açısın sizgen. Elle siz anı bizniñ bu kılaska tesadüfen kirgen diyib bilesiz mi? Üçüncü kılask da Sartlar, Kırızlar bar, alar andan mashara iteler, kagalar, ul anı küteresi kilmegen munda kilüb kirgen. Muna şunıñ üçün min anı yukga adaşdırganlar diyib eytem. Falan yirde bir Kırız'ın çukundırdım diyib nagrad falan ala alğan ulsa mundan tik birer misyanir faide itse itkendir.

Min kızık ulsun, süz yine üzülmüşün eli diyib yine suradım: Siz niçek uylisiz bu Sartlar, Kırızlar arasında Hristiyanlık tarala alur mı yuk mı?

Ul eyitdi:

-Yuk hiç oylamıymin çünkü din bizniñ üz Uruslarmız arasında da bik yumşarub bara. Bularnıñ (Kırız, Sartlarnıñ) yugarı sınıfı mollalar, baylar arasında Hristiyan taraluvın uygada kitürürge yaramay. Ama tüben kara halkda, eger bik işlikli misyanirler bulsa, biraz taralurga mümkün, çünkü mundagı tüben sınıfta taasub ul kadar kuvvetli tügil, ama min Nijni'de turganda tecrübe itdim, Kazan Tatarlarnıñ in yaman piyanisleri de acaib mutaasib.

Kübni kürgen kübni ukugan bu kişiniñ fikri tugrı ikenine min Nemengan'da bulgannıñ soñunda tamam kanaat itdim: Nemengan'da fakat Sart Türkleri turalar. Sartlar adetde hükümet ehilleriniñ hizmetine bik çitsiz bulalar. Uşbunıñ üçün mundagı naçalniklerniñ kübisi üy hizmetine de başkasına da küb vakıt Sartlarnı yürütüler, hatta aş terbiyevlevçi pavurlarga da Sartlarnı tutalar. Sartlarnıñ artık muti' buluvın bazı vakıt suistimal itüçilerde bula. Nemengan'da 6. Gınvar'da Krişçiniye küinde Sartlar üzleriniñ hizmetçilik (uslujlivost)ların dahı artık kürseteler imiş. Nemangan'dagı kişilerniñ rivayetinçe arıkniñ yarbaşına çatır kuralar. Hem çirkevden hakim (uyezdniy naçalnik)niñ hem pobniñ kilüvine teriler taşub, palatkege tizüb kuyalar. Çirkevden zur zur terilerini kristniy hoddagı kibik küterüb iblebkine alub baruçı Sartlardan munı ni işletesin? diyib surasañız, put taşıymız, hakimniñ kilürüne tayyarlab kuyamız diyeler. İbadet bitkeç bularnıñ hemesin yine şuluk Sartlar ilikgi tertibçe çirkevgе kirtüb hemesin orınlı oringa kuyalar imiş. Hatta bazılarınıñ rivayetinçe çirkevnin idenlerin hem yuvalar imiş. Bar, sin Tatarga teri taşurga kuş. Ul hiçbir vakıt muña rıza bulmas, vaş visaka blagarodiy bu iş bizniñ dinimizde memnu diyer, idi. Kazak hem şulay iter, lakin ul anı dini cihetinden yaramıy deyib de uylamıy, tik bir izzet-i namusu irek bir mekan da

kılmas. Hem uşbu hallerni bilib Tatarlar arasındaki naçalnikler alarnı teri taşurga buyurmiylerde. Ama Nemangan popı hem naçalniginiñ ni aybı bar. Sartlar üzleri yügrüb yürügeç alar taşımagız diyib itmes indi. Eger dinleri kaşında bu işleriniñ yaramaganın itseler naçalnik hem bik yahşı diyib kaldırır idi.

Bu bir teri taşımakdagına tügil başka işlerde hem açık künine Sart mutaasib tügil, çünki Tatarlarnıñ umumen iskirek zamanda, Urus’da dini taasub artık küçli vakıtda, Rusya kolına kirüb kalgan Türklerniñ başından ütken işler bularnıñ başına kilmegen. Hem bular iski zamandagı Tatarlarnı tayak birle küç birle suga kugub çukındırmak üçün iñ kara küçlerni istimal itüçı Ukaknaşef kibi poplarnı küre de almasalar indi. İndi Rusya’da ul zaman ütidi. Bu zamanda duhovnoy akademiyalardan çıgub pop manah kiyümlerin taşlab duhovnoy hizmet orınına dünyevi (svitski) [bir kelime yırtık] kirişken ciz tüymeli misyanir [bir kelime okunmuyor] niçke tedbirleri hüküm süre [bir kelime okunmuyor] yirli Türkler munı sizerlik [bir kelime okunmuyor] eli. Uşbuniñ için memleketimizde yalnız tüymeli, kokardalı poplarnıñ siyasetleri meydandan çıkganga, hükümet işleri, inarodisler, Türkistan haklarınıñ işlerin maslahatların karav mahkemeleri akıllı dünyevi kişiler kulına küçkenge kadar elbetde bazı bir şul yugarıda süylegen kitüçi Kırgız kibi cansız, beytsiz, başsız nerseler çukıngalab tursalar turırlar, lakin uzak ütmes Türkistan kibi Müslümanlıknıñ nakli muhkem, tamarlı yirlerinde tügil, Sibiry’a’nıñ iñ karangı yirlerinde de munday “tedbirler”niñ bir nersege yaramaganı añlaşılır.

Poyezdimiz çüstge yitib bara idi. Süzge bik azgına katnaşuçı advakat aldagı civan marcanıñ kızuvlıgına karamıyça akrın gına eytüb “uzakgamı bizniñ vatanımız şunday manasız misyanirlerniñ manasız işleri, küb akça aşab yatuları birle cefalanur. Şefkat itüñiz hürmetli efendiler! Ni için bir kişiniñ naçar mı yaman mı imani birle uynarga, ni için birevni yukga соблазнаъ itüb tугan urugları, milletdeşleri arasında hür iterge...” didi.

Ul iski zamannıñ bahadır Tatarı, tügil Tatarıgına Türk'niñ hemesi de süzde de kılınışda da kekri bükriñi yaratmaganlar. Riyalanu, bulgannı yeşrü digenni alarnıñ bilesileri kilmegen. Ul bütün işin, ilenesine münasebetin üziniñ ruhani hem maddi batırlığına, paklık (çestnost) yine tayanub kılğan. Türk'niñ şuşı haraktiri Babür'de tamam manası bile bar. Ul *Babürname*'ni şulay yazgan. Ul eyte: “İçkilikde uturur idik, isiriklik aşık buldı”, “içkilikde idik, namaz diker kılub aldık, derhal...” ul mundıy hallerin hiç yaşır mi. Kaysı orındığı siyaseti anıñ tugrı çıkgan, kaysı orında da hata kılğan, bularnıñ hiç birsin kaplamıy. Ul halknıñ muhabbetin üzinde bulmagan faziletleriñ bar itüb kürsetüb celb iterge, raiyesin itek astından yüri turgan siyaset bile kurkuturğa yaratmagan. Babür munıñ bile içindegi bar esrarın süyleb birüçi naivnıy kişide tügil, ul paklık, tugrılık süyüçi bahadır (rıtsar') gına. Babür'nüñ Hindge kitüy bizniñ tarihimizdeki zor bahtsızlıklarımıznıñ birsidir. Eger ul Şibaniler uranında bulsa iken, eger andan tугan Hümayun, Ekber, Cihangir, Evrengzibler Hind'ge yasagan himmetlerin Urta Azya'da işlegen bulsalar iken Urta Azya tarihi ihtimal bütünley başka tüşde bulur idi.

Babürname Fransuz, İngiliz, Nimeç, Gollandiya tillerine tercüme itilgen hem niçe mertebeler basılğan. İñ soñğı hem Talbott tercümesi Babür'niñ türlü resimleri ile bik matur bulub basılğan. Rusça'ga kısmen Palakof tarafından, yine bazı kısımları Pantasof hem Vyatkinler tarafından tercüme itilgenler, lakin tamam tercümesi yuk. Ütken asrınıñ urtasında Babür'niñ üzi hem *Babürname* hakkında *Bluşar Ansiklopidiyası*'nıñ birinçi cildinde müsteşrik Grigoryef bik yahşı bir makale yazgan.

Visilofski'nin derslerinde hem Hind'ge aid çıkgan bazı tarihi kitablarda bir az malumat birilgen. Lakin bik esaslı nerseler yuk. Babür hem *Babürname* hakkında yahşı malumat almak üçün birden bir yahşı yul bulsa ul da *Babürname*'nin üzin ukmakdır.

Babür Andican ve anıñ etrafındagı şehirler ve yirler hakkında bik yahşı malumat birgen. Ul vakıt Andican Semerkend bile Kiş'den soñ iñ zur şehir bulgan. Andican etrafınıñ maturlığı şair Babür'niñ dikkatin artıkrak celb itken, uşbunuñ üçün ul munı payitaht itken. Babür “Andican say” subı buyunda yürügenlerin süyley. Biz bu yirlerden

¹⁰⁶ Zeki Velidi, “Türkistan Mektubları”, *İl* (St. Petersburg), 22 (29 Mart 1913), s.2.

ütüb yürüdik. Oş şehriniñ yanında Oş tavı hem şul tagda bir imaret bar, anı yirli kişiler Babür salgan diyler. Hem Babür üzide munday imaret yasaganın zikir itken. Şul tavin bilinden yugarı urandan bir ark aga, halklar cay künleri kiçilerin salkınlanmak üçün şul arknıñ astında suzlışıb yuklaylar iken. Babür kilede iligi arknı yürüb anıñ salkın suvın yuklagan kişiler üstine agızub yibere iken. Halklar uyganuşub hahaha! Hahaha! İtüşüb kaçırşub külüşüb süyükli yaş hanlarınıñ üzleri bile şayarganın bilüb rahatlanurlar iken. Süyükmeli, saf küñilli, şair han da üziniñ süyükmeli halkı bile şunday şayarub keyiflenür iken. Ana şul tavnıñ astında uzun tugay yata. Bu Oş suvı buyı. Şunda Babür av avlarga yürügen. Şul yakga karangı ağaçlar arasına zayıfrek küzlerimni taldırgançı uzak uzak itüb kariymın de tura mın. Tura mın, tura mın güya şundan süyükmeli milli han, şair-padişah, küñüllü han ukların küterüb şalap şülep itüb külüb kilüb çıgar kibik kürine. Ahir süyükli Babür muna, muna şuşı taşlarga, şuşı işiklerge basub yürügendir, yürügen yulların kuçaklab yatım diyesi kile. Ni üçün?

Çünki ul, süyükli, edib, saf küñüllü, şair, Han!

Şunıñ üçün.

Lakin munday santimintalist, şairlik yanımdağı kişilerge sizlemesündiy başlay min. Muna kurkaklık. Babür bulsa şulay eytüb turur idi mi? Bulsun, şairlik bulsun! Ana hissiyatnıñ tesirine artık birlü bulsun! Minde bir de bulmagan ul şairlik bit, şul Babür şikilli kişiler iske Tuşkend'de gine, şundıy kişilerniñ kabirlerin kürgende, yürügen yirlerinde yürügendegine kuzgala ala.

Babür Andican'ını süylegen uranda anıñ kavunun, gürüş (nak), yüzüm (Vinograd)'ın maktıy. Dahı maktıy fazanların. Güya bir fazannıñ bir ayagı bile dört kişi tuyganı bulgan imiş.

Dürüst bulsa bulgandır şair han! Sizniñ zamanda bir ayagı dört kişini tıydırgandır.

Andican, Oş yagında burun zamanda siña asker bulub yürügen Sart Türkleri hem Kırgızlarınñ kübsi hazır siniñ ismiñni hem bilmiyler. Bazı bir bilem digenleri de “Babür digen birev bulgan” diyibkine bileler. Başka hiç nerse yuk.

Bular şul Andican Oş sularınıñ buyundagı taşlar kibik. Sudan kimler agub kitmey, kimler yürümiy. Anı ul taşlar karab tursunlar mu nı?

Bular şul sularınıñ yar başlarında birisi artından birisi üsüb yine yıglub yine üsüb turuçı ağaclar kibik. Alar Babürler mi, Timurlar mı kilüb ütkenin isebleb tursunlar mı? Mundan Babür’de üte, şairde üte, arbada üte, tüyede üte, hemesinde üte, taşlarınñ ağaçlarınñ anda ni işleri bar. Siniñ kavmiñ şul Babürlerni şairlerni alub alub ütüb kitken tarih aldında şunday su buylarındagı kayalar, ağaclar. Bularda Babür askeri, Babür’niñ süyükmeli tebaasılıkdan biri ni de kalmagan. Fakat bir nerse kalgan, ki ulda fazanlar hem fazan aşav. Bular bu işde siniñ zamanıñdagında uzgarganlar. Siniñ zamanıñda Andican fazannınıñ bir ayagın dört kişi çak aşab bitürgenler, ama bu zamanda Andican halkından fakat birisiniñ birden bir tamagın tıydırmak üçün dört fazanda yitmiy.

SONUÇ

Çalışmamızın esas amacı Zeki Velidî'nin Rusya'da (*İdil*, *İl* ve *Mekteb*'de) kaleme aldığı yazıları ortaya çıkarmak ve metinlerini sunarak değerlendirmelerini yapmaktır. Tespit ettiğimiz ve değerlendirdiğimiz makaleleri onun daha ilk yazılarında bilimselliğini, milli ve kültürel değerlere verdiği önemi, tarihçiliğini, daha o yaşlardaki ilgi genişliğini göstermektedir. Bu yazılar aynı zamanda onun erken dönemindeki bilimsel tavrını ve entelektüel oluşumunu yansıtmaları bakımından da önemlidir. Bu makalelerin içeriği incelendiğinde yalnızca tarih değil birçok bilim dalına da hizmet edebilecek nitelikte olduğu görüldü. Çünkü bu makaleler, tarih, etnografya, biyografiler açısından zengin bilgiler içermektedir. Bu çalışma sonucunda elde ettiğimiz temel tespitler şu noktalarda toplanmaktadır:

Zeki Velidi, Rus oryantalistlerle kurduğu ilişkiler ve yine genç yaşta yazmış olduğu *Türk ve Tatar Tarihi* adlı eserine gelen güzel tepkiler onun Türk tarihine daha da ilgi duymasını sağlamıştır. Kasımiye Medresesinde muallimlik yaptığı sırada kendisine Türk tarihine ait çok sayıda kaynak bulacağı Türkistan'a gönderilme haberi gelir ve Türkistan'ı 1913-1914 yılları arasında iki kez ilmi sebeble ziyaret eder. Bu iki seyahat onun tarihçi kimliğine etki etmiş, Türk tarihi açısından ilk kez karşılaşacağı kaynaklara ulaşmıştır. Bu seyahatin diğer bir etkisi de onun siyasi düşünce yapısında etkili olur. 1917 Devriminde Türkistan siyasi hareketinin önemli isimlerinden Ubeydullah Hoca, Mustafa Çokay ve Münevver Kari gibi Türkistan'ın önde gelen simalarıyla tanışır. Türkistan'a yaptığı bu seyahat ile Rusya Müslümanları ve Rus bilim çevresinde tanınır hale gelir.

Bugüne kadar yapılan çalışmalarda *İdil* gazetesindeki bazı yazılarının keşfedilmediğini tespit ettik. Tez öncesi hazırlık sürecinde *İdil*'de çıkan yazılarla ilgili toplamda oniki makalenin künyesine ulaşıldı. Ulaşılan bu makale sayısına ek olarak altı makaleyi daha keşfederek transkripsiyonunu yapıldı. Önceki araştırmalarda bu makalelerin hiç incelenmediğini veya hakkıyla değerlendirmede olduğu görüldü. Tezimizin kaynakça kısmında bu bilgileri de karşılaştırarak doğru şekilde verildi.

İdil gazetesindeki makaleleri, Zeki Velidî'nin ne kadar çok yönlü bir yazar olduğunu, içinde bulunduğu dönemi çok iyi analiz ettiğini göstermektedir. Gazetede yazıları konu çeşitliliği arz etmekteydi. Ancak tüm bu çeşitlilikten tespitimiz konular

farklı olsa da bir noktada özellikle milli ve dini meseleler üzerine toplanmaktadır. Yirmili yaşlarda kaleme aldığı bu makalelerde ondaki Türk milliyetçiliğinin başladığı da açıkça görülmektedir. Özellikle “Kayu Milletdensiñ” adlı makalesinde, milliyet konusundaki görüş farklılıklarını bu yazısında ortaya koyar. Tatar isminin Rusya'daki diğer Türk kavimlerine, Kırgız, Sart, Türkmenlere uygulanarak dünya çapında bir milli isim olamayacağını ancak ayrı cemiyetlerin isimleri olarak kalacağını düşünür.

Onun bu devirde reformist İslamcı* bir anlayışa da sahip olduğu anlaşılmaktadır. “İslam Dünyasında” adlı makalesi bu yönüyle çok önemlidir. Zeki Velidî'nin bu yıllarda İslam reformunu hararetle savunduğu Mısırlı reformculardan, Abdullah Magribi ve Cemâleddin Efganîlerden çok fazla etkilendiğini ortaya koymaktadır. Aynı şekilde “Murat Efendi Tarihi” ve “Allame Mercanî” adlı makaleleri de bu yönünü göstermesi açısından önemlidir. Hatıralarında Murat Remzi'den olumlu bahsetse de ilk makalelerinde tam tersi olumsuz ve sert bir düşünce içerisinde olduğu görüldü. Murat Remzi'ye bu denli yüklenmesi onun bilinmeyen bir yönünü de ortaya koydu.

“Biz Bize” adlı makalesinde görüldüğü üzere, onun gençlik yıllarında dindar bir profil çizdiğini de anlıyoruz. Bu durumun daha sonra değiştiğini görüyoruz: Hatıralarında “İnsan, kâinatın hâlikına karşı karanlığını şu veya bu dinin merasimine uygun bir surette ifa eder, müşkül saatelerde ona sığınır, bunu baba ve annenin öğrettiği merasimle yapmak, dini mevzular hakkında hür düşünüşe mani olmamalı. İnsan; dinin, hayatı tanzimde fazla ileri gitmesine, iradesine fazla karışmasına yol vermemeli, kendisini onun pençesine kaptırmamalı.” der.

“Kış Küni Urmanda” ve “Bir Karçak Agzında” adlı deneme tadındaki makalelerinde de gençlik yıllarında edebiyata meraklı romantik bir yönü olduğunu görüyoruz. Gerçi hatıralarında da onu ilk gençlik yıllarını tasvir ederken anlattıkları onun bu yönünü ortaya koymaktadır.

Zekî Velidî'nin makalelerinin dili Kazan Tatar edebî dili olduğu da görülmektedir. Osmanlıca Türkçesini iyi bilen biri için bile makalelerin dili oldukça zorlayıcıdır. Genel olarak ilk yazılarında polemik tarzına yatkın olduğunu görüyoruz.

* Bu konu hakkında ayrıntılı malumat için bkz. Ahmet Kanlıdere, “Zeki Velidî Togan'ın Fikrî İnkişafı”, ed. Serkan Acar, *Zeki Velidi Togan, İlmi Hayatı, Eserleri, Siyasi Faaliyetleri, Hatıralar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2017, s. 26-27.

Onun ilmî formasyonunda, entelektüel şekillenmesinde eleştirme tarzının çok yardımcı olduğu da açıktır. Mesela, Vambéry'ye hayranlığını belirtmekle beraber kritik tarzda yazma yeteneği olduğunu görüyoruz. Vambéry'nin bazı yönlerini eleştirse de kendi bağlamı içinde değerlendirmelerini yaparak hakkını da teslim eder.

İl gazetesindeki Türkistan seyahatine dair notları tarihi bilgiler içermesi bakımından Türk tarih literatürüne kaynak sağlaması bakımından oldukça önemlidir. Bu seyahate çıkarken Rus idaresi tarafından gönderildiği için seyahat notlarını tutarken ne derece rahat edip kendini açıkça ifade edebildiği noktası araştırmacılar tarafından bilgiler kullanılırken göz önünde bulundurulmalıdır. “Türkistan Mektupları” onun ilmi hayatının ilk dönemleri için önemli bir yazı tecrübesidir. Bu makaleler dizisi, onun o dönemdeki Türkistan halkları hakkındaki fikirlerini öğrenmemiz açısından da değerlidir. Bu yazı dizisi sayesinde Kazan ve Petersburg akademi çevresinde saygın bir konum elde ettiği anlaşılmaktadır. Makalede Rus ve İran kültürünün Türkistan üzerindeki etkilerine de değinir. Bölgedeki farklı etkilerden dolayı Türk kültürünün ve Türk dilinin karşılaştığı tehlikelere dikkat çeker. Türkistanlıların milli kimliğinin oluşumunda Rus etkisini olumlu yönde kullanmaya teşvik ettiğini söyleyebiliriz. Çünkü Zeki Velidi, bir çok çağdaşı gibi Çarlık zamanından kaynaklı olarak içinde bulundukları dönemin geri kalmışlığının sebeplerini genç yaşta anlamış ve çözüm getirmeye çalışmıştır. Türkistan seyahatinin 1917 Ekim Devrimi sonrasındaki süreçteki siyasi fikirlerinin şekillenmesine de katkı sağladığı da anlaşılmaktadır.

Kısacası, bu çalışma sayesinde onun hem entelektüel gelişiminin erken dönemi hakkında hem de ne gibi bilimsel katkılar sağladığı hakkında oldukça ayrıntılı malumat ortaya çıktı. *İdil*, *İl* gazetesi ve *Mekteb* dergisindeki makaleleri, dönemin siyasi ve kültürel atmosferini de ortaya koymaktadır. Zeki Velidî'nin ilk yazılarının şekillenmesi süreci de daha iyi anlaşılmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

Zeki Velidî'nin Tezde İncelenen Makaleleri

- “Teâvün”, *İdil* (Astrahan), 107 (21 Noyabr 1908), s. 2-3.
- “Murat Efendi Tarihi”, *İdil* (Astrahan), 124 (30 Yanvar 1909), s. 2.
- “Allâme Mercânî”, *İdil* (Astrahan), 125 (3 Fivral 1909), s. 3-4.
- “Kış Küni Urmanda”, *İdil* (Astrahan), 131 (24 Fivral 1909), s. 2.
- “Şakirdler Liva-i İslam'ı Kullarına Tuttular”, *İdil* (Astrahan), 133 (3 Mart 1909), s. 2-3.
- “Kazan'da Tashih-i Kur'an Meclisi”, *İdil* (Astrahan), 135 (10 Mart 1909), s. 2-3.
- “Biz Bize”, *İdil* (Astrahan), 153 (15 May 1909), s. 2.
- “İmam Ni Demekdir?”, *İdil* (Astrahan), 155 (22 May 1909), s. 2.
- “Tarihde İmam”, *İdil* (Astrahan), 156, (26 Maya 1909), s. 1-2.
- “İmamların Cemiyete Tesiri”, *İdil* (Astrahan), 159 (5 İyun 1909), s. 2-3.
- “Bir Karçak Agzından”, *İdil* (Astrahan), 161 (12 İyun 1909), s. 2.
- “Mülâhaza”, *İdil* (Astrahan) Sayı, 163 (19 İyun 1909), s. 2.
- “İmamet hem Şakirdler”, *İdil* (Astrahan), 175 (31 İyul 1909), s. 2.
- “Mektub”, *İdil* (Astrahan), 189 (18 Sintabr 1909), s. 2-3.
- “Ukuyalım, Yazmadan Daha Artık Ukuyalım”, *İdil* (Astrahan), 190 (22 Sintabr 1909), s. 3.
- “Türk Hanımları”, *İdil* (Astrahan), 213 (19 Dikabr 1909), s. 2.
- “İslam Dünyasında” *İdil* (Astrahan), 215 (25 Dikabr 1909), s. 2-5.
- “İlm-i Kelam Dersleri”, *İdil* (Astrahan), 303 (12 Noyabr 1910), s. 2-3.
- “Ramanof Sülalesi Padişahlık İtken Devirde Rusya Devleti Hem Müslümanlar”, *Mektep* (Kazan), 1 (21 Fivral 1913) s. 8-11.
- “Medreselerimiz Hakkında”, *Mektep* (Kazan), 2 (8 Mart 1913) s. 35-38.
- “Medreselerimizin Tarihine Bir Nazar”, *Mektep* (Kazan), 3 (24 Mart 1913), s. 78-81.
- “Tukayef'nin Eserlerinden Şürelige aid Centeklev”, *Mekteb* (Kazan), 4 (20 April 1913), s. 116-120.
- “Kayu Milletdensiñ?”, *Mekteb* (Kazan), 7 (22 İyun 1913), s. 169-173.
- “Vambery”, *Mekteb* (Kazan), 10 (20 Sintabr 1913), s. 242-250.
- “Kazan'ın Hazırgi Mevkii”, *İl* (St. Petersburg), 1 (22 Oktabr 1913), s.1-2.
- “Türkistan Mektubları”, *İl* (St. Petersburg), 6 (1913), s.3.
- “Türkistan Mektubları”, *İl* (St. Petersburg), 7 (6 Dikabr 1913), s.1-2.
- “Türkistan Mektubları”, *İl* (St. Petersburg), 8 (13 Dikabr 1913), s.2-3.
- “Türkistan Mektubları”, *İl* (St. Petersburg), 11 (10 Gınvar 1913), s.2-3.
- “Türkistan Mektubları”, *İl* (St. Petersburg), 22 (29 Mart 1913), s.2.

“Türkistan Mektupları”, *İl* (St. Petersburg), 26 (2 May 1913), s.2-3.

Diğer Kaynaklar

Baykara, Tuncer. *Zeki Velidî Togan*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1989.

Abdullah Battal (Taymas). “Milletini Bilgilev”, *Mekteb* (Kazan), 6 (29 May 1913), s. 149-153.

Abdullah Battal Taymas. *Kazanlı Türk Meşhurlarından Alimcan Barudî Kişiliği, Fikir Hayatı, İctimai Kültürel Emekleri ve İki Ek*, M. Sıralar Matbaası, İstanbul 1958. “Ahmerov”, *Tatarskaya Ensiklopediya*, I, Kazan: İnstitut Tatarskoy Ensiklopediy An RT, 2005, s. 241.

Abdurahmanov, Mahamadcan. *Nauçnaya Deyatelnost A. E. Validova vı Turkistane*, Taşkent: İzdatelistvo “Fan” Akademi nauk Respubliki Uzbekistan, 2004, s. 234-239.

Bennigsen, Alexander-Chantal Lemercier Quelquejay, “*La Presse et le Mouvement National Chez Les Musulmans De Russie Avant 1920*”, Paris: Mouton & Co, 1964.

Hasavneh, A.A. “Mekteb”, *Tatarskaya Ensiklopediya*, IV, Kazan: İnstitut Tatarskoy Ensiklopediy An RT, 2005, s. 122.

Hasavneh, A.A. “İl”, *Tatarskaya Ensiklopediya*, II, Kazan: İnstitut Tatarskoy Ensiklopediy An RT, 2005, s. 554.

Jansky, Herbert. “Ahmet Zeki Velidi Togan”, *Zeki Velidi Togan'a Armağan*, Ankara: TTK, 2010, s. xxxiii-xlv.

Kanlıdere, Ahmet. “Zeki Velidî Togan’ın Fikrî İnkişafı”, ed. Serkan Acar, *Zeki Velidi Togan, İlmi Hayatı, Eserleri, Siyasi Faaliyetleri, Hatıralar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2017, s. 23-48.

Kanlıdere, Ahmet. *A. Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah: Hayatı, Eserleri, Fikirleri*, Dergah Yayınları, İstanbul 2005.

Kanlıdere, Ahmet. *Yusuf Akçura ve Rusya Türklüğü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023.

Rahimov, S.T. “Gumarî”, *Tatarskaya Ensiklopediya*, II, Kazan: İnstitut Tatarskoy Ensiklopediy An RT, 2005, s. 212.

Salikov, Akhat. “Zekî Velîdî Togan’ın Rusya’daki İlmî Faaliyetleri”, *Zekî Velîdî Togan, Başkurtların Tarihi* (Ankara, 2003) adlı eser içinde. s. 418-429.

Salikov, Akhat. *Prof. Dr. Zeki Velidî Togan’ın Hayatı ve Muhaceretten Önce Rusya’da Yayınlanmış Eserleri*, Mimar Sinan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997.

“Üç Yüz Senelik Romanoflar Yübileyi”, *Tercüman* (Bahçesaray), sayı 1831 (56) (9 Mart 1913), s. 2-3.

“Genç Tatar Müverrihi”, *Tercüman* (Bahçesaray), sayı 2033 (258) (23 Noyabr 1913), s. 3.

“Milli Maişet”, *Tercüman* (Bahçesaray), sayı 2137 (75) (3 April 1914), s. 2.

Ramiev, İsmail. *Vakıtlı Tatar Matbuatı: 1905-1925*, Kazan: İz. Gejur, 1926, s. 51.

Özen, Şükrü. “Teftazanî”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, c. 15, İstanbul 2011, s. 299-308.

(Togan), Zeki Velidi, “Kazan Tatarlarının Kara Sözlerine Aid Yaña Eserler,” *Süyüm Bike*, II/11 (1 April 1915), s. 6-12.

Togan, Zeki Velidi. *Hatıralar*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.

Zagfarova, F.H. “İdel”, *Tatarskaya Entsiklopediya*, II, Kazan: Institut Tatarskoy Ensiklopediy An RT, 2005, s. 530.

EK

Milliyetni Bilgilev¹⁰⁷

Tatar bahtı üçün min can atarmin
Tatar bit min üzümde, çın Tatarmin
A. Tukayef

Mekteb'niñ 3'inçi sanında, bu zamanda milliyetniñ ehemmiyeti hakkında süz kılğandan soñ, milli terbiyenin kirekligi tugrusunda kıskaçça yazub makalemni tamam itken idim. İndi bu makaleme “Milliyetni Bilgilev” digen süz başı kuyam. Bu süz başı, ihtimal bazı kişilerge yat da tuyulur, lakin zararı yuk. Vak'a, milli til, milli mekteb, milli edebiyat, milli matbuat, milli terbiye meseleleri hakkında muhakeme itü ve iş kıludan ilik milletni bilgilev, yani “biz nindi millet, soñ?” digen sualge cevap birü bik mühim tügil mi?

Biz burungı zamanımızga ve menşebizge burulub küz salsak, silsilebizniñ iki türlü halkka, İdil Bulgarlarına, Azya'dan kilgen Tatarlarga barub tutaşkanın kürebiz. Bir vakıt bizniñ ulemabız, üzleriniñ Bulgar'ga mensublukların sizgenler kitab dibacelerinde çeytlerinde ve azaklarında “filan bin filanü'l-Bulgarî” digen süzni bik yaş yazganlar. Bu iş hatta soñ zamanlarga hadli devam itken.

13'ünçi asr-ı miladide Bulgarlar üstüne Tatarlar kilüb, alarnı tarumar itdiler. Bundan soñ Bulgarların rahatı kitdi, burungı şevket ve atakları süne başladı, isimleri de túbüneydi. Bir yakdan adet, til ve soñgarak din birliği sebebi, Bulgarlar bilen Tatarlar da küçli aralaşu ve katnaşu kitdi, akrın akrın Bulgar ismi unutulı başladı, 15'inçi asr-ı miladide Kazan padişahlığı kurulub anda Tatarlar hüküm süre başlağaç, İdil buyundagı Türklerniñ (Bulgar ve Tatarlar birge) hemesine Tatar ismi birildi, yani, alarnı dünya ve tarih şul isim bilen atıy başladı: *Bulgar* ismi. Kart hazret Kur'an ya ki *Camii'r-Rumuz* yazub bitirgeç “Kitabü'l fakirü'l-hakir Kutbuddin bin İsamedddin el-Bulgari” diyib yazub kuyu, ya ki küb yaşagan babay ve ebiniñ “biz Bulgar neslindeniz” “şehr-i Bulgar'da sahabeler kabri var!” diyüb sagınub süylerge gine 15'inçi asır biterek Altun Orda Devleti yıkıldı, Meskev ve Rusluk küçeye ve nıgaya başladı. *Tatarskoe*

¹⁰⁷ A. Battal-Troyski, “Milliyetni Bilgilev”, *Mekteb*, 6 (29 May 1913), s. 149-153.

İgo'nı yüz tüben yiberüb anıñ içün alu vaktı kildi. Knez İvan III'ünçi Tatar muyunçağından kutuluğa gına hizmet itken idi. Ama IV'inçi İvan, Tatarı Ruska boy sundururğa kirişdi de 16'ınçı asırnıñ soñğı yartısında üç Tatar hanlığın yıkub, üziniñ iyertdi. Mundan soñ bir müddettegi “öç alu” işi devam itüb bizniñ işler rahatsızlanub kitdi. İsim meselesine kilsek “Bulgar” ismi unutuldı. “Tatar” ismi *jid* “doñgız” “padlist” негодяй sözleri kibek sugış ve tahkir süzi bulub evrildi. Bu halde, Yahudi “Jid” süzin, “Palek” süzin işitesi kilmegen kibik, Tatar da “Tatar” ismin işitürge tilemey ve andan nefret ite. “Tatar!” diyib hitab kılğan kişiğe çın könlünden renci başladı, ibdeşim Âlimcan Efendi eytmışli: “Tatar!” diyib atavçınıñ “uzun karakanga bulgavlar” da bulgaladı. İndi bu millet isimsiz kalurğa kirek idi. Kalmadı, ul üzine “Müslüman” digen isim takdı. Bu milletin dinî yakdan “Müslüman” buluvında şübhe yuk lakin ul süzni millet ismi ornında da kullanu hakikatde garib bir iş idi. İş bulay gına kalmadı: Sartlar, bizni “Nogay” diyib atıylar idi. Bizniñ Buhara'ğa ukurğa barub kaytkan ulemabız ul yakdan şul ismi alub kaytdılar. Küb orınlarda Tatarlar üzlerin “Nogay” diyib yürüte başladılar. Aylar, yıllar ütdü cıllar isti, sular akdı, Tatar üziniñ isholastikası, münazaraları, işanları, müridleri, sufileri, tabirname, nurname ve karıncaları bilen “Müslüman” bulub yaşadı. Burungısın aslen ve ismen unutdı, anı bilürge de tilemedi. Muna, 19'ınçı asırnıñ soñğı yartısı kirdi. Şehabüddin el-Mercanî, Abdulkayyum el-Nasırî çıkdı, bular uşbu “Müslümanlar”nıñ tarihin, tilin tikşirürge tilediler.

Bir halknıñ tarihin tikşirgende, elbette anıñ kaysı ırakga, tarihi milletlerin kayusına mensublığın, tilin tikşirgende ul tilniñ kaysı tamırdan çıkkanlığın ve anıñ hususiyet ve mâbihülmiyazların bilürge hacet tüşe. Şunlukdan Mercanî bilen Nasırî bu halknıñ isim ve tilleriniñ kay til ikenin izlediler, soñından ikisi de bir kararga kildiler ve bir hüküm çıgardılar. Mercanî'nin bu hususdagı süzi şuşı:

Hatta fart-ı cehillerinden, Maveraünnehri'de ulan Sart taifesine takliden, üzlerine Nogay ismini alub, kendi muhaveratlarında şul isimni icra ve kendilerini ul taifeden additseler de Rus taifesiniñ kendilerinden nefrin ve serzeniş makamında “Tatar!” diyib, nakıs ile tabir itdiginden, bazıları Tatar ulmaknı noksan fehmler, ul isimden nefret idüb: “Biz Tatar degil, - Müslüman!” diyü niza ve mücadele ideler. Ey miskin, bilfarz siniñ “Müslüman”dın gayrı bir ismiñni bilmese, elbette sini “Müslüman!” diyü neferin ider idi. Tatar ulmasañ, Arab, Efrenc ve Urus ve Nimes dahı degil, imdi kim bulursın? Sart taifesi, Çirmiş, Mukşı, Ar taifeleriniñ vücudların bilmediginden, sini ul isimlerniñ biri birle tesmiye kılmamış. Ah, hamiyetsiz gafil, ul takdirde üziñni Çirmiş ya Mukşı sanab razı bulub yürür idiñ mü? (*Müstefadü'l-ahbar*, I. kısım, 4. bit)

Bu tugrıda Nasırî bulay diy: “Gaha bazı Arab anadden işitüyirsin ki Tatar tilin tilge hesablamaslar, Sübhanallahü’l-azim! Hatta ilm-i Tevarih bilmegenliklerinden naşı, “Tatar” lafzın tahmil kılmaga takatleri yukdır” (*Fevakihül-Cülesa*, 594. bit)

Soñırak muharrir ve publisist Abdürreşid Efendi İbrahim bu “Tatar” süzi hakkında üziniñ *Çopan Yıldızı* adlı eserinde uşbu süzlerni yaza:

“Umumen Rusya ülkesinde mevcud Müslümanlara “Tatar” atalıkı şâyidir. Ekseriya Avrupalılar nazarında dahı “Tatar” ıtlak ulunursa, “Rusyalı Müslüman” demek kibi telakki ulunmaktadır. Ruslar ise, ta İvan Grozni eyyamından bu küne kadar “Tatar” kelimesini İslamlara bir tahkir makamında istimal itmektedirler. Bu ise, u derece şayi ulub, avam ve havassı andan da dahı marufdır. Hatta Rus Kibarları, Tatar muteberanına nezaketle muhatabalarında “knez” (kont) tabirini istimale mecbur ulmışlardır. Tatarlar da bir Rus tarafından “Tatar” kelimesini işitmek istemezler, çok defalar beynelavam bir Rus tarafından “Tatarin” denilmel ile büyük münazaalara müncer ulmışdır.

Her ne kadar tahkire mevzu bir kelime ulmadığı malum ise de suret-i istimal ile tahkir makamında telakki olunur, cehaletde kabul ider”.

Lakin üziniñ bozulmay turgan hükmü bilen tarihniñ bizge yabışdırganı bu isim “Tatar” süzi bizde tiz gine hazm itilmedi: Aña karşı yana forma soguş açıldı. İn ilik bu süzge çın Altun Orda Tatarlarınıñ tukumundan bulgan Kırım Tatarı İsmail Bek Gasprinski beylendi: “Biz Tatar degil, Türküz!” diyüb kaçkırdı. Aña Rızaeddin Hazret kuşulub *Tercüman*’da “biz Tatar mı?” digen birniçe makale yazub Tatar tügilligibizni dava itdi, bu tugruda ul çakda *Nur* gazitesi bilen *Tercüman* arasında belegey gine berilişüde bulub aldı.

Ey aceb! Bu “Tatar” süzinden her bir Tatar kurka. “Tatar tili” dimeyler “Türkî” diyler. Tatar tili bilen kitab yazalar da *Türkî Uku*, *Kıraat-i Türkîye*, *Akide-i Türkîye*, *Tecvid-i Türkî* diyib isim kuşalar, hatta Hadî Efendi Maksudî Tatar tiline kaide kitabları tertib itüb alarga *Türkî sarfı*, *Türkî nahvı* diyib isim bire. Halkımızda millet ismi orınında “Müslüman” süzin istimal kılıu heman devam ite. Elhamdülillah Müslümanbız, buña şahidibiz de hazır, lakin diyanet bilen milliyet niçün sataşdırıla?!

“Müslüman gazitesi”, “Müslüman cemiyet-i hayriyesi”, “Müslüman mektebi”, “Müslüman kıraathanesi”, ulgana mı, muna tagın: “Müslüman nomirleri”, “Müslüman

“çayhaneleri”, Müslüman saçtıraş”, “Müslüman pikarnesi”, “Müslüman munçası.” Bu “Müslüman” süzin suistimal itü ve yañlış kullanuş ul derecege kildi ki vallah bazıları gazitelerde: “Müslüman tilinde tiyatır uynaldı, Müslüman tilinde nutuk süylendi.” diyüb yazalar. Gaziteler şunu basalar “Müslüman tili” digen tilniñ dünyada yuklığı, dünyadagı Müslümanlarnıñ toksan tokuz türli til bilen süyleşüleri aklı başında bulgan kişilerniñ hemesine malum bulganı halde, mundıy ahmaklıklardan nige küz yumula?! Yugarıda sanaganım süzlerde “Müslüman” süzi orınına niçün “Tatar” süzi kuyulmey?

“Tatar” süzinden nefret bizde her bir sınıf arasında bar. Gimnazyanıñ soñ sınıflarında ukuçı bir Tatar kızı, üziniñ milletini anık bilmiy, üzin “Müsülmanke” diyüb yürüy. “Biz bit Tatar” diseñ, “Tatar digen süz elle nindi groby süz, min anı yaratmiym.” diy. Dahı gimnazyanı bitürüb Tatar arasında birniçe yıl muallimelik itken bir Tatar kızı da “Tatar” digen süzden cirene, iki süzniñ birinde “Müslüman” süzin kaba tili, hatta “Müslüman tili” diyib de süyliy bugay...

Şûrâ jurnaliniñ “Tatar” süzi bilen suguşuvı künden küb kıza. Hasan Ali Efendi’niñ “Biz Türkmüz” digen makaleleri maalmemnuniye derc itildi. Ul hususda başkalar da izeler. Muhterem Rızaeddin Hazret şul süzni arabızdan kırub, sibürüb taşlarga tamam sızganub kirişken, bütün gayreti bilen, avam eytmışli, “yan fermanga” işliy. Bu hususda münasebet çıkkan sayın zamevkalar yasiy, mundan 2-3 yıl ilik bütünley yiberilüb medh itilgen Tatarlar ve Tatar hanları hazır “müfsidun fi’l-arz, mühlikünü’l-hırs ve’n-nefs” itüb kürsetile. Biz Rızaeddin Hazretniñ tarihî ve ilmî bahislerine elbet bir nerse de eytmeybiz. “Kazançınıñ irki bar, kaydan kulak çıgarsa” digendey müverrih tarihi tilegen yakka burabilür. Lakin min bu makaledegi süzlermni cumhur milletke yazam.

Milliyet asrı bulgan 20’nci asırda bizge, bir takım tarihçiler ve felsefeçilerge iyerüb milletbizniñ âli ve kıybatlı ismi bilen şayarurga yaramiy. Biz “inneddine indillahülislam” mufadınça “Müslüman” ulabilürbiz, lakin zuhurubız ve kanıbiz itibarı bilen biz “Nogay” da, Müslüman da tügilbiz. Biz Türk digen kiñ isimge kirebiz lakin biz munda Rusya’da Tatarbiz, Rus’niñ “İslavyan” buluvı, Rus buluvına mani bulmagan kibek, bizniñ Türk buluvbiz “Tatar” buluvıbizga münafi tügil. Biz hâzır “Müslüman”, “Türk”, “Nogay” tagın elle nerseler diyib süyükli milletbizniñ başın kañırmayık. Biz üzibizni üz ismibiz bilen atiyk. Dünyada bütün millet üz milliyetin miñ türli çareler bilen üstke çıkarurga tırışkanı halde biz milliyetibizni bilgili almayınça sataşmayık. Biz

elle nindi yañğıraklı, kabarınkı isimler, “Şimal Türkleri” filan digen kibek bir takım konferanslarda gına avaz kışaytub süylene turgan süzler bilen evvâre bulmayınca, munda “Tatar” digen bir kabiliyetli, sevdager, tüzimli, aklı ve zirek bir millet bar mı? Ene şunu kişi eytirge tırışyk!

Kıvanmaska mümkün tügil, ki yeş nesil, Tatarlıgıbnı açık aklı, “Tatar” süzin hürmet bilen tilge ala ve yaza başladı. Âlimcan Efendi İbrahimof *Tatar Sarfı*, *Tatar Nahvi* yazdı, Ş. İmaniyef *Tatar Tiliniñ nahvi ve sarfı* neşr itdi. *Tatar Elifbası*, *Tatar Tarihi* yazıldı, *Sibiryâ* bilen *Kuyaş* gazeteleri başka: “Tatarça gazite” diyib yazub kuyarga horlanmadılar. Köbden tügil, üzin “Tatar tili muallimi” digen iftiharlı lakab bilen atagan yaş edib Cemaledin Efendi Velidof *Tatar Edebiyatınıñ Barış*ı adlı mühim eserin yazub çıvardı. Bazı mekteblerde üz tilibiz, “Tatar Tili” digen üz ismi bilen kire başladı, şakirdleribiz: “Tatar tili ve edebiyatı ukutñız!” diyüb taleb iterge batırlık kılalar.

Allah tilese umumi agınga ve kitüşke karşı bulgan çerik ve tübsiz isimler milletibizniñ üstünden küterülüb, çın üz ismibiz –bir gine isim- “Tatar” ismi gine nıgub kalur ve milletibizniñ her bir uğıl ve kızı çın Tatar uğıl bulgan. Şairibiz A. Tukayefniñ yugarıda yazılğan süzi bilen iftihar iter. Bizge şul matlubda, şul tiyüşde!

A. Battal-Troyskî

İdare: Milliyet bizde bik yaña kuzgalgan meseledir. Uşbu cihetden munı (milliyetni) ańlavda bizde türlü nazarlar buluvı tabiidir. Bu sanda A. Battal Efendi’niñ fikrin yazdık. Bu hakda kilecek nomirde tağı bir mülahaza yazılsa kirek.